

Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων
Φιλοσοφική Σχολή
Τμήμα Ιστορίας-Αρχαιολογίας
Π.Μ.Σ. «Νεότερη και Σύγχρονη Ιστορία-Λαογραφία»
Κατεύθυνση Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας
Διπλωματική Εργασία

Η πρόσληψη της τεχνολογίας και της επιστήμης από τον Ιωάννη
Μεταξά και τη Δικτατορία της 4^{ης} Αυγούστου

Φοιτήτρια: Χαρίκλεια Τσακίρη

Επιβλέπουσα: Λήδα Παπαστεφανάκη, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια

Μέλη εξεταστικής επιτροπής: Άννα Μαχαιρά, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια

Αριστοτέλης Τύμπας, Καθηγητής

Ιωάννινα 2020

Περιεχόμενα

Εισαγωγή	4
Α΄ Μέρος: Ιωάννης Μεταξάς: επιστημονική και στρατιωτική κατάρτιση	10
Κεφάλαιο 1. Ο Ιωάννης Μεταξάς και η ελληνική πολιτική σκηνή από το 1897 έως το 1940.	10
Κεφάλαιο 2. Τεχνοεπιστημονικές καταβολές	37
Κεφάλαιο 2.1 Η Στρατιωτική Σχολή Ευελπίδων	37
Κεφάλαιο 2.2.1 Η Ακαδημία Πολέμου του Βερολίνου	45
Κεφάλαιο 2.2.2 «Περί αποστολής αξιωματικών εις την αλλοδαπήν»	55
Κεφάλαιο 2.2.3 Τεχνοεπιστήμη στην πράξη	64
Β΄ Μέρος: Κοινοβούλιο και Δικτατορία	69
Κεφάλαιο 1.1 Το Κόμμα των Ελευθεροφρόνων	69
Κεφάλαιο 1.2 Η συμμετοχή στην Οικουμενική Κυβέρνηση Ζαΐμη: Έκφραση τεχνοεπιστημονικών ιδεών στο δημόσιο λόγο	76
Κεφάλαιο 2.1 Η επιβολή της δικτατορίας της 4 ^{ης} Αυγούστου	84
Κεφάλαιο 2.2 Η τεχνολογία ως μέσο προπαγάνδας: ραδιόφωνο, κινηματογράφος και φωτογραφία	91
Κεφάλαιο 2.3 Η παρουσίαση του τεχνολογικού φαινομένου στα σχολικά εγχειρίδια	102
Συμπεράσματα	114
Πηγές - Βιβλιογραφία	117

Εισαγωγή

Το 1962, ο Τόμας Κουν (Thomas Kuhn) με τη δημοσίευση του κλασικού - πλέον- έργου του «Η δομή των επιστημονικών επαναστάσεων» συντάραξε τα θεμέλια της σύγχρονης επιστημολογίας.¹ Η πρωτοτυπία της εργασίας του έγκειτο στην εξέταση των επιστημών εντός του ιστορικού, κοινωνικού και πολιτισμικού τους πλαισίου.² Η προσέγγιση αυτή του επέτρεψε να ερμηνεύσει τις αλλαγές των «παραδειγμάτων»³ – όπως ονόμασε χαρακτηριστικά τη μετάβαση από το ένα επιστημονικό υπόδειγμα σ' ένα άλλο – με κριτήριο την εποχή στην οποία παρήχθησαν, αμφισβητώντας τον λογικό θετικισμό και την ποπεριανή διαψευσιοκρατία.⁴

Την ίδια περίοδο συντελούνταν σοβαρές μετατοπίσεις και στον τρόπο προσέγγισης του τεχνολογικού φαινομένου. Στην Αμερική ο Λούις Μάμφορντ (Lewis Mumford) δημοσίευσε το βιβλίο «ο Μύθος της μηχανής» στο οποίο επιχειρούσε τη συγγραφή μιας ιστορίας του πολιτισμού.⁵ Εντός των ορίων της ενέγραψε την ανάπτυξη της ιδέας της μηχανής, προσδίδοντάς της ιστορική διάσταση. Αντίστοιχα, το 1964 μεταφράστηκε στα αγγλικά το βιβλίο του Γάλλου φιλοσόφου Ζακ Ελλύλ (Jacques Ellul) στο οποίο περιγραφόταν η εξέλιξη των κοινωνιών ως μια διαρκής συμπίεση του ανθρώπου με την τεχνική.⁶

Τα έργα των Κουν, Μάμφορντ και Ελλύλ επηρέασαν ριζικά τον τρόπο με τον οποίο μέχρι τότε προσεγγιζόταν η επιστήμη και η τεχνολογία. Έτσι, στις δεκαετίες του 1970 και του 1980 αναδύθηκε ο κλάδος των Σπουδών Επιστήμης και Τεχνολογίας

¹ Thomas Kuhn, *Η Δομή των επιστημονικών επαναστάσεων*, Σύγχρονα Θέματα, Αθήνα 2008.

² Alan F. Chalmers, *Τι είναι αυτό που το λένε Επιστήμη. Μια προσέγγιση της φύσης, του καθεστώτος και των μεθόδων της επιστήμης*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2009, σσ. 139-141 και James Ladyman, *Τι είναι η φιλοσοφία της επιστήμης*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2016, σσ. 178-182.

³ Παρόμοια επιχειρηματολογία φαίνεται πως ανέπτυξε ο Γάλλος επιστημολόγος Γκαστόν Μπασλάρ (Gaston Bachelard) τη δεκαετία του 1930, όταν άσκησε κριτική στον θετικισμό του Αυγούστου Κομτ (Auguste Comte), εφιστώντας την προσοχή των μελετητών στην ασυνέχεια της ανάπτυξης των επιστημών. Βλ.: Mary Tyles, *Bachelard: Science and Objectivity*, Cambridge University Press, Κέιμπριτζ 1984. Για τη γαλλική ιστορική επιστημολογία βλ. Dominique Lecourt, *Marxism and Epistemology: Bachelard, Canguilhem and Foucault*, NLB, Λονδίνο 1975.

⁴ Alan F. Chalmers, *ό.π.*, σ. 155-156 και James Ladyman, *ό.π.*, σσ. 191-193.

⁵ Lewis Mumford, *The Myth of the Machine. Technics and Human Development*, Harcourt Brace Jovanovich, Νέα Υόρκη 1967.

⁶ Jacques Ellul, *The Technological Society*, Vintage Books, Νέα Υόρκη 1964.

(Science Technology Studies/STS).⁷ Στους κόλπους του συγκεντρώθηκαν ειδικοί από όλα τα ερευνητικά πεδία, όπως της φιλοσοφίας, της ιστορίας, της κοινωνιολογίας και της ανθρωπολογίας, για να μελετήσουν το σύμπλεγμα της επιστήμης και της τεχνολογίας στην κοινωνική του διάσταση. Εξ αιτίας της πληθώρας των ειδικοτήτων των εμπλεκόμενων ερευνητών οι προσεγγίσεις είναι πολλές, αλλά συνάμα καινοτόμες.

Στο πλαίσιο των STS η επιστήμη και η τεχνολογία θεωρούνται αλληλένδετες μεταξύ τους και πολλές φορές χρησιμοποιείται για την περιγραφή αυτής της σχέσης ο όρος «τεχνοεπιστήμη».⁸ Οι ειδικοί των STS θεωρούν ότι το εν λόγω σύμπλεγμα είναι αντικείμενο κοινωνικής κατασκευής και γι' αυτό επιδιώκουν τη μελέτη του εντός της ιστορικής προοπτικής. Επιπλέον, ο κλάδος ασχολείται τόσο με τον τρόπο δόμησης της γνώσης και των τεχνουργημάτων (artifacts),⁹ όσο και με εκείνον που η τεχνοεπιστήμη προσλαμβάνεται, οικειοποιείται και χρησιμοποιείται από τα υποκείμενα και τους θεσμούς της εκάστοτε περιόδου.

Στην Ελλάδα, οι STS έχουν γνωρίσει ιδιαίτερη άνθιση τα τελευταία χρόνια. Πραγματοποιούνται σεμινάρια, ημερίδες και συνέδρια έχοντας ως αντικείμενο ζητήματα που άπτονται του επιστημονοτεχνολογικού φαινομένου.¹⁰ Επιπλέον, έχουν

⁷ Στους πνευματικούς προγόνους των STS εντάσσονται και άλλοι διανοητές, ωστόσο στην παρούσα εισαγωγή επιλέχθηκαν οι αναφερόμενοι προκειμένου να υπογραμμιστεί η προσοχή της μελέτης της τεχνολογίας και της επιστήμης σε συνάρτηση με το κοινωνικό περιβάλλον τους. Για μια εξαντλητική παρουσίαση της ιστορίας του κλάδου βλ. Edward J. Hackett, Olga Amsterdamska, Michael Lynch, Judy Wajcman (επιμ.), *The Handbook of Science and Technology Studies (3rd Edition)*, MIT Press, Μασαχουσέτη 2008. Για μια σύντομη εισαγωγή βλ. Sergio Sismondo, *An Introduction to Science and Technology Studies (2nd Edition)*, Blackwell Publishing, Λονδίνο 2010· Sophia Roosth, Susan Silbey, "Science and Technology Studies: From Controversies to Posthumanist Social Theory", Bryan S. Turner (επιμ.), *The New Blackwell Companion to Social Theory*, Blackwell Publishing, Λονδίνο 2009, σσ. 451-473· Harald Rohrer, "History of Science and Technology Studies", στο: James D. Wright (επιμ.), *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences (2nd Edition)*, Elsevier, Οξφόρδη 2015, σσ. 200–205.

⁸ Γκόλφω Μαγγίνη, «Τι είναι τεχνοεπιστήμη; Από τον Bachelard στον Latour», στο: Αραποστάθης Στάθης, Παπανελοπούλου Φαίδρα, Τύμπας Τέλης (επιμ.), *Τεχνολογία και κοινωνία στην Ελλάδα. Μελέτες για την ιστορία της τεχνολογίας και τις σπουδές επιστήμης και τεχνολογίας*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 2015, σσ. 285-310· Γκόλφω Μαγγίνη, *Για μια ερμηνευτική του τεχνικού κόσμου. Από τον Χάιντεγκερ στη σύγχρονη τεχνοεπιστήμη*, Πατάκη, Αθήνα 2010, σσ. 56-117.

⁹ Για την απόδοση του όρου "artifact" στην ελληνική γλώσσα ως «τεχνούργημα» βλ. το σχόλιο των μεταφραστών στο: Carl Mitcham, *Η τεχνολογική σκέψη. Το μονοπάτι μεταξύ μηχανοτεχνίας και φιλοσοφίας*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Ε.Μ.Π., Αθήνα 2005, σσ. xxiv-xxvi.

¹⁰ Ενδεικτικά: Το 2002 πραγματοποιήθηκε το τριήμερο συνέδριο «Ελευθέριος Βενιζέλος και ελληνική πόλη. Πολεοδομικές πολιτικές και κοινωνικοπολιτικές ανακατατάξεις» στο οποίο παρουσιάστηκαν μελέτες με αναφορές στην τεχνολογία. Το 2005 πραγματοποιήθηκε η Ημερίδα με θέμα: «Πληροφορίες για την τεχνολογία στις βενετοκρατούμενες ελληνικές περιοχές», η οποία διοργανώθηκε από το

διεξαχθεί επιστημονικές έρευνες, οι οποίες θέτουν ως μεταβλητή τον παράγοντα της τεχνολογίας, επιδιώκοντας να εντοπίσουν τη σχέση του με τα πεδία της οικονομίας, της κοινωνίας και της πολιτικής.¹¹ Ωστόσο, παραμένει μικρό το ενδιαφέρον των ερευνητών για τη μελέτη της πρόσληψης της τεχνοεπιστήμης από τους κρατικούς λειτουργούς και τα θεσμοθετημένα ιδρύματα.¹²

Οι εργασίες του Γιάννη Αντωνίου και του Βασίλη Μπογιατζή αποτελούν σημαντική εξαίρεση, καθώς οι εν λόγω ερευνητές καταπιάνονται με αυτά τα ζητήματα. Ειδικότερα, ο πρώτος στο έργο του: *Οι Έλληνες μηχανικοί: θεσμοί και ιδέες (1900-1940)* μελετά τη θεσμική εξέλιξη, η οποία επηρέασε και συνέβαλε στη δημιουργία του επαγγέλματος του μηχανικού. Από την άλλη μεριά, ο Β. Μπογιατζής εξετάζει την πρόσληψη του τεχνοεπιστημονικού φαινομένου από συγκεκριμένες προσωπικότητες της μεσοπολεμικής περιόδου και την επιρροή που αυτές άσκησαν στα πράγματα.

Η παρούσα εργασία φιλοδοξεί να τοποθετηθεί μεταξύ των δύο αυτών προσεγγίσεων: από τη μια πλευρά, θα επιχειρηθεί η μελέτη των στρατιωτικών

Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς. Το 2012 φιλοξενήθηκε στην Κέρκυρα η 8^η Συνάντηση του STEP (Science and Technology in the European Periphery), τον Μάρτιο του 2014 πραγματοποιήθηκε το επιστημονικό Συνέδριο: «Μέσα και Έξω από το Εργαστήριο: Επιστήμη και Τεχνολογία στη Δημόσια Σφαίρα», ενώ τον Φεβρουάριο του 2017 το διήμερο συνέδριο «Τεχνολογικός μετασχηματισμός στην Ελλάδα της δεκαετίας του 1980: Πολιτικές Συγκροτήσεων, Συγκρούσεων και Ανασχέσεων». Επιπρόσθετα, διδάσκονται μαθήματα σχετικά με την ιστορία και τη φιλοσοφία της επιστήμης και της τεχνολογίας σε αρκετά Τμήματα της χώρας με χαρακτηριστική περίπτωση εκείνη του Τμήματος Ιστορίας και Φιλοσοφίας της Επιστήμης του ΕΚΠΑ.

¹¹ Ενδεικτικά: Χριστίνα Αγγριαντώνη, «Οι μηχανικοί και η βιομηχανία. Μια αποτυχημένη συνάντηση» στο: Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, τ. Β1, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2002, σσ. 269-292· Γεωργία Μαυρογονάτου, *Νεωτερικότητα και Μηχανικοί. Ιστορικές και Ιστοριογραφικές Διαστάσεις, 18^{ος} – 20^{ός} αιώνας*, 24 Γράμματα, Αθήνα 2020· Λήδα Παπαστεφανάκη, *Εργασία, Τεχνολογία και Φύλο στην ελληνική βιομηχανία. Η κλωστοϋφαντουργία του Πειραιά, 1870-1940*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2009· Λήδα Παπαστεφανάκη, *Η Φλέβα της Γης. Τα μεταλλεία της Ελλάδας, 19ος – 20ός αιώνας*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2017· Leda Papastefanaki, "Mining engineers, industrial modernization and politics in Greece, 1870-1940", *The Historical Review/La Revue Historique* vol. XIII (2016), σσ. 71-115· Λήδα Παπαστεφανάκη, «Οι μηχανικοί στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου: σπουδές, επαγγελματικές σταδιοδρομίες, διασυνδέσεις», *Μνήμων* 35 (2016), σσ. 233-264· Βασίλης Ευαγγελίδης, *Τεχνολογικά δίκτυα στην αγροτική Ελλάδα 1950-1980* [διδακτορική διατριβή], Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών (ΕΚΠΑ), Αθήνα 2012· Δημήτρης Βογιατζής, *Η εισαγωγή της στρατιωτικής αεροπορικής τεχνολογίας στην Ελλάδα, 1912-1940* [διδακτορική διατριβή], Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών (ΕΚΠΑ), Αθήνα 2009.

¹² Εξαίρεση αποτελούν οι εργασίες των Γιάννη Αντωνίου και Βασίλη Μπογιατζή. Βλ. Γιάννης Αντωνίου, *Οι Έλληνες μηχανικοί: θεσμοί και ιδέες (1900-1940)*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2006 και Βασίλης Α. Μπογιατζής, *Μετέωρος Μοντερνισμός. Τεχνολογία, Ιδεολογία της επιστήμης και Πολιτική στην Ελλάδα του μεσοπολέμου (1922-1940)*, Ευρασία, Αθήνα 2012.

εκπαιδευτικών ιδρυμάτων στην Ελλάδα (Σχολή των Ευελπίδων) και τη Γερμανία (Ακαδημία Πολέμου του Βερολίνου) με σκοπό να καταδειχθούν οι επιστημονικοτεχνικές καταβολές στους αποφοίτους τους. Για τον σκοπό αυτό, θα λάβουμε ως παράδειγμα τη φοίτηση του Ιωάννη Μεταξά στα παραπάνω εκπαιδευτικά κέντρα. Στη συνέχεια, θα επιδιωχθεί η αντίστροφη πορεία: πώς δηλαδή οι αντιλήψεις μιας ατομικότητας, στην προκειμένη του Ι. Μεταξά, για το επιστημονικοτεχνικό φαινόμενο μπορούν να καθορίσουν τις πολιτικές επιλογές μιας περιόδου.

Η επιλογή του εν λόγω προσώπου δεν είναι τυχαία, αλλά οφείλεται στην άμεση και συνεχή εμπλοκή του στα πολιτικά πράγματα της εποχής. Από τη συμμετοχή του στον ελληνοτουρκικό πόλεμο (1897) μέχρι την επιβολή της δικτατορίας της 4^{ης} Αυγούστου το 1936, ο Ι. Μεταξάς υπήρξε κεντρική φυσιογνωμία της μεσοπολεμικής περιόδου. Το γεγονός αυτό τον καθιστά σημαντική περίπτωση μελέτης.

Αναλυτικότερα, το παρόν εγχείρημα θα οργανωθεί σε δύο μέρη: αρχικά, θα παρουσιαστεί η δράση του Ι. Μεταξά από το 1897 έως το θάνατό του τον Ιανουάριο του 1941, προκειμένου να καταδειχθεί η σημασία του στην πολιτική ζωή της χώρας. Μέσα από την ιστορική αφήγηση, θα φανεί γιατί το εν λόγω πρόσωπο δύναται να θεωρηθεί ως μία από τις ηγέτιδες προσωπικότητες του ελληνικού μεσοπολέμου. Στη συνέχεια, θα αναζητηθούν οι τεχνικοεπιστημονικές καταβολές του Ι. Μεταξά. Για τον σκοπό αυτό, η εργασία θα ανατρέξει στα σπουδαστικά του χρόνια, κατά τη διάρκεια φοίτησής του στη Σχολή Ευελπίδων και μετέπειτα στη γερμανική Ακαδημία Πολέμου. Μέσα από την ανάλυση των παραπάνω ιδρυματικών θεσμών, θα εντοπιστούν οι μεταβολές που συντελέστηκαν σε αυτά και θα φανεί η κατάσταση στην οποία βρίσκονταν όταν ο Ι. Μεταξάς φοίτησε εκεί. Τέλος, θα δοθεί ιδιαίτερη έμφαση στην επίσκεψή του κατά την παραμονή του στο Βερολίνο σε δύο πολεμικές βιομηχανίες. Το περιστατικό αυτό επιτρέπει την εξέταση του τρόπου πρόσληψης της τεχνοεπιστήμης από τον ίδιο, καθώς εκείνη τη χρονική στιγμή του δόθηκε η δυνατότητα να θέσει σε εφαρμογή τις γνώσεις του.

Το δεύτερο μέρος της παρούσας εργασίας τιτλοφορείται: «Κοινοβούλιο και δικτατορία».¹³ Όπως προϋδεάζει ο τίτλος θα πραγματευτεί την επέμβαση του Ι. Μεταξά

¹³ Ο τίτλος αποτελεί δάνειο του ομότιτλου άρθρου του ιστορικού Χρήστου Χατζηιωσήφ. Βλ. Χρήστος Χατζηιωσήφ, «Κοινοβούλιο και Δικτατορία» στο: Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, τ. Β2, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2003, σσ. 37-124.

στην πολιτική ζωή της εποχής του. Αναλυτικότερα, στο πρώτο κεφάλαιο η αφήγηση θα εκκινήσει από το εγχείρημα ίδρυσης του Κόμματος των Ελευθεροφρόνων από τον Ι. Μεταξά και της πρόθεσής του να συμμετέχει στον πολιτικό στίβο της περιόδου. Ακολούθως, με αφορμή τη συμμετοχή του ως Υπουργού Συγκοινωνιών στην Οικουμενική Κυβέρνηση Ζαΐμη (1926-1928) θα εξεταστεί κριτικά ο λόγο που άρθρωσε για μια σειρά από τεχνολογικά ζητήματα.

Έπειτα, μετά από μια σύντομη ανακεφαλαίωση των συνθηκών που επέτρεψαν την επιβολή του δικτατορικού καθεστώτος από τον Ι. Μεταξά, θα επιδιωχθεί η απάντηση στο ερώτημα κατά πόσο τα τεχνουργήματα ή αλλιώς οι τεχνολογίες της εκάστοτε περιόδου δύνανται να είναι ουδέτερες.¹⁴ Αναλυτικότερα, θα εξεταστεί το πώς το ραδιόφωνο, η φωτογραφία και ο κινηματογράφος μετατράπηκαν από μέσα πληροφόρησης σε φερέφωνα της 4^{ης} Αυγούστου. Επιπλέον, θα καταδειχθεί το πώς ο Ι. Μεταξάς χειραγώγησε τα φαινομενικά ουδέτερα μέσα προκειμένου να μετατρέψει τους πολίτες σε παθητικούς δέκτες των μηνυμάτων του.

Το τελευταίο κεφάλαιο του δεύτερου μέρους έχει ως θέμα τον τρόπο παρουσίασης της τεχνολογίας και της επιστήμης μέσα από τα σχολικά εγχειρίδια. Για τον σκοπό αυτό επιλέχθηκαν τα αναγνωστικά της στοιχειώδους εκπαίδευσης, καθώς μέσω της χρήσης τους μπορεί να μεταδοθεί η κυρίαρχη ιδεολογία.¹⁵ Θα εξεταστούν λοιπόν τα εγχειρίδια που ενέκρινε για χρήση η δικτατορία, αλλά και εκείνα που εξέδωσε η ίδια μέσω της θεσμοθέτησης του Οργανισμού Εκδόσεως Σχολικών Βιβλίων το 1937.

Για την ικανοποίηση των αναγκών της παρούσας εργασίας θα χρησιμοποιηθεί η διαθέσιμη ελληνική και ξενόγλωσση βιβλιογραφία. Ακόμη, θα αντληθούν στοιχεία από τον Τύπο, τα φύλλα της Εφημερίδος της Κυβέρνησης και τα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής. Για τη συμπλήρωση της μελέτης θα μελετηθεί αρχαιακό υλικό προερχόμενο από τη Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού και τα Γενικά Αρχεία του Κράτους. Τέλος, δεν θα μπορούσαν να παραλειφθούν από αυτή την προσπάθεια τα γραπτά κατάλοιπα του ίδιου του Ι. Μεταξά. Το *Ημερολόγιό* του εκτός από μια

¹⁴ Langdon Winner, "Do Artifacts Have Politics?", *Daedalus*, Vol. 109, No. 1 (1980), σσ. 121-136.

¹⁵ Άννα Φραγκουδάκη, *Τα αναγνωστικά βιβλία του δημοτικού σχολείου. Ιδεολογικός πειθαναγκασμός και παιδαγωγική βία*, Θεμέλιο, Αθήνα 1979, σσ. 11-12.

«τεχνολογία του εαυτού»¹⁶ συνιστά επιπλέον μια πολύτιμη πηγή τόσο για τις πολιτικές εξελίξεις της εποχής όσο και για την οπτική που ο συντάκτης του υιοθέτησε στα πράγματα.

¹⁶ Michel Foucault, "Technologies of the self" στο: Luther H. Martin, Huck Gutman, Patrick H. Hutton (επιμ.). *Technologies of the self. A seminar with Michel Foucault*, University of Massachusetts Press, Μασαχουσέτη 1988, σσ. 16-49.

Κεφάλαιο 1. Ο Ιωάννης Μεταξάς και η ελληνική πολιτική σκηνή από το 1897 έως το 1940.

Ο Ιωάννης Μιχαήλ Μεταξάς γεννήθηκε στις 15 Αυγούστου 1871 στην Ικαρία.¹⁷ Εκεί έζησε τα πρώτα οκτώ χρόνια της ζωής του, όταν το 1879 ο πατέρας του, Παναγής, απολύθηκε από τη θέση του Δημόσιου Ταμία και η οικογένεια αναγκάστηκε να μετακομίσει στο Αργοστόλι. Η νέα περιοχή δεν ήταν ξένη για τους γονείς του, καθώς ο πατέρας του είχε διατελέσει ως αξιωματικός της Δημοτικής Αστυνομίας προτού αναλάβει τα καθήκοντά του ως έπαρχος στο νησί. Ωστόσο, αυτή τη φορά η διαμονή στο Αργοστόλι ήταν δύσκολη, καθώς η οικογένεια αντιμετώπιζε σοβαρά οικονομικά προβλήματα. Ο Παναγής Μεταξάς παρά τις στενές σχέσεις του με τον Αλέξανδρο Κουμουνδούρο και τις επαφές του με άλλα πολιτικά πρόσωπα της εποχής παρέμεινε το μεγαλύτερο μέρος της ζωής του χωρίς εργασία.¹⁸

Οι επαφές του πατέρα του με σημαίνοντα πρόσωπα της εποχής δεν εξαντλούνται μόνο στο επίπεδο φιλικών δεσμών· συγγενείς της οικογένειας ήταν ο υποστράτηγος Γεράσιμος Α. Μεταξάς (1816-1890) και ο συνταγματάρχης Νικόλαος Κ. Μεταξάς. Ο τελευταίος μάλιστα υπήρξε ο πρώτος διοικητής του Συντάγματος του Μηχανικού (1887-1893) και μετέπειτα διοικητής της Σχολής Ευελπίδων. Κατά τη διάρκεια του Ελληνοτουρκικού Πολέμου (1897) διετέλεσε Υπουργός Στρατιωτικών και αργότερα Υπουργός των Εσωτερικών.

Είναι πιθανό η συγγένεια της οικογένειας με ανώτατους αξιωματικούς να επηρέασε την απόφαση του Ι. Μεταξά να ακολουθήσει στρατιωτική καριέρα. Όμως, η οικονομική αποκατάσταση που προσέφερε η ένταξή του στους κόλπους του στρατού ίσως να αποτέλεσε ισχυρότερο έρεισμα για την επιλογή του.¹⁹ Στις 12 Οκτωβρίου/24 Σεπτεμβρίου 1885 εισήλθε στη Σχολή Ευελπίδων από την οποία αποφοίτησε το 1890

17 Ληξιαρχική πράξη “αριθ. 1.177” παρατίθεται στη βιογραφία που έγραψε ο Δ. Καλλονάς για τον Ιωάννη Μεταξά κατά τη διάρκεια της δικτατορίας. βλ.: Καλλονάς, Δημήτριος, *Ιωάννης Μεταξάς : μαθητής, στρατιώτης, πολιτικός, αγωνιστής, κυβερνήτης, χ.έ.*, Αθήναι 1938, σ. 19.

18 Στο ίδιο.

19 Στο ίδιο.

με τον βαθμό του ανθυπολοχαγού του Μηχανικού.²⁰ Τον Σεπτέμβριο του 1892 εισήλθε στη Σχολή Μηχανικών του Στρατού και το 1894 μετατέθηκε στο Ναύπλιο.²¹

Το 1897, πριν την έναρξη των πολεμικών αναμετρήσεων μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας, μετακινήθηκε στο επιτελείο του Υπουργείου Στρατιωτικών, όπου ανέλαβε τη φύλαξη της αλληλογραφίας του υπουργού. Όμως, η παραμονή του στη θέση αυτή δεν διήρκησε πολύ· τον Μάρτιο του ίδιου έτους παρακάλεσε τον θείο του να αποσταλεί στη Λάρισα προκειμένου να συμμετέχει στον επικείμενο πόλεμο.²² Ο Ν. Μεταξάς δέχθηκε την πρόταση του ανεψιού του και απέστειλε τον νεαρό στο μέτωπο με σκοπό τη μεταφορά μυστικών πληροφοριών.²³

Η εμπειρία του Ελληνοτουρκικού Πολέμου υπήρξε καθοριστική για τον Ιωάννη Μεταξά, τόσο σε στρατιωτικό επίπεδο όσο και σε προσωπικό. Κατά τη διάρκεια των συγκρούσεων είχε τη δυνατότητα να παρακολουθήσει εκ του σύνεγγυς την πολεμική διαδικασία και να μπορέσει να σημειώσει τα δομικά προβλήματα που υπήρχαν την περίοδο εκείνη εντός του ελληνικού στρατού.²⁴ Ακόμη, η γνωριμία του με τον πρίγκηπα Κωνσταντίνο ήταν ιδιαίτερα σημαντική, καθώς τότε απέκτησε βαθιά πίστη στο βασιλικό θεσμό και έγινε ένθερμος υποστηρικτής του θρόνου μέχρι το τέλος της ζωής του.²⁵

Επιπλέον, μέσω της παραπάνω γνωριμίας ο Ι. Μεταξάς εντάχθηκε στο πελατειακό δίκτυο του Διαδόχου.²⁶ Ο τελευταίος φαίνεται να είχε υποσχεθεί στον πρώτο την αποστολή του στη Γερμανία για περεταίρω σπουδές στην Πρωσική Ακαδημία Πολέμου (Preußische Kriegsakademie) με συνέπεια την προκήρυξη

20 Μαρίνα Πετράκη, *Ο Ιωάννης πίσω από τον Μεταξά*, Η Καθημερινή, Νέο Φάληρο 2014, σ. 31.

21 Στο ίδιο, σ. 32.

22 Ιωάννης Μεταξάς, *Ημερολόγιο Ιωάννου Μεταξά (τ. Α')*, Βιβλιοπωλείον της "Εστίας". Αθήνα 1951, σ. 150.

23 Στο ίδιο.

24 Τα προβλήματα που εντόπιζε αφορούσαν την αταξία των στρατευμάτων, την ανεπάρκεια των διοικητών των μονάδων, την έλλειψη πολεμικού οπλισμού κ.ά. Βλ.: Ιωάννης Μεταξάς, *ό.π.*, σσ. 152, 182, 190, 192, 233, 238, 268.

25 Όπως ομολογεί ο ίδιος μεταπολεμικά: «Εν μέσω των ηθικών και εθνικών ερειπίων, εξων επληρώθη η ψυχή μου, μία μόνη μορφή έμεινε όρθια: η του Βασιλέως και της Δυναστείας του. Και η αφοσίωσίς μου προς αυτούς έτι μάλλον ηυξήθη. Υπήρξε στιγμή -καθ'ήν έμίσησα την Πατρίδα μου, αλλά ουδεμία τοιαύτη υπήρξε διά τον Βασιλέα μου. Είχα ανάγκην κάπου να στηριχθώ, και εστηρίχην εις το αίσθημά μου τούτο», *ό.π.*, σ. 365.

26 Θάνος Βερέμης, *Ο στρατός στην Ελληνική Πολιτική: Από την Ανεξαρτησία έως τη Δημοκρατία*, Κούριερ Εκδοτική, Αθήνα 2000, σ. 164.

σχετικού διαγωνισμού το 1898.²⁷ Πράγματι, το 1899 ο Ι. Μεταξάς απεστάλη στο Βερολίνο μαζί με τους Ιπποκράτη Παπαβασιλείου και Ξενοφώντα Στρατηγό.

Όταν επέστρεψε από το Βερολίνο στην Ελλάδα, ο Ι. Μεταξάς τοποθετήθηκε στο Επιτελείο της Γενικής Διοίκησης Στρατού που είχε ιδρυθεί το 1900. Σε συνεργασία με τον Βίκτωρα Δούσμανη ανέλαβαν τη σύνταξη ενός σχεδίου για την αναδιοργάνωση του στρατού σύμφωνα με το γερμανικό μοντέλο.²⁸ Το εν λόγω σχέδιο, που κατατέθηκε στη Βουλή το 1904 από την κυβέρνηση Θεοτόκη, περιλάμβανε δεκαεπτά νόμους, σύμφωνα με τους οποίους θεσπιζόταν το Σώμα Γενικών Επιτελών, καθοριζόταν η εκπαίδευση των στελεχών του στρατού και οριζόταν μια ενιαία διοίκηση με επικεφαλής τον Διάδοχο.²⁹ Η συμμετοχή του Μεταξά στο Επιτελείο του προσέδωσε μεγαλύτερο κύρος στο στράτευμα, ενώ απόκτησε στενότερες επαφές με τη βασιλική οικογένεια. Έτσι, τον Οκτώβριο του 1907 ανέλαβε τη στρατιωτική εκπαίδευση του Γεωργίου Β΄, διδάσκοντας στο νεαρό πρίγκηπα στρατιωτική ιστορία και τακτική.³⁰

Η παραμονή του Μεταξά στο Επιτελείο έληξε το 1909 με την έκρηξη του στρατιωτικού κινήματος στο Γουδί. Οι κινηματίες, θεωρώντας τον έμπιστο του Βασιλιά, τον μετέθεσαν στο Σύνταγμα του Μηχανικού στη Λάρισα.³¹ Παράλληλα, οι κινηματίες κάλεσαν στην Ελλάδα τον Ελευθέριο Βενιζέλο να αναλάβει τη διακυβέρνηση της χώρας. Έναν χρόνο αργότερα, ο πρωθυπουργός, επιθυμώντας να ενισχύσει τον ελληνικό στρατό, ζήτησε τη συνδρομή του Ι. Μεταξά προσφέροντάς του

27 Για τον διαγωνισμό, τις συνθήκες διεξαγωγής του, αλλά και για την αποστολή των τριών αξιωματικών στο Βερολίνο και τη φοίτησή τους στην Ακαδημία Πολέμου βλ. Ενότητα 2.1. της παρούσας εργασίας.

28 Joackim G. Joachim, *Ioannis Metaxas: The Formative Years 1871-1922*, Bibliopolis, Mannheim und Möhnesee 2000, σ. 44.

29 Τάσος Βουρνάς, *Ιστορία της Νεώτερης Ελλάδας: Από την Επανάσταση του 1821 ως το κίνημα στο Γουδί (1909)*, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 1998, σσ. 584-585· Θανάσης Μποχώτης, «Εξωτερική Πολιτική» στο: Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα. Οι απαρχές 1900-1922 (τ. Α2)*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 1999, σ. 45· Νικόλαος Οικονόμου, «Εσωτερικές πολιτικές εξελίξεις 1905-1909», στο: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Τόμος ΙΔ΄: Νεώτερος Ελληνισμός από το 1881 ως το 1913*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1977, σσ. 186-192· Βίκτωρ Παπακοσμάς, *Ο Στρατός στην πολιτική ζωή της Ελλάδος: το πραξικόπημα του 1909 και οι επιπτώσεις του μέχρι σήμερα*, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», Αθήνα 1981, σσ. 46-48.

30 Στα ΓΑΚ, Κ.Υ. φιλοξενούνται οι σημειώσεις του διδάσκοντα Ι. Μεταξά συνοδευόμενες από κρίσεις για το μαθητή του. Φαίνεται πως δίδαξε τακτική και στρατιωτική ιστορία την περίοδο από τον Οκτώβριο του 1908 έως τον Μάιο του 1909. Για το περιεχόμενο των μαθημάτων βλ.: ΓΑΚ, Κ.Υ., Αρχείο Ιωάννη Μεταξά, φ. Γ74, 0007-0172. Για μια περίληψη αυτών: φ. Γ74, 0173-0175 και 0003-0006.

31 Joackim G. Joachim, *ό.π.*, σ. 47.

τη θέση του πρώτου υπασπιστή. Εκείνος αποδέχθηκε την πρόταση παρά τις αρχικές του επιφυλάξεις.³²

Στις παραμονές του Α΄ Βαλκανικού πολέμου ο Βενιζέλος έστειλε τον Ι. Μεταξά και τον Δημήτρη Πανά στη Σόφια προκειμένου να συνάψει σύμβαση συνεργασίας ανάμεσα στα δύο κράτη. Οι Έλληνες απεσταλμένοι υπέγραψαν ένα σχετικό σύμφωνο με τον στρατηγό Ιβάν Φίσεβ (Ivan Fichev) και τον πρωθυπουργό και υπουργό των Εξωτερικών Ιβάν Γκέσωφ (Ivan Geshov), αντιπροσώπους της Βουλγαρίας.³³ Στη συνέχεια, μετέβη στη Σερβία για να συνεννοηθεί με τους ξένους στρατιωτικούς για τις επικείμενες επιχειρήσεις κατά της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.³⁴ Όταν ολοκλήρωσε τις διαπραγματεύσεις με τους εκπροσώπους των παραπάνω βαλκανικών κρατών, επέστρεψε στη Λάρισα, όπου εντάχθηκε στο επιτελείο του Κωνσταντίνου.

Τον Οκτώβριο του 1912, με αφορμή μια διαφωνία σχετικά με τα σύνορα, το Μαυροβούνιο κήρυξε τον πόλεμο στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Η Βουλγαρία, η Σερβία και η Ελλάδα συμμετείχαν εξίσου στην σύγκρουση στο πλευρό του Μαυροβουνίου. Οι πολεμικές επιχειρήσεις έλαβαν χώρα σε τέσσερα μέτωπα: στη Θράκη, την Μακεδονία, την Ήπειρο και την Σκόδρα.³⁵ Η Ελλάδα προσέφερε στη βαλκανική συμμαχία δύο Σώματα Στρατού: ένα στην Ήπειρο υπό τη διοίκηση του στρατηγού Κωνσταντίνου Σαπουντζάκη και ένα στη Θεσσαλία υπό του διαδόχου Κωνσταντίνου.³⁶

Στις 6 Οκτωβρίου 1912 το σώμα της Θεσσαλίας μετέβη προς την Ελασσόνα την οποία κατέλαβε. Τρεις μέρες αργότερα δόθηκε η μάχη στο Σαραντάπορο όπου ο ελληνικός στρατός απώθησε τις οθωμανικές δυνάμεις. Τις επόμενες μέρες καταλήφθηκε η Βέροια και τα Γιαννιτσία. Στις 24 Οκτωβρίου, ο Μεταξάς και ο Δούσμανης, ως πληρεξούσιοι του βασιλιά, ξεκίνησαν τις διαπραγματεύσεις με τον Χασάν Ταχσίν Πασάς για την παράδοση της Θεσσαλονίκης.³⁷ Στις 26 Οκτωβρίου

32 Ιωάννης Μεταξάς, *Ημερολόγιο Ιωάννου Μεταξά (τ. Β΄)*, ό.π., σσ. 17-18.

33 Hall, Richard C., *The balkan wars 1912-1913. Prelude to the first world war*, Routledge, Λονδίνο- Νέα Υόρκη 2000, σσ. 14-15.

34 Ιωάννης Μεταξάς, *Ημερολόγιο Ιωάννου Μεταξά (τ. Β΄)*, ό.π., σ. 167 και 170-172· Joackim G. Joachim, ό.π., σ. 94.

35 Mark Biondich, *The Balkans. Revolution, War, and Political Violence since 1878*, Oxford University Press, Οξφόρδη-ΝέαΥόρκη 2011, σσ. 75-84.

36 Gerolymatos, André, *The Balkan Wars*, Basic Books, Νέα Υόρκη 2002, σσ. 220-223.

37 Γιώργος Μαργαρίτης, «Η εμπόλεμη Ελλάδα: Βαλκανικοί Πόλεμοι, Μακεδονικό Μέτωπο, Ουκρανία», στο: Βασίλης Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, 1770-2000. Η*

υπογράφηκε μεταξύ των παραπάνω το πρωτόκολλο παράδοσης της πόλης στον Ελληνικό Στρατό.³⁸

Τον Δεκέμβριο ο Ι. Μεταξάς αναχώρησε με τον Ελ. Βενιζέλο για το Λονδίνο στα πλαίσια της ελληνικής αποστολής για τη σύναψη ειρήνης με την οθωμανική αυτοκρατορία. Εν τω μεταξύ, το ολιγάριθμο σώμα της Ηπείρου που είχε αποσταλεί στην περιοχή κυρίως για αμυντικούς λόγους, ξεκίνησε την επίθεση κατά των Οθωμανών.³⁹ Ο Ι. Μεταξάς, πληροφορήθηκε τα γεγονότα όπως επίσης την αναχώρηση του Κωνσταντίνου προς την Ήπειρο. Με τηλεγράφημά του ρώτησε τον διάδοχο εάν θα επιθυμούσε την επιστροφή του από το Λονδίνο και την ανάληψη των καθηκόντων του στο Επιτελείο. Η απάντηση ήταν καταφατική κι έτσι ο Ι. Μεταξάς επέστρεψε στην Ελλάδα με προορισμό τη Φιλιππιάδα.⁴⁰

Εκεί, το Επιτελείο του διαδόχου έπρεπε να αντιμετωπίσει την επικρατούσα χαώδη κατάσταση και να συντάξει ένα νέο σχέδιο επίθεσης κατά τον Οθωμανών.⁴¹ Ο Ι. Μεταξάς αναφέρει στο *Ημερολόγιό* του πως το Επιτελείο εντόπισε πολλά σχέδια, τα οποία όμως ήταν αμελώς και προχειρώς καταρτισμένα.⁴² Φαίνεται πως η ομάδα του Κ. Σαπουντζάκη είχε μελετήσει ελάχιστα και επιφανειακά την επιχείρηση, προκαλώντας ένα κύμα δυσαρέσκειας σε πολλούς αξιωματικούς.⁴³ Εντέλει, το νέο σχέδιο που

εθνική ολοκλήρωση (1909-1923). Από το κίνημα στο Γουδί ως τη Μικρασιατική Καταστροφή (τ. Στ'), Ελληνικά γράμματα, Αθήνα 2003, σ. 65.

38 Σόλων Γρηγοριάδης, *Τα φοβερά ντοκουμέντα. Οι βαλκανικοί πόλεμοι 1912-1913*, "Ο Τύπος Α.Ε.", Αθήνα 1979, σσ. 286-287.

39 Ιωάννης Μεταξάς, *Ημερολόγιο Ιωάννου Μεταξά* (τ. Β'), ό.π., σσ. 189, 194.

40 Στο ίδιο, σσ. 195, 197.

41 Υπάρχουν διαφωνίες σχετικά με το ποιος υπήρξε ο εμπνευστής του σχεδίου επίθεσης. Ο Ι. Μεταξάς αποδίδει στον εαυτό του τη σύλληψη, υποστηρίζοντας πως μόνο εκείνος και οι Β. Δούσμανης, Ξ. Στρατηγός, Στάμος Στάϊκος, Κωνσταντίνος Πάλλης γνώριζαν γι' αυτό. βλ. ό.π., σ. 207. Ωστόσο, στη βιβλιογραφία οι απόψεις δίστανται: ο Μάνος θεωρεί πως το σχέδιο προϋπήρχε, αλλά δεν μπορούσε να εκτελεστεί από τον Σαπουντζάκη λόγω ανεπάρκειας σε ανθρώπινο αλλά και υλικό δυναμικό. Ο Σιορόκας αναφέρει τη συμβολή των ξένων απεσταλμένων στην Ήπειρο, εστιάζοντας στην αναφορά του Γάλλου Denignes. Τέλος, ο Γεραμάνης σημειώνει εκτός από τους Έλληνες εμπνευστές του σχεδίου και τον Γάλλο αξιωματικό Eydoux. Περισσότερα βλ.: Μάνος Φώτης, «Από το Ηπειρωτικόν 1912-1913. Σχέδια ενεργείας-Οχύρωσις Μπιζανίου και περιοχής», *Ηπειρωτική Εστία*, 12 (1964), τχ. 151, σσ. 820-829· Γ.Α. Σιορόκας, «Μαρτυρίες για την απελευθέρωση των Ιωαννίνων: ο Γάλλος στρατιωτικός ακόλουθος και η αναφορά του», *Ηπειρωτικό Ημερολόγιο*, 1998, σσ. 61-146· Αθανάσιος Γεραμάνης, *Πολεμική Ιστορία Νεωτέρας Ελλάδος*, χ.έ, Αθήνα 1980, σσ. 274-275.

42 Ιωάννης Μεταξάς, *Ημερολόγιο Ιωάννου Μεταξά* (τ. Β'), ό.π., σσ. 199-200.

43 Ο Ι. Παπαβασιλείου καυτηρίαζε στις επιστολές του την κατάσταση στα Γιάννενα, καθώς θεωρούσε ανίκανο τον Κ. Σαπουντζάκη να ηγηθεί της ηπειρωτικής Στρατιάς. Χαρακτηριστικά σημείωνε πως τα «Γιάννενα δεν παίρνονται με ορειβατικά κανονάκια» και πως «διά των επιστολών μου κατέστη εν

μελέτησε και εκτέλεσε η ομάδα του διαδόχου επέφερε την πολυπόθητη νίκη. Στις 21 Φεβρουαρίου 1913 ο Ι. Μεταξάς με τον Ξ. Στρατηγό ως εκπρόσωποι του Κωνσταντίνου υπέγραψαν το πρωτόκολλο παράδοσης των Ιωαννίνων.

Η λήξη του Α΄ Βαλκανικού Πολέμου σήμανε με την υπογραφή της Συνθήκης του Λονδίνου (30 Μαΐου 1913) από τις αντιμαχόμενες πλευρές. Όμως, οι νικήτριες δυνάμεις δεν φαίνονταν ικανοποιημένες με τις εδαφικές προσκτήσεις τους, ενώ επικρατούσε καχυποψία μεταξύ τους. Εντός αυτού του πλαισίου, συναντήθηκαν τον Απρίλιο στη Θεσσαλονίκη εκπρόσωποι του σερβικού στρατού, οι Τίφκεβιτς και Πέσιτς, με τον αντιπρόσωπο του Βασιλιά, Μεταξά.⁴⁴ Οι δύο παρατάξεις συμφώνησαν τους όρους της συμμαχίας και υπέγραψαν την αντίστοιχη συνθήκη την 1η Μαΐου 1913.⁴⁵ Ωστόσο, η Σερβία αρνήθηκε να επικυρώσει την εν λόγω συμφωνία, καθώς έκρινε πως δεν επαρκούσε σε μια ενδεχόμενη σύγκρουση της ίδιας με την Αυστρία.⁴⁶ Ακολούθησαν νέες διαπραγματεύσεις ανάμεσα σε Ελλάδα και Σερβία - αυτή τη φορά χωρίς την παρουσία του Ι. Μεταξά - κι η νέα ελληνοσερβική συμφωνία υπογράφηκε στις 19 του ίδιου μήνα.

Στις 30 Ιουνίου 1913 η Βουλγαρία επιτέθηκε στους πρώην συμμάχους της, Ελλάδα και Σερβία. Ο βουλγαρικός στρατός με αρχηγό τον στρατηγό Σαβόφ κινήθηκε κατά του σερβικού στρατού που διανυκτέρευε κοντά στη λίμνη Μπρεγκάλνιτσα κι έπειτα επέδραμε κατά του ελληνικού στη Νιγρίτα Σερρών. Τον Ιούλιο εισήλθε η Ρουμανία στον πόλεμο, ενώ δεν άργησαν να επέμβουν και τα στρατεύματα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, καταλαμβάνοντας την ανατολική Θράκη. Ο Β΄ Βαλκανικός Πόλεμος τερματίστηκε με την υπογραφή της Συνθήκης του

γνώσει της καταστάσεως [ο Μεταξάς] και υποθέτω, ότι εφ' όσον δύναται, θα σπρώξη τα πράγματα προς το αίσιον πέρας». Βλ.: Λύντια Τρίχα (επιμ.), *Ημερολόγια και γράμματα από το μέτωπο. Βαλκανικοί πόλεμοι 1912-1913*, Εταιρεία Ελληνικού λογοτεχνικού και Ιστορικού Αρχείου, Αθήνα 1993, σσ. 284, 288-289, 292, 295. Ο Ι. Μεταξάς ασπαζόταν τις απόψεις του Ι. Παπαβασιλείου, καθώς όταν πληροφορήθηκε τον διορισμό του στρατηγού στην Ήπειρο έγραψε χαρακτηριστικώς στη γυναίκα του: «[...] ομολογώ ότι εφουρκίσθηκα. Αλλά αυτός [ο Σαπουτζάκης] είναι εντελώς ανίκανος να ιππεύση. Πώς διάβολο θα κάμει;», βλ. Ιωάννης Μεταξάς, *Ημερολόγιο Ιωάννου Μεταξά (τ. Β΄)*, ό.π., σ. 171.

44 Ο Βασιλιάς Γεώργιος Ι είχε δολοφονηθεί στη Θεσσαλονίκη την 18η Μαρτίου 1913 και τον θρόνο ανέλαβε ο διάδοχος Κωνσταντίνος Ι.

45 Γεώργιος Βεντήρης, *Η Ελλάς του 1910-1920 (τ. Α΄)*, Ίκαρος, Αθήνα 1965, σ. 158· Ιωάννης Μεταξάς, *Ημερολόγιο...ό.π.*, σ. 212.

46 Γεώργιος Βεντήρης, στο ίδιο, σ. 159-163.

Βουκουρεστίου (28 Ιουλίου 1913) μεταξύ των βασιλείων της Ελλάδας, της Σερβίας, της Ρουμανίας και του Μαυροβουνίου με εκείνο της Βουλγαρίας.

Λίγους μήνες μετά την λήξη του πολέμου, ο Ι. Μεταξάς, ο Β. Δούσμανης και ο Εμμανουήλ Ζυμβρακάκης συνόδευσαν τον Βασιλιά Κωνσταντίνο στη Μακεδονία για την επιθεώρηση του εκεί στρατού.⁴⁷ Όταν επέστρεψε από τη βόρειο Ελλάδα ο Ι. Μεταξάς καταπιάστηκε με τη σύνταξη υπομνημάτων και σχεδίων για μια επικείμενη σύγκρουση με την Οθωμανική Αυτοκρατορία.⁴⁸ Παρά την υπογραφή της Συνθήκης των Αθηνών στις 13 Νοεμβρίου 1913, οι σχέσεις με την κυβέρνηση των Νεότουρκων ήταν οξυμένες: η Κωνσταντινούπολη προέβη σε παραγγελίες πολλών θωρηκτών με στόχο τα νησιά του Αιγαίου, μια πράξη που πυροδότησε τον ναυτικό ανταγωνισμό μεταξύ των δύο χωρών.⁴⁹ Παράλληλα, ο βίαιος διωγμός των ελληνοφώνων πληθυσμών της ανατολικής Θράκης και της δυτικής Μικράς Ασίας από τους Νεότουρκους χειροτέρεψε τις σχέσεις των δύο γειτόνων.⁵⁰

Σε αυτό το ταραχώδες πλαίσιο, ο Ι. Μεταξάς ανάλαβε τη μελέτη μιας ενδεχόμενης απόβασης του ελληνικού στρατού στη Μικρά Ασία. Για το εν λόγω εγχείρημα ήταν ενήμεροι τόσο ο Βασιλιάς Κωνσταντίνος όσο και ο πρωθυπουργός Ελ. Βενιζέλος,⁵¹ ενώ συνέβαλαν στη συγκρότηση της μελέτης του ο ταγματάρχης Γεώργιος Νικολαΐδης, ο υποπλοίαρχος Χαράλαμπος Λελούδας και ο λοχαγός του μηχανικού Γεώργιος Λάλωσης. Το τελικό σχέδιο επίθεσης, αν και προβλεπόταν να κατατεθεί στις αρχές του Ιουνίου, ο Ι. Μεταξάς έκρινε πως μπορούσε να τεθεί σε εφαρμογή και νωρίτερα.⁵² Ωστόσο, η κατάσταση άλλαξε ριζικώς όταν ξέσπασε ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος το καλοκαίρι του 1914.

47 Ιωάννης Μεταξάς, *Ημερολόγιο...ό.π.*, σ. 229.

48 Τα εν λόγω υπομνήματα παρατίθενται *ό.π.*, σσ. 250-266 και σσ. 270-309. Βασικός πυρήνας των σχεδίων του Μεταξά ήταν ο αιφνιδιασμός του τουρκικού στρατού μέσω μιας απόβασης των ελληνικών στρατευμάτων στην Καλλίπολη.

49 Γιώργος Μαργαρίτης, «Η εμπόλεμη Ελλάδα..», *ό.π.*, σ. 73.

50 Νίκος Ανδριώτης, «Η πρώτη προσφυγιά: ελληνικές προσφυγικές μετακινήσεις, 1906-1922», στο: Βασίλης Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, 1770-2000. Η εθνική ολοκλήρωση (1909-1923). Από το κίνημα στο Γουδί ως τη Μικρασιατική Καταστροφή (τ. Στ΄)*, Ελληνικά γράμματα, Αθήνα 2003, σσ. 96-97.

51 Ιωάννης Μεταξάς, *Ημερολόγιο...ό.π.*, σ. 241.

52 Στο ίδιο. Μάλιστα, με το ξέσπασμα του Α΄ Παγκόσμιου Πολέμου, ο Ι. Μεταξάς συνέταξε ένα σχέδιο άμυνας της χώρας σε περίπτωση που επιτεθούν οι Οθωμανική Αυτοκρατορία και η Βουλγαρία. Βλ. ΔΙΣ, 380Β1/17/Γ/7, «Σχέδιον ενεργείας εν περιπτώσει επιθέσεως της Βουλγαρίας και της Τουρκίας κατά της Ελλάδος», Αθήνα, 29.7.1914.

Εκείνη την περίοδο, ο Ελ. Βενιζέλος επρόκειτο να μεταβεί στις Βρυξέλλες μέσω Μονάχου για να διαπραγματευτεί με τον Μεγάλο Βεζύρη Σαΐτ Χαλήμ το ζήτημα των νήσων Χίου και Μυτιλήνης. Όταν έφθασε στην Τεργέστη πληροφορήθηκε πως η Αυστρία είχε δώσει τελεσίγραφο προς τη Σερβία εξ αιτίας της δολοφονίας του αρχιδούκα Φερδινάνδου, διαδόχου του αυστροουγγρικού θρόνου και της συζύγου του κόμισσα Σοφία Σότεκ. Ο Έλληνας πρωθυπουργός τηλεγράφησε αμέσως στον υπουργό Εξωτερικών Γεώργιο Στρέϊτ υποδεικνύοντάς του να απαντήσει με επιφύλαξη σε ενδεχόμενο αίτημα της Σερβίας για βοήθεια.⁵³ Στη συνέχεια, συμπλήρωσε πως η χώρα του ήταν διατεθειμένη να συμβάλλει στην άμυνα της συμμάχου της, αναλαμβάνοντας την απόκρουση μιας πιθανής βουλγαρικής επίθεσης.⁵⁴

Ωστόσο, στην Ελλάδα δεν επικρατούσε ομοφωνία στο κοινοβούλιο σχετικά με την τήρηση της ελληνοσερβικής συμμαχίας. Ο Γ. Στρέϊτ δήλωνε πως η χώρα δεν έπρεπε να συμμετέχει στον πόλεμο διατηρώντας έτσι την ουδετερότητά της. Από την άλλη ο Εμμανουήλ Ρέπουλης, υπαρχηγός του Κόμματος των Φιλελευθέρων, θεωρούσε πως το ελληνικό Κράτος δεσμευόταν από τη συμφωνία με τη Σερβία και πως σε περίπτωση σύγκρουσης όφειλε να ταχθεί υπέρ της τελευταίας. Ο Ελ. Βενιζέλος, σε συνάντησή του με τους παραπάνω και τον βασιλιά Κωνσταντίνο, υποστήριξε την προσανατολισμό της Ελλάδας προς τον συνασπισμό της Αντάντ και την τήρηση της δέσμευσης προς τη βαλκανική χώρα. Ο Βασιλιάς φάνηκε να συμφωνεί με τον Πρωθυπουργό, ο οποίος ενημέρωσε τον πρώτο πως θα κοινοποιούσε την απόφασή του προς τη Γαλλία, την Αγγλία και τη Σερβία.⁵⁵

Στις 4 Σεπτεμβρίου 1914, ο Πρώτος Λόρδος του Ναυαρχείου της Αγγλίας Ουΐνστον Τσόρτσιλ (Winston Churchill) απέστειλε στον ναύαρχο Μαρκ Καρρ (Mark Kerr) - που βρισκόταν στην Αθήνα στα πλαίσια της αγγλικής ναυτικής αποστολής - ένα έγγραφο με το οποίο καλούσε την Ελλάδα σε συνεργασία για την κατάληψη της Καλλίπολης. Ο Καρρ μετέφερε την πρόσκληση στον Κωνσταντίνο, ο οποίος την απέρριψε. Όμως, ο Άγγλος ναύαρχος προτού μεταβιβάσει την άρνηση στη χώρα του ενημέρωσε σχετικά τον Έλληνα πρωθυπουργό, ο οποίος με τη λήψη της εν λόγω πληροφορίας υπέβαλε την παραίτησή του στις 7 του μηνός. Την ίδια μέρα έλαβε χώρα μια σύσκεψη μεταξύ του Καρρ και του ελληνικού Γενικού Επιτελείου σχετικά με την

53 Γεώργιος Βεντήρης, *ό.π.*, σ. 218.

54 Στο ίδιο, σ. 219.

55 *ό.π.*, σ. 222-223.

εκστρατεία προς τη Μικρά Ασία, κατά τη διάρκεια της οποίας ο Ι. Μεταξάς εξέφρασε τις ενστάσεις του για το σχέδιο.⁵⁶

Η Μεγάλη Βρετανία πρότεινε τον Ιανουάριο του 1915 την ενίσχυση του ελληνικού στρατού με την αποστολή ενός σώματος 40,000 ανδρών προκειμένου η Ελλάδα να συμβάλλει στην άμυνα της Σερβίας. Ακόμη, ο υπουργός των Οικονομικών Λούδ Τζωρτζ (Lloyd George) δεσμευόταν πως σε περίπτωση συμμετοχής της χώρας στον πόλεμο θα απέστειλε οικονομική αλλά και επιπλέον στρατιωτική βοήθεια.⁵⁷ Μάλιστα προκειμένου να πεισθεί η ελληνική κυβέρνηση και να συνδράμει στις επικείμενες συγκρούσεις, ο υπουργός Εξωτερικών της Αγγλίας υποσχέθηκε στην Ελλάδα εδαφικές παραχωρήσεις στη Μικρά Ασία.⁵⁸ Ο Ελ. Βενιζέλος ενημέρωσε τον βασιλιά περί των αγγλικών προτάσεων και ζήτησαν από κοινού τη γνώμη του Γενικού Επιτελείου. Ο Ι. Μεταξάς αρνήθηκε τη σύμπραξη με την Αγγλία, καθώς θεώρησε πως η συνεργασία Ελλάδας, Σερβίας και Ρουμανίας δεν θα αρκούσε για την αντιμετώπιση των Κεντρικών Δυνάμεων.⁵⁹

Στις 12 Ιανουαρίου ο Ελ. Βενιζέλος υπέβαλε στον βασιλιά ένα υπόμνημα σχετικά με τη συμμετοχή της χώρας στον πόλεμο. Ο Κωνσταντίνος συμφώνησε μαζί του πως οι φόβοι του επιτελείου περί της βουλγαρικής απειλής ήταν υπερβολικοί και έκρινε πως η Ελλάδα θα μπορούσε να αντιμετωπίσει την επίθεση του γείτονά της, εάν συνεργαζόταν με τη Ρουμανία. Όμως, η απάντηση της τελευταίας ήταν αρνητική. Έτσι, ο πρωθυπουργός υπέβαλλε στις 17 Ιανουαρίου νέο υπόμνημα στον βασιλιά προτείνοντας αυτή τη φορά τη συνεργασία της χώρας με τη Βουλγαρία. Παρά τη θετική απάντηση του Κωνσταντίνου το σχέδιο δεν μπορούσε να υλοποιηθεί, καθώς η Βουλγαρία τάχθηκε με τις κεντρικές δυνάμεις την επόμενη μέρα.⁶⁰

Ο Ελ. Βενιζέλος είχε συζητήσει εκτενώς με το επιτελείο την ανάμιξη της Ελλάδας στην ευρωπαϊκή διαμάχη. Ο Ι. Μεταξάς επανάλαβε στον πρωθυπουργό τους αρχικούς του φόβους, ενώ δεν παρέλειψε να τονίσει πως η συμμετοχή της χώρας στον πόλεμο θα είχε μόνο αρνητικές συνέπειες: ειδικότερα πρότασε το επιχείρημα πως η Τουρκία θα προέβαινε σε σφαγές κατά του ελληνικού πληθυσμού ως πράξη τιμωρίας

56 Ιωάννης Μεταξάς, *Ημερολόγιο...ό.π.*, σ. 312.

57 Γεώργιος Βεντήρης, *ό.π.*, σ. 261.

58 Στο ίδιο, σ. 269.

59 *Ό.π.*

60 *Ό.π.*, σ. 273.

για τη στήριξη της Αντάντ. Μάλιστα, στις 20 Ιανουαρίου ο αντισυνταγματάρχης κατέθεσε στον Ελ. Βενιζέλο μια έκθεση 19 σελίδων στην οποία εξέθετε την επιχειρηματολογία του κατά της εμπλοκής της χώρας στον πόλεμο.⁶¹

Ο πρωθυπουργός πληροφόρησε την Αντάντ πως δεν μπορούσε να δεχθεί την πρότασή της λόγω της βουλγαρικής συνεργασίας με τον Άξονα. Οι γαλλοβρετανικές δυνάμεις επέμειναν στην αρχική τους θέση και πρότειναν την άμεση αποστολή δύο μεραρχιών στη Θεσσαλονίκη ως εγγύηση βοήθειας έναντι οποιασδήποτε επίθεσης από τον βορρά. Ωστόσο, ο Ελ. Βενιζέλος αρνήθηκε και πάλι τις προτάσεις τους.⁶² Έτσι, οι Σύμμαχοι αποφάσισαν να θέσουν σε εφαρμογή την επιχείρηση κατά των Στενών των Δαρδανελίων μόνο δια θαλάσσης και όχι δια ξηράς, λόγω της άρνησης συνεργασίας της Ελλάδας σε αυτή.⁶³

Πράγματι, η εκστρατεία των συμμαχικών δυνάμεων ξεκίνησε στις 6 Φεβρουαρίου. Οι ελλείψεις της όμως σε έμπυχο δυναμικό έδωσε την ευκαιρία στον Έλληνα πρωθυπουργό να αναμιχθεί στην επιχείρηση, προτείνοντας τη διάθεση ενός σώματος στρατού, περίπου 40, 000 ανδρών. Ο Βενιζέλος ενημέρωσε τον βασιλιά για μια ενδεχόμενη αποστολή στρατιωτών και έλαβε από εκείνον θετική απάντηση. Έπειτα, ανήγγειλε στο Γενικό Επιτελείο τη συμμετοχή της Ελλάδας στον πόλεμο, ζητώντας από τον αρχηγό του την κήρυξη επιστράτευσης και την εκλογή του εκστρατευτικού σώματος. Ο Ι. Μεταξάς, όμως, που πλέον ήταν εκείνος επιτελάρχης και όχι ο Β. Δούσμανης, εξέφρασε την αντίθεσή του προς την επιχείρηση και σημείωνε σε σχετικό υπόμνημά του προς τον πρωθυπουργό ότι: «θεωρώ ότι η επιχείρηση αυτή είναι ασύμφορος στρατιωτικώς και δύναται να επιφέρει προ παντός εν Μακεδονία στρατιωτικήν καταστροφήν, ήτις να θέση ου μόνον εις το παρόν αλλά και εις το μέλλον εκποδών την Ελλάδα από παντούς πολιτικού υπολογισμού, ακόμη και των φίλων της, κατά πάσαν πιθανότητα να καταστρέψη διά παντός και την ακεραιότητα του Κράτους».⁶⁴ Με αφορμή την εν λόγω διαφωνία ο Ι. Μεταξάς παραιτήθηκε από το Επιτελείο, ζητώντας την αποστράτευσή του.⁶⁵

61 Ό.π., σσ. 271-272.

62 Ό.π., σ. 273.

63 Ό.π., σ. 276.

64 βλ. «Αντίγραφον του υπομνήματος του τέως Αρχηγού της Επιτελικής Υπηρεσίας αντισυνταγματάρχου Ι. Μεταξά, υποβληθέντος την 17ην Φεβρουαρίου 1915 υπ' αριθ. Εμπιστευτικού πρωτοκόλλου 52, προς τον τότε πρωθυπουργόν κ. Ε. Βενιζέλον» ό.π., σ. 379-384.

65 Ιωάννης Μεταξάς, *Ημερολόγιο...ό.π.*, σ. 406-407.

Η παραίτηση του Μεταξά είχε σοβαρές συνέπειες στην πολιτική ζωή της χώρας: συμβόλιζε την αμφισβήτηση της κρατικής εξωτερικής πολιτικής, προκρίνοντας την ήττα της επιχείρησης· ταυτόχρονα υπέσκαπτε το ηθικό των Ελλήνων και αναπτέρωνε εκείνο των εχθρών. Ο Ελ. Βενιζέλος ανησυχώντας για το αντίκτυπο που θα είχε η παραίτηση στην κοινή γνώμη ζήτησε από τον Ι. Μεταξά να την διατηρήσει κρυφή. Ακόμη, για να ενισχύσει το κύρος του εισηγήθηκε τη συγκρότηση του συμβουλίου του Στέμματος, καθώς θεωρούσε πως μια ομοφωνία υπέρ των απόψεών του θα αντισταθμιζε οποιαδήποτε αρνητική κριτική.⁶⁶ Όμως, ο βασιλιάς άλλαξε γνώμη και τάχθηκε κατά της εκστρατείας. Στις 21 Φεβρουαρίου ο Ελ. Βενιζέλος παραιτήθηκε και την προεδρία της κυβέρνησης ανέλαβε τρεις μέρες αργότερα ο Δημήτριος Γούναρης.

Ο Ι. Μεταξάς δεν απομακρύνθηκε από το επιτελείο παρά μόνο από την ηγεσία του, την οποία ανέλαβε ο Β. Δούσμανης. Μέχρι τον Ιούνιο του 1916, βρισκόταν σε διαρκή επαφή με το Στέμμα, προβαίνοντας σε εκτιμήσεις της στρατιωτικής κατάστασης και εκφράζοντας απόψεις περί διατήρησης της ουδετερότητας. Βασικό επιχείρημα του αντισυνταγματάρχη ήταν πως η είσοδος της Ελλάδας στον πόλεμο θα προκαλούσε την οργή της Τουρκίας, η οποία θα στρεφόταν κατά του ελληνικού πληθυσμού που διαβιούσε στα εδάφη της. Ακόμη, εκτιμούσε πως η εμπλοκή της χώρας δεν θα ωφελούσε τις συμμαχικές δυνάμεις, καθώς η προσφορά της Ελλάδας σε ανθρώπινο δυναμικό θα ήταν περιορισμένη.⁶⁷

Ο Ι. Μεταξάς καθ' όλη τη διάρκεια του 1915 εξέφραζε την ανησυχία του για τα κίνητρα που πιθανώς να είχε η Αντάντ για την χώρα του. Πιο συγκεκριμένα, τον Απρίλιο του 1915 εκμυστηρεύτηκε στον βασιλιά τους φόβους του για την εκστρατεία στα Δαρδανέλια, χαρακτηρίζοντάς την τελευταία ως «μπλόφα» των Συμμάχων με στόχο την εμπλοκή των ουδέτερων κρατών στον πόλεμο.⁶⁸ Λίγους μήνες αργότερα, κατόπιν της συνομιλίας του με τον Μιλοβάνεβιτς σχετικά με την αποστολή βοήθειας στη Σερβία, ο Ι. Μεταξάς υποψιαζόταν πως ο Σέρβος επιτελικός αξιωματικός βασιζόταν περισσότερο στη συνδρομή του ελληνικού στρατού παρά σε εκείνη των

66 Γεώργιος Βεντήρης, *ό.π.*, σ. 283.

67 Ιωάννης Μεταξάς, *Ημερολόγιο...ό.π.*, σσ. 420-425 και 426-429, όπου αναφέρει: ότι «δί' εκστρατείαν κατά της Τουρκίας, οι Σύμμαχοι, έχοντες τοιαύτας δυνάμεις, δεν έχουσιν ανάγκην της Ελλάδος, αφού μάλιστα αυτή θα πρόκειται να συμμετάσχη δι' ολίγων μόνον δυνάμεων».

68 Στο ίδιο, σσ. 427-428.

συμμαχικών δυνάμεων.⁶⁹ Αυτή η παρατήρηση ενέτεινε ακόμη πιο πολύ την υπάρχουσα καχυποψία που είχε ο ίδιος για τον συνασπισμό από την αρχή του πολέμου.

69 Ο Μεταξάς είχε συναντηθεί στη Θεσσαλονίκη στις 23 Σεπτεμβρίου με τον Μιλοβάνεβιτς προκειμένου να πληροφορηθεί ο δεύτερος εάν η Ελλάδα σκοπεύει να αποστείλει βοήθεια στη Σερβία. Μεταξύ άλλων συζήτησαν για τις παραταγμένες δυνάμεις της κάθε χώρας στη Μακεδονία. Μετά τη συνάντηση ο Μεταξάς σημείωσε: «Μοι εφάνη παράδοξον ότι επιμόνως εζήτει ισχυράν επαφήν του ελληνικού αριστερού μετά του σερβικού δεξιού, ή μάλλον στήριξιν του σερβικού δεξιού δι' ισχυράς δυνάμεως ελληνικού στρατού, μη λαμβάνων υπ' όψιν τους Αγγλογάλλους», *ό.π.*, σ. 433.

Στις 8 Οκτωβρίου – ημέρα που συμπίπτει με την άρνηση αποστολής βοήθειας στη Σερβία με αντάλλαγμα την παραχώρηση της Κύπρου από την Αγγλία στην Ελλάδα – ο Ι. Μεταξάς ως υπαρχηγός του Γενικού Επιτελείου υπέβαλλε ένα υπόμνημα στον Πρωθυπουργό σχετικά με την πορεία των πολεμικών συγκρούσεων στο Βαλκανικό Μέτωπο. Σε αυτό εκτιμούσε πως η κατάσταση στα Βαλκάνια εξαρτιόταν άμεσα από εκείνη στην Ευρώπη, καθώς η χώρα «τρέχει προφανή κίνδυνον να ηττηθή» εάν ο στρατός της δεν ενισχυθεί από τις δυνάμεις της Αντάντ.⁷⁰ Αντί της συμμετοχής της Ελλάδας στον πόλεμο πρότεινε στην κυβέρνηση να παραμείνει ουδέτερη και να αναμένει την κατάλληλη στιγμή, όταν δηλαδή οι Σύμμαχοι θα σημείωναν νίκες στον ευρωπαϊκό χώρο και θα δύνανται να αποδεσμεύσουν τις εκεί δυνάμεις τους.⁷¹ Παρά τους ενδοιασμούς του προέβη στη σύνταξη ενός υπομνήματος σχετικά με τον απαιτούμενο χρόνο μεταφοράς των στρατιωτικών μονάδων στην Μακεδονία.⁷²

Βέβαια, η επιμονή του Ι. Μεταξά για τη διατήρηση της ουδετερότητας στον πόλεμο δεν σχετιζόταν μόνο με τις στρατιωτικές εκτιμήσεις του, όπως φαίνεται από τα παραπάνω. Ακόμη περισσότερο ενισχυόταν από το διαμεσολαβητικό ρόλο που είχε αναλάβει ο ίδιος μεταξύ του ελληνικού βασιλείου και της αυτοκρατορίας του Κάιζερ.⁷³ Μάλιστα, ο υπαρχηγός του επιτελείου βρισκόταν σε διαρκή επικοινωνία με απεσταλμένους του γερμανικού θρόνου, ανταλλάσσοντας πληροφορίες, ενώ άλλες φορές προέβαινε στην υπόδειξη μέτρων τιθάσευσης του βενιζελισμού.

Χαρακτηριστική περίπτωση αποτελεί η πρόταση του Ι. Μεταξά προς τον Κωνσταντίνο περί επιστράτευσης των προσφύγων από την Τουρκία προκειμένου να μην μπορέσουν να στηρίξουν με την ψήφο τους τον Ελ. Βενιζέλο στις εκλογές του Δεκεμβρίου του 1915. Η εν λόγω πρόταση απορρίφθηκε από το Βερολίνο, καθώς αμφέβαλλε για την ικανότητα της στρατιωτικής ηγεσίας να ελέγξει τους βενιζελικούς στρατιώτες.⁷⁴ Επιπλέον, τον Ιούνιο του 1916, λίγο πριν τη διεξαγωγή των εκλογών, ζήτησε από τον Γερμανό στρατιωτικό ακόλουθο Ερνστ Φάλκενχαουζεν (Ernst von

⁷⁰ *ό.π.*, σ. 439.

⁷¹ *ό.π.*

⁷² ΔΙΣ, 380Β12/17/Γ/7, «Περί απαιτούμενου χρόνου διά μεταφοράν στρατού εις Μακεδονίαν», 10.1915.

⁷³ Konstantin Loulos, *Die deutsche Griechenlandpolitik von der Jahrhundertwende bis zum Ausbruch des Ersten Weltkrieges*, Peter Lang, Frankfurt 1986.

⁷⁴ Κωνσταντίνος Λούλος, «Γερμανική πολιτική και ελληνική “ουδετερότητα”», στο: Τα Νοεμβριανά του 16 και το Ανάθεμα, *Ε Ιστορικά*, τχ. 57 (16 Νοεμβρίου 2000), σ. 30.

Falkenhausen) χρηματοδότηση ύψους 2-3 εκατομμυρίων για την ενίσχυση του κόμματος του Δ. Γούναρη, επέμβαση της τουρκικής κυβέρνησης με σκοπό την ψήφιση του προηγούμενου εκ μέρους των Ελλήνων μουσουλμάνων ενώ ενθάρρυνε την κατάληψη της Θεσσαλονίκης από τις Κεντρικές Δυνάμεις. Τέλος, κορωνίδα των συζητήσεών του με τον Γερμανό εκπρόσωπο ήταν η πιθανότητα δολοφονίας του Βενιζέλου έτσι ώστε να ηττηθεί η παράταξη που εκπροσωπούσε.⁷⁵

Πράγματι, η κυβέρνηση επιδίωξε με κάθε κόστος τη διατήρηση της ουδετερότητας κατά την εκδήλωση των πολεμικών επεισοδίων. Αρνήθηκε μάλιστα τρεις φορές την αποστολή βοήθειας στη σύμμαχο Σερβία. Η στάση του ελληνικού κράτους απέναντι στον συνασπισμό της Αντάντ σκλήρανε μετά την ανάληψη της προεδρίας από τον Στέφανο Σκουλούδη, ο οποίος εκτελούσε τις βασιλικές προσταγές. Στις 26 Οκτωβρίου ο νέος πρωθυπουργός ενημέρωσε τον πρέσβη της Αυστροουγγαρίας πως σκόπευε σύμφωνα με τη σύμβαση της Χάγης τον αφοπλισμό των σερβικών και των αγγλογαλλικών στρατευμάτων που βρίσκονταν σε ελληνικό έδαφος. Ακόμη, τον Νοέμβριο το Ελληνικό Επιτελείο τηλεγράφησε στις πρεσβείες του εξωτερικού πως ο στρατός της Αντάντ θα έπρεπε να αποσυρθεί και πως η Ελλάδα θα συνέδραμε στην αποχώρησή τους. Τον Δεκέμβριο οι Συμμαχικές Δυνάμεις, όντας δυσαρεστημένες με τη χώρα, αποφάσισαν τη διακοπή χορήγησης των πιστώσεων του δανείου.

Η πολιτική κατάσταση στην Ελλάδα εκτραχύνθηκε το πρώτο εξάμηνο του 1916 με αποκορύφωμα την επίκληση του συμφώνου του 1830 από τις «Προστάτιδες Δυνάμεις». Με την επέμβασή της στις 8 Ιουνίου η Αντάντ ζήτησε την παραίτηση της κυβέρνησης Σκουλούδη, τη διενέργεια εκλογών και την ολοκληρωτική αποστράτευση της χώρας. Άμεση συνέπεια του τελευταίου αιτήματος ήταν η δημιουργία των συνδέσμων Επιστράτων συγκεντρώνοντας σχεδόν 200.000 μέλη. Με κύριο υποκινητή της οργάνωσης τον Ι. Μεταξά,⁷⁶ οι Επίστρατοι δήλωναν πίστη στον θρόνο και πολέμιοι της πολιτικής του Ελ. Βενιζέλου. Μέσα σε δύο μήνες πέτυχαν την εξάπλωσή τους στις

75 Κωνσταντίνος Λούλος, *ό.π.*, σ. 33.

76 Ο Μεταξάς σε άρθρο του δήλωνε πως οι Σύνδεσμοι των Επιστράτων δημιουργήθηκαν αυθόρμητα από τους νέους της εποχής και πως εκείνος «ηγωνίσθη μετά πλήθους άλλων αλησμονήτων συνεργατών, όπως λάβη οργανωμένη μορφή». Βλ.: Ιωάννης Μεταξάς, «48ον Άρθρον Ιω. Μεταξά, 11 Δεκεμβρίου 1934. Πώς εσηματίσθησαν και τι επεδίωκαν οι σύλλογοι των επιστράτων», στο: *Η Ιστορία του Εθνικού Διχασμού κατά την αρθρογραφία του Ελευθέριου Βενιζέλου και του Ιωάννου Μεταξά*, Εκδοτικός Οίκος Κυρομάνος, Θεσσαλονίκη 1994, σσ. 377-379.

περιοχές όπου απουσίαζε η επιρροή των Συμμάχων, ενώ παράλληλα οργάνωναν διαδηλώσεις ενάντια στον Ελ. Βενιζέλο.

Η δράση των Επιστράτων ξέφυγε από τα όρια μιας πολιτικής οργάνωσης και γρήγορα έλαβε τη μορφή ένοπλου αγώνα. Τον Αύγουστο του 1916 κυκλοφορούσαν ένοπλοι στην Αθήνα, προβαίνοντας σε αυθαίρετους ελέγχους πολιτών. Με αφορμή την επίθεση κατά της γαλλικής πρεσβείας στην πρωτεύουσα, οι Γάλλοι αξίωσαν τη διάλυση των Επιστράτων και την αναβολή των εκλογών. Το αίτημα της Γαλλίας έγινε δεκτό από την υπηρεσιακή κυβέρνηση Ζαΐμη, ενώ παράλληλα διαλύθηκαν – φαινομενικά μόνο – οι Σύνδεσμοι των Επιστράτων.

Στις 13 Σεπτεμβρίου πραγματοποιήθηκε ένοπλο συλλαλητήριο στη Θεσσαλονίκη το οποίο οδήγησε στη συγκρότηση της «Προσωρινής Κυβέρνησης του Βασιλείου της Ελλάδος» ή αλλιώς της «Κυβέρνησης της Εθνικής Αμύνης».⁷⁷ Ταυτόχρονα, η οργάνωση των Επιστράτων ανασυστάθηκε προκειμένου να αντιμετωπίσει την επερχόμενη πολιτική ρήξη με τη βενιζελική παράταξη. Τον Νοέμβριο κατά την προσυμφωνημένη κατάληψη στρατηγικών θέσεων από τους Συμμάχους, σώματα τακτικού στρατού και Επιστράτων επιτέθηκαν στα συμμαχικά αγήματα. Στη συνέχεια, οι Επίστρατοι εξαπέλυσαν διώξεις εναντίον προσώπων που ανήκαν στο κόμμα των Φιλελευθέρων, ενώ δολοφόνησαν 35 από αυτούς.

Απόληξη των Νοεμβριανών ήταν η διοργάνωση της τελετής του «αναθέματος» κατά του Ελ. Βενιζέλου στην περιοχή του Πολύγωνου από την Επιτροπή του Πανελληνίου Συνδέσμου των Συντεχνιών. Κατά τη διάρκεια του τελετουργικού εκφωνήθηκε το Ανάθεμα: «Ελευθερίω Βενιζέλω επιβουλευθέντι την βασιλείαν και την Πατρίδα και καταδιώξαντι και φυλακίσαντι Αρχιερείς, ανάθεμα έστω» και ρίχτηκαν λίθοι, οι οποίοι σχημάτισαν μια σωρό.⁷⁸ Η εν λόγω αναθεματική πράξη δεν έλαβε χώρα μόνο στην Αθήνα, αλλά εκδηλώθηκε και στις περιφέρειες όπου δρούσαν οι σύλλογοι των Επιστράτων. Μάλιστα, στην Ήπειρο το πλήθος δεν αρκέστηκε στη ρίψη λίθων, αλλά πυρπόλησε εικόνες του Ελ. Βενιζέλου και των συνεργατών του.⁷⁹

77 Ονομασία που προήλθε από την επικράτηση του ομώνυμου κινήματος στην πόλη έναν μήνα νωρίτερα.

78 Θεοδόσης Α. Τσιρώνης, *Ο πολιτικός λόγος και ρόλος της Εκκλησίας της Ελλάδος (1912-1940)*, [διδακτορική διατριβή], ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη 2007, σ. 50.

79 Στο ίδιο, σ. 52.

Στις 18 Δεκεμβρίου η Αντάντ απαίτησε από τον Κωνσταντίνο να μην συγκεντρώσει τον στρατό του στην Πελοπόννησο, ενώ απαγόρευσε την παρουσία των Επιστράτων βόρεια του Ισθμού της Κορίνθου. Οι σύλλογοι των Επιστράτων διαλύθηκαν τελικά στις 17 Ιανουαρίου του 1917, αν και μερικά μέλη συνέχισαν άτυπα τη δράση τους. Πλέον ο βασιλιάς είχε χάσει τον στρατό του και την παραστρατιωτική ομάδα του. Τον Μάιο η Γαλλία ζήτησε την παραίτηση του Κωνσταντίνου, ο οποίος στις 2 Ιουνίου αποχώρησε από την Ελλάδα, αφήνοντας την εξουσία τον πρίγκηπα Αλέξανδρο.

Οι συμμαχικές δυνάμεις δεν έμειναν ικανοποιημένες με την απομάκρυνση του Κωνσταντίνου από το θρόνο και συνέταξαν έναν κατάλογο με πρόσωπα του πολιτικού και στρατιωτικού κόσμου που έπρεπε να εξοριστούν. Έτσι, στις 7 του μηνός οι υποστηρικτικές του βασιλιά επιβιάστηκαν με τις οικογένειές τους στο πλοίο «Βασιλεύς Κωνσταντίνος» με προορισμό το Αιάκειο της Κορσικής. Ανάμεσα σε αυτούς ήταν ο Δ. Γούναρης, ο Γ. Πεσμαζόγλου, ο Β. Δούσμανης και ο Ι. Μεταξάς.

Στις 29 Οκτωβρίου 1918 οι εξόριστοι πληροφορήθηκαν την ήττα της Γερμανίας και τη συνθηκολόγηση με τους Συμμάχους. Το γεγονός αυτό διέψευσε την πίστη μερικών για το ανίκητο του γερμανικού στρατού και επιβεβαίωσε τις πολιτικές επιλογές του Ελ. Βενιζέλου. Συνάμα προξένησε την ανησυχία των βασιλικών για το μέλλον τους μετά τη δικαίωση της αντίπαλης παράταξης. Το κλίμα ανασφάλειας και αβεβαιότητας ώθησε τον Ι. Μεταξά να σκεφτεί την απόδραση από την Κορσική ως έναν τρόπο αποφυγής μιας ενδεχόμενης αρνητικής πορείας των εξελίξεων.

Έναν περίπου μήνα αργότερα ο Ι. Μεταξάς μαζί με τον Δ. Γούναρη και τον Γ. Πεσμαζόγλου αποφάσισαν να δραπετεύσουν από το νησί με κατεύθυνση τη Σαρδηνία. Εκεί διέμειναν για μερικές νύκτες στη Σάντα Τερέζα ντι Γκαλούρα, όπου και συνελήφθησαν από τις αστυνομικές αρχές της περιοχής. Σύντομα οι Σύμμαχοι πληροφορήθηκαν την απόδραση των κρατούμενων και ζήτησαν από την Ιταλία την έκδοση αυτών, ένα αίτημα όμως που δεν έγινε δεκτό από την κυβέρνηση της Ρώμης. Λίγες μέρες αργότερα, μεταφέρθηκαν στο Κάλιαρι, τιθέμενοι υπό αστυνομική παρακολούθηση.

Στην πρωτεύουσα της Σαρδηνίας παρέμειναν για επτά μήνες. Στη συνέχεια, κατόπιν πιέσεων στην ιταλική κυβέρνηση από φίλους του Μεταξά, δόθηκε η δυνατότητα στους φυγάδες να επιλέξουν την Περούντζια, τη Σιένα ή τη Λούκκα ως

τόπο μετεγκατάστασης. Τότε διάλεξαν την πόλη της Τοσκάνης και μετέβησαν στην περιοχή στις 2 Ιουλίου 1919. Εκεί συναντήθηκαν με τις οικογένειές τους μετά από πολύμηνο χωρισμό. Στις 3 Μαΐου πληροφορήθηκαν πως η Ιταλία ήρε κάθε μέτρο παρακολούθησης και πλέον ήταν ελεύθεροι να μετακινηθούν σε όποια πόλη επιθυμούσαν. Έτσι, οι τρεις οικογένειες χωρίστηκαν. Ο Ι. Μεταξάς με τη σύζυγο και τις δύο τους κόρες επέλεξαν να μεταβούν στην Quercianella.

Εν τω μεταξύ στην Ελλάδα, ο Ελ. Βενιζέλος είχε αναλάβει την διακυβέρνηση και έθεσε επίσημα τη χώρα στο πλευρό της Αντάντ. Παράλληλα προέβη στη λήψη μέτρων με στόχο την τιμωρία των αντιβενιζελικών προσώπων της προηγούμενης περιόδου: αρχικά, αποκήρυξε τους ιερείς που είχαν συμμετάσχει στον Αναθεματισμό του, ενώ στον στρατό αποτάχθηκαν και τέθηκαν σε διαθεσιμότητα περίπου το 40% των μονίμων αξιωματικών.⁸⁰ Ανάλογα μέτρα πάρθηκαν για το ναυτικό και τη χωροφυλακή. Επιπλέον, την περίοδο από τον Μάιο του 1919 έως τον Ιανουάριο του 1920 πραγματοποιήθηκαν δύο δίκες στο Στρατοδικείο Αθηνών για τους υπεύθυνους των Νοεμβριανών και την παράδοση του Ρούπελ στη Βουλγαρία τον Μάιο του 1917. Για τα γεγονότα του Νοεμβρίου καταδικάστηκαν πέντε άτομα σε θάνατο - μεταξύ αυτών και ο Ι. Μεταξάς.⁸¹

Τον Μάιο του 1918 η ελληνική κυβέρνηση διέθεσε ένα σώμα 200.000 ανδρών στο μακεδονικό μέτωπο για την αντιμετώπιση των Κεντρικών Δυνάμεων. Πράγματι, το αποτέλεσμα της μάχης στο Σκρα ντι Λέγκεν ήταν υπέρ των Συμμάχων όπως επίσης και η σύγκρουση με τη Βουλγαρία τον Σεπτέμβριο του ίδιου έτους. Στη συνέχεια ακολούθησε η ήττα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας (Οκτώβριος) και τέλος της Γερμανίας (Νοέμβριος). Στις αρχές του νέου έτους (1919) έλαβε χώρα στο Παρίσι το Συνέδριο Ειρήνης, στο οποίο συμμετείχαν 30 αντιπροσωπείες χωρών από την Ευρώπη και τα Βαλκάνια.

Αποτέλεσμα του παραπάνω συνεδρίου ήταν η υπογραφή μιας σειράς συνθηκών ανάμεσα στους Συμμάχους και τις ηττημένες χώρες.⁸² Ακόμη, η Αντάντ ανάθεσε στην ελληνική κυβέρνηση να αποβιβάσει δυνάμεις στη Σμύρνη και να καταλάβει την πόλη

80 Γεώργιος Μαυρογορδάτος, *ό.π.*, σ. 24.

81 Στο ίδιο.

82 Συνθήκη των Βερσαλλιών με τη Γερμανία (Ιούνιος 1919), Συνθήκη του Σαιν Ζερμέν με την Αυστρία (Σεπτέμβριος 1919), Συνθήκη του Νεϋγύ με τη Βουλγαρία (Νοέμβριος 1919), Συνθήκη της Τριανόν με την Ουγγαρία (Ιούνιος 1920).

και τις γύρω περιοχές. Καθώς εκκρεμούσε η σύναψη ειρήνης με την Οθωμανική Αυτοκρατορία και οι Σύμμαχοι επιθυμούσαν να ασκήσουν πίεση στον Σουλτάνο, επέτρεψαν τον ελληνικό στρατό να πορευτεί μέχρι τη Μπρούσα (Brussa) της Μικράς Ασίας, όπως επίσης να καταλάβει το ανατολικό τμήμα της Θράκης μέχρι τη γραμμή της Τσατάλνιζας.⁸³ Έτσι, στις 10 Αυγούστου του 1920 υπογράφηκε η Συνθήκη των Σεβρών σύμφωνα με την οποία παραχωρούταν στην Ελλάδα η Δυτική και η Ανατολική Θράκη (μέχρι την παραπάνω γραμμή), τα νησιά του Αιγαίου με εξαίρεση την Ρόδο. Τέλος, οριζόταν η διεξαγωγή δημοψηφίσματος στη Σμύρνη πέντε έτη μετά την έλευση του Ελληνικού Στρατού, με το οποίο θα αποφασιζόταν η προσάρτηση ή μη της περιοχής στην Ελλάδα.⁸⁴

Ο Βενιζέλος, μετά την υπογραφή της παραπάνω συνθήκης, επέστρεψε στην Ελλάδα και ανήγγειλε στις 7 Σεπτεμβρίου τη διεξαγωγή εκλογών. Πράγματι, την 1η Νοεμβρίου πραγματοποιήθηκε η εκλογική αναμέτρηση με κύριους αντιπάλους τον αρχηγό των Φιλελευθέρων και τον Δ. Γούναρη, ηγέτη του Λαϊκού κόμματος και συνάμα εκπρόσωπο του αντιβενιζελικού κόσμου. Τα αποτελέσματα για τη βενιζελική παράταξη ήταν αποκαρδιωτικά: οι Φιλελεύθεροι κέρδισαν μόνο 118 έδρες από τις 369.

Φυσικά, η ήττα του Βενιζέλου είχε άμεση συνέπεια στις διεθνείς σχέσεις της χώρας. Πιο συγκεκριμένα, η Αγγλία, η Γαλλία και η Ιταλία δεν επέσπευσαν την επικύρωση της συνθήκης των Σεβρών και μάλιστα απείλησαν την Ελλάδα πως σε περίπτωση επιστροφής του Κωνσταντίνου δεν θα το έπρατταν.⁸⁵ Τότε οι αντιβενιζελικοί σκηνοθέτησαν ένα δημοψήφισμα σχετικά με την επάνοδο του βασιλιά, το αποτέλεσμα του οποίου έκρινε την επιστροφή.⁸⁶ Έτσι, τον Δεκέμβριο του 1920 ο Κωνσταντίνος επέστρεψε από το εξωτερικό και ανέλαβε τον θρόνο.

Η κυβέρνηση υπό τον Δημήτριο Ράλλη αποφάσισε τη συνέχεια της πρότερης εξωτερικής πολιτικής αναφορικά με το μέτωπο στη Μικρά Ασία με στόχο την επιβολή της συνθήκης των Σεβρών.⁸⁷ Ωστόσο, η πορεία του ελληνικού στρατού προς τη γραμμή Εσκή Σεχίρ τον Ιανουάριο του 1921 απέτυχε, γεγονός που ανάγκασε τον Ελ. Βενιζέλο να επέμβει με υπόμνημά του από το εξωτερικό. Με αυτό καλούσε τον Έλληνα

83 Μποχώτης, *ό.π.*, σ. 131.

84 Στο ίδιο, σ. 132.

85 Στο ίδιο.

86 Μαυρογορδάτος, *ό.π.*, σ. 27.

87 Μαργαρίτης, *ό.π.*, σ. 176· Μποχώτης, *ό.π.*, σ. 135.

πρωθυπουργό να δεχθεί την αναδίπλωση του στρατού κοντά στη Σμύρνη και την ενίσχυση του μέσω της τοπικής στρατολόγησης.⁸⁸ Η αντιβενιζελική παράταξη αρνήθηκε την πρόταση και ο Δ. Ράλλης που διαφωνούσε με αυτή παραιτήθηκε. Την προεδρία της κυβέρνησης έλαβε ο Νικόλαος Καλογερόπουλος.

Μετά την αποτυχημένη συνδιάσκεψη του Λονδίνου (21 Φεβρουαρίου-18 Μαρτίου), ο ελληνικός στρατός επιδίωξε την ανακατάληψη της γραμμής Εσκή Σεχίρ αλλά ηττήθηκε ξανά. Στις 26 Μαρτίου διορίστηκε πρωθυπουργός ο Δ. Γούναρης, ο οποίος συνέχισε την επιθετική εκστρατεία στη Μικρά Ασία. Στον πόλεμο συμμετείχε επίσης ο βασιλιάς Κωνσταντίνος, ο οποίος επέλεξε ως συμβολική μέρα αναχώρησης για την Σμύρνη την 29η Μαΐου (ημερομηνία άλωσης της Κωνσταντινούπολης). Μέσα στα πλαίσια ενός ευρύτερου συμβολισμού, το βασιλικό επιτελείο αποτελούταν από τους στρατιωτικούς που είχαν συμβάλει στις νικηφόρες συγκρούσεις των βαλκανικών πολέμων, όπως τον Β. Δούσμανη και τον Ξ. Στρατηγό.

Όμως από το πάλαι ποτέ ένδοξο επιτελείο έλειπε ο βασικός πρωταγωνιστής του: ο Ι. Μεταξάς. Η απουσία του βέβαια δεν οφειλόταν στην αδιαφορία των βασιλικών προς αυτόν· αντιθέτως, τόσο ο Δ. Γούναρης όσο και άλλοι μετέχοντες της εκστρατείας επιθυμούσαν τον Ι. Μεταξά ως αρχιστράτηγο. Ωστόσο, ο ίδιος θεωρούσε άκαρπο έναν τέτοιο πόλεμο και έκρινε πως ήταν καταδικασμένος σε αποτυχία. Γι' αυτό είχε προτείνει σε συνάντησή του με τον Δ. Γούναρη τη διενέργεια αμυντικού πολέμου (όπως είχε συστήσει νωρίτερα και ο Ελ. Βενιζέλος) όπως επίσης την επιδίωξη σύναψης ειρήνης.⁸⁹ Κατά τον Ι. Μεταξά η συνέχεια του πολέμου θα επέφερε καταστρεπτικές συνέπειες στη χώρα τόσο από οικονομικής άποψης όσο και ηθικής.

Οι προτροπές του Ι. Μεταξά για τον τερματισμό του πολέμου και εύρεσης μιας συμβιβαστικής λύσης μεταξύ των δύο χωρών δεν έγιναν αποδεκτές. Η ελληνική κυβέρνηση συνέχισε την Μικρασιατική Εκστρατεία και παρά τις νίκες του Ελληνικού Στρατού (Ιούλιος 1921) δεν πέτυχε την επιθυμητή έκβαση του πολέμου. Από τον Αύγουστο του 1921 (μέχρι την τελική επίθεση των κεμαλικών δυνάμεων έναν χρόνο αργότερα) τα ελληνικά στρατεύματα βρέθηκαν καθηλωμένα στη γραμμή Εσκή Σεχίρ -

⁸⁸ Μποχώτης, *ό.π.*, σ. 135.

⁸⁹ Ιωάννης Μεταξάς, *Το Προσωπικό του Ημερολόγιο (1921-1932)*, τ. Γ', Ίκαρος, Αθήνα 1964, σ. 86: «να παραιτηθώμεν της στρατιωτικής κατοχής της Σμύρνης, και, φυσικά, της κυριαρχίας μας εκεί».

Κιουτάχεια - Αφιόν Καραχισάρ. Τον Σεπτέμβριο του 1922 τα τελευταία τμήματα του ελληνικού στρατού επέστρεψαν ηττημένα στην Αθήνα.

Στις αρχές Σεπτεμβρίου του 1922 ξέσπασε στα νησιά Χίο και Λέσβο ένα κίνημα στο στρατό και το ναυτικό υπό τους συνταγματάρχες Νικόλαο Πλαστήρα, Στυλιανό Γονατά και τον αντιπλοίαρχο Δημήτριο Φωκά. Με προκηρύξεις που μοιράστηκαν στους Αθηναίους διά του αέρος ενημέρωναν τον λαό πως κηρύχθηκε επανάσταση, με κύρια αιτήματα την παραίτηση της κυβέρνησης και του βασιλιά. Στις 14 Σεπτεμβρίου ο Κωνσταντίνος ζήτησε από τον Ι. Μεταξά να συντάξει την επιστολή παραίτησης, καθώς επίσης το αντίστοιχο διάγγελμα.⁹⁰ Την ίδια μέρα παραιτήθηκε και τον θρόνο ανέλαβε ο γιος του, Γεώργιος Β΄. Αν και η επανάσταση δήλωνε στην προκήρυξη της 11ης Σεπτεμβρίου την επιθυμία σχηματισμού «Κυβερνήσεως αχρόου», τελικώς η νέα σύνθεση του Κοινοβουλίου υπό τον Σωτήριο Κροκιδά δεν κατάφερε να μείνει ακομμάτιστη και γρήγορα ταυτίστηκε με τον βενιζελισμό.⁹¹

Κύριος στόχος της «Επανάστασης του 1922» ήταν η εύρεση των ενόχων της μικρασιατικής εκστρατείας και η παραδειγματική τους τιμωρία. Πράγματι, από την 31η Οκτωβρίου μέχρι τα μέσα Νοεμβρίου συγκλήθηκε έκτακτο στρατοδικείο υπό την προεδρία του υποστράτηγου Αλέξανδρου Οθωναίου «προς εκδίκασιν των κατά των υπαιτίων της εθνικής καταστροφής κατηγοριών».⁹² Οι υπόδικοι – Δ. Γούναρης, Νικόλαος Θεοτόκης, Γεώργιος Μπαλτατζής, Νικόλαος Στράτος, Πέτρος Πρωτοπαπαδάκης Γεώργιος Χατζανέστης, Μιχαήλ Γούδας και Ξ. Στρατηγός - κατηγορήθηκαν από τον Πρόεδρο της ανακριτικής επιτροπής Ν. Ζουρίδη για «εσχάτη προδοσία».⁹³

90 Στο ίδιο, σ. 197.

91 «Προκήρυξις – Τελεσίγραφο της Επαναστάσεως (11 Σεπτεμβρίου 1922)» βλ.: στο ίδιο, σ. 774 και σ. 775, το «Διάγγελμα της Επαναστάσεως της 4ης Οκτωβρίου 1922» όπου αναφέρεται ότι: «Η Επανάστασις έχει ταχθή 'υπεράνω κομμάτων'. Αυτό σημαίνει, ότι η Επανάστασις ούτε κομματίζεται, ούτε φατριάζει». Γεώργιος Μαυρογορδάτος, «Μεταξύ δύο πολέμων: Πολιτική Ιστορία 1922-1940», στο: Βασίλης Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, 1770-2000. Ο Μεσοπόλεμος, 1922-1940. Από την Αβασίλευτη Δημοκρατία στη Δικτατορία της 4ης Αυγούστου* (τ. Ζ'), Ελληνικά γράμματα, Αθήνα 2003, σ. 9.

92 Αλέξανδρος Κοτζιάς, *Επίλογος στο Γουδί : η Δίκη των Εξ*, Φυτράκης – Τύπος Α.Ε., Αθήνα 1974, σ. 18.

93 *Η Δίκη των Εξ: τα εστενογραφημένα πρακτικά 31 Οκτωβρίου-15 Νοεμβρίου 1922*, Εκδοσις της "Πρωίας", Αθήναι 1931, σ. 3.

Εναντίον της παραπάνω μομφής τάχθηκε η βρετανική πρεσβεία στην Αθήνα. Ο Άγγλος πρέσβης Φράνσις Λίντλεϋ ασκούσε πιέσεις στον υπουργό των Εξωτερικών Νικόλαο Πολίτη σχετικά με την εν εξελίξει δίκη. Στις 2 Νοεμβρίου απέδωσε τη διακοίνωση της αγγλικής κυβέρνησης με την οποία αποκαλούσαν τη δίκη ως «δικαστική δολοφονία».⁹⁴ Τις αντιρρήσεις τους στην απόδοση της θανατικής ποινής στους κατηγορούμενους εξέφρασε ο εκπρόσωπος των εμπόρων και βιομηχάνων Χαρίλαος, ο οποίος εξέφρασε στον Πολίτη τους φόβους του περί πρόκλησης εσωτερικών αναταράξεων σε περίπτωση κατηγορίας των υπαιτίων.⁹⁵ Επίσης, κατά της δίκης στράφηκε και ο Ι. Μεταξάς με επιστολή του προς τον πρωθυπουργό Σ. Κροκιδά.⁹⁶ Τελικά, παρά τις ενστάσεις, έξι εκ των υποδίκων εκτελέστηκαν στις 15 Νοεμβρίου.⁹⁷

Με την καταδίκη των έξι πολιτικών και στρατιωτικών προσώπων σε θάνατο, το χάσμα μεταξύ βενιζελικού και αντιβενιζελικού κόσμου αμβλύθηκε. Από τη μία πλευρά, οι «επαναστάτες» με τη συνεχή λογοκρισία και το καθεστώς βίας προκάλεσαν δυσαρέσκεια στον λαό. Από την άλλη, ο αντιβενιζελισμός έφερε το βάρος της μικρασιατικής καταστροφής, ενώ στερούταν την εκπροσώπηση από μια ηγετική φυσιογνωμία μετά τον θάνατο του Δ. Γούναρη. Έτσι, το Κόμμα των Ελευθεροφρόνων που εμφανίστηκε τον Οκτώβριο του 1922 υπό την προεδρία του Ι. Μεταξά δημιούργησε έναν τρίτο πόλο ανάμεσα στους βενιζελικούς και τους αντιβενιζελικούς. Το νεοσύστατο αυτό κόμμα απαρτιζόταν από στελέχη που ασπάζονταν τον βασιλικό θεσμό και απευθυνόταν κυρίως στη μικροαστική και την αγροτική τάξη.⁹⁸

Όμως, οι πιθανότητες μιας νίκης του στις επερχόμενες εκλογές εξανεμίστηκαν με την ανάμιξη του προέδρου του στο κίνημα των Γεώργιου Λεοναρδόπουλου, Παναγιώτη Γαργαλίδη και Γεώργιο Ζήρα. Το κίνημα - που αυτοχαρακτηρίστηκε ως «Αντεπανάσταση»- εκδηλώθηκε την 21η Οκτώβριου του 1923 και καταπνίχθηκε από την κυβέρνηση σε λιγότερο από μια εβδομάδα. Οι συμμετέχοντες φυλακίστηκαν, ενώ ο Ι. Μεταξάς κατέφυγε στην Ιταλία. Το κίνημα, όπως αναφέρει ο Γεώργιος

94 Αλέξανδρος Κοτζιάς, *ό.π.*, σ. 42.

95 Στο *ίδιο*, σ. 41.

96 «Επιστολή του Ι. Μεταξά προς τον πρωθυπουργό Σ. Κροκιδά (3 Νοεμβρίου 1922)», στο: Ιωάννης Μεταξάς, *ό.π.*, σσ. 782-783.

97 Γεώργιος Μαυρογορδάτος, στο *ίδιο*, σ. 10.

98 Βλ. το «Πολιτικόν Πρόγραμμα του Κόμματος των Ελευθεροφρόνων», *Νέα Ημέρα* 13.10.1922 στο: Ιωάννης Μεταξάς, *ό.π.*, σσ. 778-782.

Μαυρογορδάτος, «όχι μόνο στέρησε τον αντιβενιζελισμό από τις εκλογικές του προοπτικές και από τα τελευταία στρατιωτικά του ερείσματα αλλά και σφράγισε τη μοίρα της Βασιλείας».⁹⁹ Με αφορμή την εκδήλωσή του, αρκετοί βενιζελικοί κύκλοι ενώθηκαν για την κατάργηση του μοναρχικού θεσμού, ενώ ένα τμήμα αποσπάστηκε από την ομάδα του Ελ. Βενιζέλου για να συμμετέχει στις εκλογές προασπίζοντας τη Δημοκρατία (Δημοκρατικοί Φιλελεύθεροι).¹⁰⁰

Ο Μεταξάς διέμεινε στο Παλέρμο και μετέπειτα στη Ρώμη για τρεις εβδομάδες. Κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου, επικοινωνήσε με τον Αμαντέο Τζιανίνι (Amadeo Giannini), Ιταλό τραπεζίτη και στενό συνεργάτη της φασιστικής κυβέρνησης, με σκοπό την επίτευξη μιας συνάντησης με τον Μουσολίνι.¹⁰¹ Στις συζητήσεις τους ο Ι. Μεταξάς ζητούσε τη διπλωματική επέμβαση της Ιταλίας στην Ελλάδα προκειμένου να «σωθεί» ο βασιλικός θεσμός. Ωστόσο, ο Τζιανίνι ανέβαλε συνεχώς την επικοινωνία του με τον Μουσολίνι, με αποτέλεσμα ο Έλληνας αυτοεξόριστος να μην μπορέσει ποτέ να συναντηθεί μαζί του.

Στη συνέχεια, ο Ι. Μεταξάς μετέβη στο Παρίσι, όπου επιδίωξε την επαφή με πολιτικούς κύκλους της χώρας. Για ακόμη μια φορά επιχείρησε την εξωτερική επέμβαση στην Ελλάδα με σκοπό την υπεράσπιση της βασιλείας.¹⁰² Όμως, οι προσπάθειές του διακόπηκαν όταν έλαβε ένα αναπάντεχο τηλεγράφημα από την ελληνική κυβέρνηση: ο Ν. Πλαστήρας ζητούσε τη βοήθειά του προκειμένου να προστατεύσει τον Θρόνο, παραγκωνίζοντας τον Θεόδωρο Πάγκαλο, τον Αλ. Οθωναίο και τον Γεώργιο Κονδύλη, και ως αντάλλαγμα του προσέφερε αμνηστία.¹⁰³ Ο Ι. Μεταξάς δέχθηκε την πρόταση και ανέμενε στη Γαλλία περειαίρω οδηγίες, τις οποίες όμως δεν έλαβε ποτέ.

Στις ελληνικές εκλογές της 12ης Δεκεμβρίου νικητής αναδείχθηκε το Κόμμα των Φιλελευθέρων- συγκεντρώνοντας 250 έδρες, ενώ οι Δημοκρατικοί Φιλελεύθεροι και οι Δημοκρατική Ένωση 120 έδρες. Οι αντιβενιζελικοί δεν έλαβαν κάποια έδρα εξ αιτίας της αποχής τους από την εκλογική διαδικασία, με εξαίρεση ίσως την εκλογή

99 Γεώργιος Μαυρογορδάτος, *ό.π.*, σ. 12.

100 Στο ίδιο.

101 Βλ. Εγγραφές των 1, 5, 10, 13, 14, 15, 16 Νοεμβρίου 1923 στο: Ιωάννης Μεταξάς, *Το προσωπικό Ημερολόγιο...*, *ό.π.*, σσ. 280-284.

102 Στο ίδιο, σσ. 285-288.

103 *Ο.π.*, σ. 289.

επτά ανεξάρτητων αντιβενιζελικών βουλευτών. Όσον αφορά το πολιτειακό ζήτημα, το Κόμμα των Φιλελευθέρων είχε δηλώσει προεκλογικά πως θα ανέμενε τη διενέργεια δημοψηφίσματος προκειμένου να εξασφαλιζόταν η λαϊκή ετυμηγορία. Ωστόσο, ο Γεώργιος Β΄, δεχόμενος πολιτικές πιέσεις κυρίως από τον Στρατιωτικό Σύνδεσμο, αναγκάστηκε να αποχωρήσει από τη χώρα «με άδεια».¹⁰⁴

Η αβασίλευτη δημοκρατία ανακηρύχθηκε επισήμως την 25η Μαρτίου 1924 κατόπιν απόφασης της Εθνοσυνέλευσης. Ο πρωθυπουργός Αλέξανδρος Παπαναστασίου χορήγησε αμνηστία στους μετέχοντες του κινήματος του Οκτωβρίου του προηγούμενου έτους. Ο Ι. Μεταξάς πλέον μπορούσε να επιστρέψει στην Ελλάδα χωρίς τον φόβο περί ενδεχόμενων διώξεων εναντίον του. Η μεταστροφή του πολιτεύματος επικυρώθηκε από το δημοψήφισμα της 13ης Απριλίου, κατά το οποίο απορρίφθηκε ο βασιλικός θεσμός. Από τον αντιβενιζελικό κόσμο, μόνο ο Ι. Μεταξάς αποδέχθηκε το αποτέλεσμα, όχι όμως χωρίς κόστος: η αναγνώριση του αβασιλεύτου του προξένησε μια σειρά από σχόλια και απειλές κατά του προσώπου του, με την κατηγορία περί προδοσίας του θεσμού και του αγώνα των υποστηρικτών του Βασιλιά να τον στιγματίζει.

Η δημοκρατία όμως δεν διήρκεσε για πολλούς μήνες: την 25η Ιουνίου 1925 εκδηλώθηκε πραξικόπημα από τον Θ. Πάγκαλο, ο οποίος την επομένη συγκρότησε κυβέρνηση λαμβάνοντας ψήφο εμπιστοσύνης από το Κοινοβούλιο.¹⁰⁵ Πολύ σύντομα ο πραξικοπηματίας εκδήλωσε τις πραγματικές του προθέσεις και τον Ιανουάριο του επόμενου έτους αυτοανακηρύχθηκε δικτάτωρ. Κατά την περίοδο της παγκαλικής διακυβέρνησης ο Ι. Μεταξάς επαναδραστηριοποιήθηκε πολιτικά περιοδεύοντας στην Ελλάδα και αρθρογραφώντας στον Τύπο.¹⁰⁶ Παράλληλα, τάχθηκε κατά της κυβέρνησης, τόσο με την άρνησή του να συμμετέχει σε αυτή όσο και με την ενθάρρυνση της ανατροπής της.¹⁰⁷

Η δικτατορία του Θ. Πάγκαλου ανετράπη στις 22 Αυγούστου 1926 από τον Γ. Κονδύλη και τα μέλη των Δημοκρατικών Ταγμάτων.¹⁰⁸ Στις 7 Νοεμβρίου διενεργήθηκαν εκλογές στις οποίες τα βενιζελικά κόμματα συγκέντρωσαν το 47% των

104 Γεώργιος Μαυρογορδάτος, «Μεταξύ δύο πολέμων...», *ό.π.*, σ. 12.

105 Γεώργιος Μαυρογορδάτος, «Μεταξύ δύο πολέμων...», *ό.π.*, σ. 14.

106 Ιωάννης Μεταξάς, *Το προσωπικό Ημερολόγιο*, τ. Γ΄, *ό.π.*

107 Στο ίδιο, σσ. 435, 455, 469

108 Γεώργιος Μαυρογορδάτος, «Μεταξύ δύο πολέμων...», *ό.π.*, σ. 15.

εδρών, τα αντιβενιζελικά 42% ενώ το ΚΚΕ έλαβε για πρώτη φορά εκπροσώπηση στο Κοινοβούλιο.¹⁰⁹ Στις 4 Δεκεμβρίου συγκροτήθηκε η οικουμενική κυβέρνηση υπό την προεδρία του Αλέξανδρου Ζαΐμη, στην οποία συμμετείχαν οι: Γεώργιος Καφαντάρης, Ανδρέας Μιχαλακόπουλος, Αλ. Παπαναστασίου, Παναγής Τσαλδάρης και Ι. Μεταξάς.

Η οικουμενική κυβέρνηση διαλύθηκε το καλοκαίρι του 1928 και σχηματίστηκε κατόπιν εκλογών νέα κυβέρνηση υπό την ηγεσία του Βενιζέλου. Στόχος του τελευταίου ήταν η ραγδαία οικονομική ανάπτυξη της χώρας και η επίτευξη μιας σύγχρονης αστικής δημοκρατίας.¹¹⁰ Γι' αυτό άλλωστε η κυβέρνηση έλαβε μια σειρά από μέτρα σε οικονομικό και κοινωνικό επίπεδο, όπως επίσης στη σφαίρα της εξωτερικής πολιτικής. Όμως, λόγω της διεθνούς οικονομικής κρίσης του 1929, της εγκατάλειψης του κανόνα του χρυσού από τη Μεγάλη Βρετανία, με της οποίας το νόμισμα συνδεόταν η δραχμή, αλλά και εξαιτίας της θέσπισης του Ιδιωνύμου (ενός αντιλαϊκού μέτρου που εκτός από τον εξοστρακισμό του κομμουνισμού, στόχευε και στην καταστολή των κοινωνικών αγώνων), ο Ελ. Βενιζέλος απώλεσε τη λαϊκή συμπάθεια με αποτέλεσμα την πτώση της κυβέρνησής του το 1932.¹¹¹

Ο Ι. Μεταξάς, κατά τη βενιζελική τετραετία είχε αποσυρθεί από την πολιτική ζωή. Αφενός, σημαντικός παράγοντας πτώσης της δημοτικότητάς του ήταν η υπογραφή των επίμαχων συμβάσεων περί οδοποιίας κατά τη θητεία του ως υπουργός Συγκοινωνιών στην Οικουμενική Κυβέρνηση του 1926.¹¹² Αφετέρου δε, η αποχή του συνδέεται άμεσα με προβλήματα υγείας του ίδιου κατά τα έτη 1930-1931, αλλά και της κόρης του, η οποία νοσηλεύτηκε για πολλούς μήνες σε κλινική της Ελβετίας.¹¹³ Σύντομα όμως επέστρεψε στην ενεργή πολιτική δράση και τον Νοέμβριο του 1932 συμμετείχε στην κυβέρνηση Τσαλδάρη ως υπουργός Εσωτερικών.

Από το 1933 και μετά ξεκινά μια περίοδος πόλωσης στον πολιτικό κόσμο. Από τη μία πλευρά, η βενιζελική παράταξη συσπειρώθηκε στον «Εθνικό Συνασπισμό» υπό την ηγεσία του προέδρου του Κόμματος των Φιλελευθέρων, ενώ από την άλλη συγκροτήθηκε η αντιβενιζελική «Ηνωμένη Αντιπολίτευση» υπό τον Τσαλδάρη. Η

109 Στο ίδιο, σ. 16.

110 Ο.π., σ. 18.

111 Ο.π., σ. 20.

112 Στέλιος Μπένος, Η κοινοβουλευτική παρουσία του Ι. Μεταξά (1926-1936), Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 2009, σσ. 64-89.

113 Ιωάννης Μεταξάς, το προσωπικό Ημερολόγιο, τ. Α', ό.π., σ. 78.

τελευταία συναποτελούνταν από τον Κονδύλη, τον Μεταξά και μερικούς εκπροσώπους του Αγροτικού Κόμματος. Οι δύο αντιμαχόμενες πλευρές πραγματοποίησαν έναν έντονο προεκλογικό αγώνα, χωρίς ωστόσο αυτός να οδηγήσει στην ανάδειξη κάποιου νικητή: τόσο οι βενιζελική παράταξη όσο και η αντιβενιζελική ισοψήφησαν στις εκλογές του Μαρτίου (1933).¹¹⁴

Μια μέρα πριν τις εκλογές, ο Ν. Πλαστήρας πραγματοποίησε πραξικόπημα το οποίο κατεστάλη λόγω της μη στήριξής του από τον πολιτικό και στρατιωτικό κόσμο. Στη συνέχεια, όταν ο Π. Τσαλδάρης σχημάτισε κυβέρνηση στις 10 Μαρτίου, τα ακραία στοιχεία της ομάδας του εξαπέλυσαν σφοδρή επίθεση κατά του Ελ. Βενιζέλου. Πιο συγκεκριμένα, στις 11 Μαΐου ο Ι. Μεταξάς κατηγόρησε τον ηγέτη της αντιπολίτευσης ως ηθικό αυτουργό και συνεργό του πραξικοπήματος Ν. Πλαστήρα και ζήτησε από τους βουλευτές την αποπομπή του.¹¹⁵ Τέσσερις μέρες αργότερα, ο Ελ. Βενιζέλος υπερασπίστηκε τον εαυτό του αλλά και τον πραξικοπηματία, υπενθυμίζοντας στο Κοινοβούλιο την προσφορά του στη χώρα. Κατόπιν εκδήλωσης αντιδράσεων από τους βουλευτές, ο Ελ. Βενιζέλος αποφάσισε να παραιτηθεί από την ηγεσία του Κόμματος των Φιλελευθέρων.

Στις Ιουνίου 1933 η απόπειρα δολοφονίας κατά του Ελ. Βενιζέλου και της συζύγου του συνέβαλε περεταίρω στην πόλωση. Τον Ιούλιο, οι εκπρόσωποι της «Εθνικής Συσπείρωσης» δημιούργησαν τις μαζικές οργανώσεις της Δημοκρατικής Άμυνας, προαναγγέλλοντας τη σύγκρουση του Μαρτίου του 1935.¹¹⁶ Παράλληλα, το κλίμα επιφορτιζόταν με τη διαρκή καχυποψία ανάμεσα σε βενιζελικούς και αντιβενιζελικούς, όπως επίσης με τη αδυναμία συμφωνίας των δύο πλευρών σε νομοθετικά ζητήματα. Η ακραία πολιτική κατάσταση της εποχής εκφράστηκε ιδιαίτερα στην πολεμική αρθρογραφία του Βενιζέλου και του Μεταξά το 1934, στην οποία ανέκυψαν τα πάθη του Εθνικού Διχασμού.¹¹⁷

Την 1η Μαρτίου 1935 εκδηλώθηκε το κίνημα του Ν. Πλαστήρα με τη συγκατάθεση του Βενιζέλου, το οποίο κατεστάλη από τις στρατιωτικές δυνάμεις της

114 Γεώργιος Μαυρογορδάτος, «Μεταξύ δύο πολέμων», *ό.π.*, σ. 22.

115 Στο ίδιο, σ. 23.

116 Στο ίδιο.

117 *Ό.π.*, σ. 24. Το σύνολο των άρθρων του Ι. Μεταξά και του Ελ. Βενιζέλου συγκεντρώθηκε στον τόμο: *Η ιστορία του Εθνικού Διχασμού. Κατά την αρθρογραφία του Ελευθέρου Βενιζέλου και του Ιωάννου Μεταξά*, Κυρομάνος, Αθήνα 2010.

κυβέρνησης. Την επομένη της κατάπνιξης του κινήματος ξέσπασε ένα κύμα διώξεων στρατιωτικών και πολιτικών, ενώ διενεργήθηκαν στρατοδικεία, αποδίδοντας την εσχάτη των ποινών: ο Αναστάσιος Παπούλας και ο Μιλτιάδης Κοιμήσης εκτελέστηκαν, ενώ ο Ελ. Βενιζέλος και ο Ν. Πλαστήρας καταδικάστηκαν σε θάνατο ερήμην τους. Αποτέλεσμα του κινήματος ήταν η εξασθένιση του βενιζελισμού και η επικράτηση των ακραίων αντιβενιζελικών φωνών, των Γ. Κονδύλη και Ι. Μεταξά.¹¹⁸

Ο τελευταίος μάλιστα επανέφερε το ζήτημα του πολιτειακού, σχηματίζοντας την «Ένωση των Βασιλοφρόνων», με την οποία απαιτούσε την επιστροφή του βασιλικού θεσμού. Στις εκλογές του Ιουνίου (1935) κυριάρχησε ο συνασπισμός του Π. Τσαλδάρη με τον Γ. Κονδύλη με σχεδόν ομόφωνο αποτέλεσμα.¹¹⁹ Ωστόσο, ο δεύτερος παραμέρισε τον συνεργάτη του και τάχθηκε υπέρ της βασιλείας, προτείνοντας τη διενέργεια σχετικού δημοψηφίσματος το φθινόπωρο. Στις 10 Οκτωβρίου, η κυβέρνηση ανατράπηκε και επιβλήθηκε δικτατορία από τον Γ. Κονδύλη, η οποία κατάργησε το πολίτευμα και ανακήρυξε τη Βασιλεία. Στις 4 Νοεμβρίου διεξήχθη το δημοψήφισμα με νόθες διαδικασίες, το οποίο επικύρωσε την επιστροφή του Γεωργίου Β΄ στην Ελλάδα.¹²⁰

Ο βασιλιάς, μετά την επάνοδό του στην χώρα, παραμέρισε τον Γ. Κονδύλη και διόρισε προσωρινή κυβέρνηση υπό τον Κωνσταντίνο Δεμερτζή. Οι εκλογές για την ανάδειξη ενός νέου πολιτικού σχηματισμού πραγματοποιήθηκαν στις 26 Ιανουαρίου του 1936. Το αποτέλεσμα ήταν η ισοκατανομή των ψήφων ανάμεσα σε βενιζελικούς και αντιβενιζελικούς: οι πρώτοι κέρδισαν 141 έδρες ενώ οι δεύτεροι 143. Αν και η συγκρότηση κυβέρνησης συνασπισμού κρινόταν αναγκαία, τα δύο μεγάλα κόμματα (Λαϊκό και Φιλελευθέρων) δεν μπόρεσαν να καταλήξουν σε συμφωνία.¹²¹ Έτσι, στις 14 Μαρτίου ανατέθηκε ο σχηματισμός κυβέρνησης στον Κ. Δεμερτζή.

118 Γεώργιος Μαυρογορδάτος, «Μεταξύ δύο πολέμων», *ό.π.*, σ. 26. Κατά τον Χρ. Χατζηιωσήφ το Κίνημα του 1935 «θα έπρεπε να μελετηθεί όχι ως το αντίθετο της δικτατορίας της 4^{ης} Αυγούστου, αλλά ως ο αποτυχημένος πρόδρομός της», βλ.: Χρήστος Χατζηιωσήφ, «Η βενιζελογενής αντοπολίτευση στο Βενιζέλο και η πολιτική ανασύνταξη του αστισμού στον μεσοπόλεμο», στο: Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος, Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Βενιζελισμός και Αστικός Εκσυγχρονισμός*, ΠΕΚ, Ηράκλειο 1988, σ. 458

119 Στο ίδιο.

120 *Ο.π.*, σ. 27.

121 *Ο.π.*, σ. 28.

Με τον θάνατο του τελευταίου στις 13 Απριλίου, πρωθυπουργός διορίστηκε ο Ι. Μεταξάς, ο οποίος συμμετείχε ήδη στην κυβέρνηση ως υπουργός Στρατιωτικών. Καθώς οι Λαϊκοί και οι Φιλελεύθεροι απέτυχαν να συνεννοηθούν, στις 27 του μηνός η Βουλή έδωσε ψήφο εμπιστοσύνης ή ανοχής στην κυβέρνηση του Ι. Μεταξά, διακόπτοντας τις εργασίες της έως τις 30 Σεπτεμβρίου.¹²² Παράλληλα ο κοινωνικός αναβρασμός μεγάλωνε και τον Μάιο εκδηλώθηκαν απεργίες στη Θεσσαλονίκη, η οποίες καταπνίγηκαν από τις δυνάμεις ασφαλείας. Στις 4 Αυγούστου, παραμονή της εικοσιτετράωρης απεργίας, ο Ι. Μεταξάς, σε συνεργασία με τον Γεώργιο Β΄, επέβαλε δικτατορία στη χώρα.

Από την επόμενη της κήρυξης της δικτατορίας τα κόμματα απευθύνθηκαν στον βασιλιά ζητώντας την επαναφορά του κοινοβουλευτισμού.¹²³ Το 1937 υπέβαλλαν υπομνήματα στον Γεώργιο Β΄ με σκοπό την αλλαγή της πολιτικής κατάστασης, υποσχόμενοι μάλιστα περισσότερες αρμοδιότητες στο Θρόνο. Το επόμενο έτος οι Γ. Καφαντάρης, Θεμιστοκλής Σοφούλης και Ιωάννης Θεοτόκης εξέδωσαν κοινή προκήρυξη με την οποία κατήγγειλαν το δικτατορικό καθεστώς. Την ίδια χρονιά ο Ι. Μεταξάς ξεκίνησε τις διώξεις κατά των πολιτικών αντιπάλων του, συλλαμβάνοντας τους διαφωνούντες και εκτοπίζοντάς τους σε νησιά. Το κίνημα εξέγερσης κατά της 4ης Αυγούστου το καλοκαίρι του 1938 στα Χανιά διαλύθηκε από μόνο του, ενώ η προγραμματισμένη αντίδραση του 1939 αποκαλύφθηκε και τερματίστηκε προτού καν εκδηλωθεί.

Οι προσπάθειες ανατροπής της δικτατορίας ατόνησαν το 1939 με το ξέσπασμα του Β΄ Παγκόσμιου Πολέμου. Ο Ι. Μεταξάς, είχε ξεκινήσει προηγούμενα έτη την πολεμική προπαρασκευή της χώρας μέσω της αγοράς εξοπλισμών και της υλοποίησης οχυρωματικών έργων.¹²⁴ Την 28η Οκτωβρίου 1940 η δικτατορική κυβέρνηση έλαβε τελεσίγραφο από τον Ιταλό πρόσβη Γκράτσι, με το οποίο ζητούσε την παράδοση σημαντικών στρατηγικών σημείων της χώρας, όπως επίσης την ελεύθερη διέλευση των ιταλικών στρατευμάτων στα εδάφη της. Ο Ι. Μεταξάς, απαντώντας αρνητικά στις ιταλικές απαιτήσεις, εισήγαγε την Ελλάδα στον πόλεμο. Ο Ι. Μεταξάς πέθανε κατόπιν μετεγχειρητικών επιπλοκών την 29η Ιανουαρίου 1941.

122 Ο.π., σ. 29.

123 Ο.π., σσ. 30-31.

124 Ο.π., σ. 31.

Κεφάλαιο 2. Τεχνοεπιστημονικές καταβολές

Κεφάλαιο 2.1 Η Στρατιωτική Σχολή Ευελπίδων

Το διάταγμα «περί συστάσεως λόχου γυμνάσεως Ευελπίδων» που δημοσιεύτηκε την 21^η Δεκεμβρίου 1828, έθεσε τις βάσεις για τη δημιουργία τακτικού στρατού στο νεοσύστατο ελληνικό κράτος.¹²⁵ Ταυτόχρονα, έδινε τις κατευθυντήριες γραμμές για «το απολύτως αναγκαίον μέρος των επιστημών και τεχνών» στο οποίο όφειλαν οι νεαροί μαθητές να εκπαιδευτούν.¹²⁶ Όσον αφορά το διδακτικό προσωπικό, κρινόταν ως αναγκαίο να φροντίσει για την εμφύσηση της αρετής και της πειθαρχίας στους σπουδαστές του.

Με την ανάθεση της διεύθυνσης της σχολής στον Γάλλο λοχαγό Ερρίκο Πωζιέ (Henri Paugier) τον Ιανουάριο του 1829 ξεκινά η αναδιοργάνωση της σχολής σύμφωνα με το γαλλικό πρότυπο. Ο διευθυντής της εισηγήθηκε τη συνένωση των υπάρχουσών στρατιωτικών ιδρυμάτων, των Ευελπίδων και της Σχολής του Πυροβολικού, σε ένα ενιαίο «Κεντρικόν Πολεμικόν Σχολείον».¹²⁷ Παράλληλα, πρότεινε ένα σχέδιο λειτουργίας του σχολείου, το οποίο σύνταξε έχοντας ως υπόδειγμα τον οργανισμό της Πολυτεχνικής Σχολής της Γαλλίας (École Polytechnique).

Σύμφωνα με τον Κανονισμό του Πωζιέ, ο οποίος συνίστατο από 109 άρθρα, στη σχολή γίνονταν δεκτοί μαθητές από 15 έως 20 ετών. Τα μαθήματα διακρίνονταν σε τρεις κλάσεις, η καθεμία από τις οποίες περιλάμβανε μαθήματα με διαφορετική κλίμακα δυσκολίας. Εκκινώντας τη φοίτηση από την τρίτη κλάση ένας σπουδαστής λάμβανε τις βασικές γνώσεις σε ελληνικά, γαλλικά, αριθμητική, άλγεβρα, γεωμετρία, ιχνογραφία και ασκήσεις πεζικού. Η δεύτερη περιείχε γαλλικά, άλγεβρα, στερεομετρία, τριγωνομετρία, ιχνογραφία, ασκήσεις πεζικού και πυροβολικού. Τέλος, η πρώτη

¹²⁵ Ανδρέας Καστάνης, *Η στρατιωτική σχολή των Ευελπίδων κατά τα πρώτα χρόνια της λειτουργίας της, 1828-1834*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2000 και Επαμεινώνδας Κ. Στασινόπουλος, *Η Ιστορία της Σχολής των Ευελπίδων*, χ.έ., 1953.

¹²⁶ Βλ. το διάταγμα «Περί των Ευελπίδων», όπως παρατίθεται στο: Επαμεινώνδας Κ. Στασινόπουλος, *ό.π.*, σσ. 40-41.

¹²⁷ Στο *ίδιο*, σ. 42-44, βλ. υποσημείωση 1, όπου παρατίθεται η επιστολή του Καποδίστρια προς τον Πωζιέ στην οποία ο Κυβερνήτης εγκρίνει τον προτεινόμενο κανονισμό του λοχαγού και του ανακοινώνει τον διορισμό του ως διευθυντή της σχολής.

περιλάμβανε μαθήματα ανώτερου επιπέδου, όπως πολεμικής τέχνης, οχυρωτικής, πυροβολικής, οικοδομικής, τοπογραφίας, σχεδιάσεις κτηρίων και μηχανών, σωμασμία, ασκήσεις πεζικού και πυροβολικού μετά πυρών.¹²⁸

Λίγους μήνες μετά τη δολοφονία του Καποδίστρια, ο Πωζιέ εγκατέλειψε την Ελλάδα με προορισμό τη Γαλλία. Τον Απρίλιο του 1832 ο βαρόνος Φρειδερίκος Εδουάρδος Ράινεκ (Friedrich Eduard von Rheineck) ανέλαβε τη διοίκηση του Κεντρικού Πολεμικού Σχολείου, θέση που διατήρησε και μετά την άφιξη του Όθωνα στο ελληνικό κράτος. Ο νεαρός βασιλιάς φρόντισε να διαλύσει τον στρατό προκειμένου να προβεί σε μια ριζική αναδιοργάνωσή του. Ωστόσο, το ίδιο δεν ίσχυσε για το στρατιωτικό σχολείο το οποίο λειτούργησε χωρίς καμία διακοπή.

Το 1834 ο Όθων εξέδωσε διάταγμα «περί διοργανισμού του στρατιωτικού σχολείου των Ευελπίδων». Σε αυτό αναφερόταν ο σκοπός του ιδρύματος, ο τρόπος εισαγωγής σε αυτό, οι κανονισμοί για τους διδάσκοντες και τους μαθητές, το περιεχόμενο των μαθημάτων και η διάρκεια φοίτησης. Τέλος, γινόταν αναφορά στα οικονομικά ζητήματα της σχολής, τη χωρική οργάνωση των εγκαταστάσεων της και την εσωτερική διεύθυνση των χώρων της.¹²⁹

Η διάρκεια φοίτησης ορίστηκε στα οκτώ έτη, εκ των οποίων τα τέσσερα πρώτα στόχευαν στην παροχή μιας γενικής εκπαίδευσης, ενώ τα υπόλοιπα στη διδασκαλία πιο εξειδικευμένων γνωστικών περιοχών.¹³⁰ Έτσι, οι πρώτες τάξεις ονομάστηκαν προπαιδευτικές και ικανοποιούσαν την έλλειψη της βασικής μόρφωσης των σπουδαστών, ενώ οι τελευταίες εκπαιδευτικές, εστιάζοντας στις παραδόσεις μαθημάτων σχετικά με την στρατιωτική τέχνη, τις θετικές επιστήμες (μαθηματικά, φυσική, χημεία) και τις ξένες γλώσσες (γαλλικά και γερμανικά).¹³¹

Η είσοδος των νέων στη Στρατιωτική Σχολή των Ευελπίδων πραγματοποιούνταν κατόπιν αποστολής σχετικού αιτήματος στον βασιλιά. Ο Όθων δηλαδή αποφάσιζε ποιοι υποψήφιοι θα εισάγονταν στη σχολή και ποιοι θα απορρίπτονταν. Επιπλέον, είχε

¹²⁸ Επαμεινώνδας Κ. Στασινόπουλος, *ό.π.*, σ. 49.

¹²⁹ Δημήτρης Μαλέσης, *Στρατιωτική πολιτική και θεμελίωση του ελληνικού κράτους. Οργάνωση, εκπαίδευση και λειτουργία του στρατού στην περίοδο της οθωνικής απολυταρχίας*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 2004, σ. 227.

¹³⁰ Στο ίδιο, σ. 227.

¹³¹ Δημήτρης Μαλέσης, *ό.π.*, σσ. 233-235, όπου παρατίθενται τα μαθήματα και των οκτώ ετών φοίτησης στη Σχολή των Ευελπίδων.

το δικαίωμα να επιλέγει τους νέους στους οποίους θα χορηγούταν η υποτροφία φοίτησης, καθώς τα έξοδα για την επιτυχή παρακολούθηση των μαθημάτων ήταν ιδιαίτερα υψηλά. Συνεπώς, δεν θα πρέπει να προκαλεί έκπληξη η δημιουργία ενός πελατειακού συστήματος, ανάμεσα στον θρόνο-πάτρωνα και τους υποψήφιους σπουδαστές-πελάτες, το οποίο κάλυπτε τις ανάγκες και των δύο μερών.¹³²

Κατά την οθωνική περίοδο, οι σχέσεις ανάμεσα στον βασιλιά και τη διοίκηση της Σχολής των Ευελπίδων ήταν στενές. Ο θρόνος προτιμούσε έναν διευθυντή πιστό στη μοναρχία προκειμένου να διασφαλίσει την πειθαρχία μεταξύ των σπουδαστών.¹³³ Βέβαια, δεν εξέλειπαν περιστατικά απειθαρχίας κατά της διεύθυνσης, τα οποία υποδήλωναν το ταραχώδες κλίμα της εποχής, την πολιτική διαίρεση σε δημοκρατικούς και οθωνικούς.¹³⁴ Έτσι, όταν τον Οκτώβριο του 1862 ο Όθων αναγκάστηκε να εγκαταλείψει την Ελλάδα, ο Γεώργιος Καρατζάς, διευθυντής της σχολής από το 1844, αντικαταστάθηκε από τον Βασίλειο Πετμεζά.¹³⁵

Η δεκαετία του 1860 αποδείχθηκε ταραχώδης ιδιαίτερα για τη Σχολή των Ευελπίδων. Κατά τη διάρκεια έξι ετών, από το 1864 έως το 1870, προτάθηκαν για ισχύ τέσσερις διαφορετικοί Οργανισμοί για τη λειτουργία της σχολής. Η γρήγορη εναλλαγή των κανονισμών επέφερε ταραχή τόσο στο διδακτικό προσωπικό όσο και στους σπουδαστές, οι οποίοι όφειλαν να προσαρμοστούν κάθε φορά στις απαιτήσεις της εκάστοτε κυβερνητικής διαταγής.

Η κατάσταση φαίνεται να σταθεροποιήθηκε τον Νοέμβριο του 1870, όταν δημοσιεύτηκε το διάταγμα «περί οργανισμού στρατιωτικού των ευελπίδων

¹³² Δημήτρης Μαλέσης, *ό.π.*, σ. 229 και Χριστίνα Βάρδα, «Πολιτευόμενοι στρατιωτικοί στην Ελλάδα στα τέλη του 19^{ου} αιώνα», *Μνήμων*, τ. 8 (1982), σσ. 60-61.

¹³³ Εξαίρεση αποτελεί η τοποθέτηση του Σπύρου Μήλιου κατά την τετραετία 1840 – 1844, ο οποίος ήταν υποστηρικτής του Ρωσικού κόμματος και της συνταγματικής μεταβολής. Δημήτρης Μαλέσης, *ό.π.*, σ. 238. Επίσης, η περίοδος διοίκησης από τον Σπύρο Μήλιο συνδέεται με μια σειρά αλλαγών στη σχολή με κυριότερες: α) την αύξηση της φοίτησης από πέντε έτη σε έξι (η διάρκεια των οκτώ χρόνων που όριζε το Β.Δ. του 1843 δεν τηρήθηκε ποτέ), β) τη διενέργεια γραπτών εξετάσεων προβιβασμού, γ) την κλήρωση των θεμάτων των εξετάσεων, δ) την καλλιέργεια του αισθήματος του καθήκοντος στους σπουδαστές. Επίσης, επί της θητείας του Σπύρου Μήλιου τέθηκαν οι βάσεις για την στρατιωτική μουσική και λειτούργησε το πρώτο σχολείο μουσικής στην Ελλάδα. Βλ. Επαμεινώνδας Κ. Στασινόπουλος, *ό.π.*, σ. 78-86.

¹³⁴ Δημήτρης Μαλέσης, *ό.π.*, σ. 238.

¹³⁵ Ο Καρατζάς παρέμεινε διευθυντής στη σχολή από το 1844 έως το 1862, με μοναδική διακοπή το έτος 1855-1856, όταν ανέλαβε τη διοίκηση ο Δημήτριος Σταυρίδης. Βλ. Επαμεινώνδας Κ. Στασινόπουλος, *ό.π.*, σ. 99.

σχολείου».¹³⁶ Εισηγητής του ήταν ο Χαράλαμπος Ζυμβρακάκης, ο οποίος την περίοδο εκείνη διετέλεσε Υπουργός των Στρατιωτικών στη βραχύβια κυβέρνηση του Επαμεινώνδα Δεληγεώργη. Ένα έτος νωρίτερα, το 1869, είχε αναλάβει τη διεύθυνση της Σχολής των Ευελπίδων. Διαπιστώνοντας εκ των έσω τα προβλήματα που αντιμετώπιζε το ίδρυμα προέβη στην αλλαγή του κανονισμού όταν κατέλαβε κυβερνητικό αξίωμα.

Ο Οργανισμός του Χ. Ζυμβρακάκη υπήρξε τομή στην ιστορία της Σχολής των Ευελπίδων, καθώς την έθεσε σε επιστημονική τροχιά.¹³⁷ Η πρωτοπορία του έγκειτο στη διάκριση των μαθημάτων στο «θεωρητικόν τμήμα» και το «τμήμα εφαρμογής».¹³⁸ Για πρώτη φορά σημειωνόταν στον κανονισμό της σχολής ο νεωτερικός διαχωρισμός της θεωρίας και της πράξης. Μέχρι τότε μαθήματα με διαφορετικό περιεχόμενο, είτε θεωρητικό είτε πρακτικό, διδάσκονταν με κριτήριο το έτος φοίτησης του εκάστοτε σπουδαστή. Πλέον, παρεχόταν θεσμικά η διάκριση των δύο μερών, προσδίδοντας έναν επιστημονικό χαρακτήρα στο στρατιωτικό ίδρυμα.

Επιπλέον, ο νέος κανονισμός όριζε και την είσοδο σπουδαστών, οι οποίοι δεν θα ακολουθούσαν στρατιωτική σταδιοδρομία. Προβλεπόταν δηλαδή η φοίτηση πολιτών μόνο στο «θεωρητικό τμήμα» μετά το πέρας της οποίας δινόταν στους επιτυχόντες το δίπλωμα του «προλύτου των φυσικομαθηματικών» ή του «πολιτικού γεωμέτρου».¹³⁹ Η δυνατότητα των αποφοίτων της Σχολής Ευελπίδων να εργαστούν ως μηχανικοί στα δημόσια ή ιδιωτικά έργα της περιόδου παρεχόταν από το 1833.¹⁴⁰ Το

¹³⁶ Β.Δ. αριθ. 39, «Περί οργανισμού στρατιωτικού των ευελπίδων σχολείου», 18.11.1870.

¹³⁷ Επαμεινώνδας Κ. Στασινόπουλος, *ό.π.*, σ. 113.

¹³⁸ Β.Δ. αριθ. 39, «Περί οργανισμού στρατιωτικού των ευελπίδων σχολείου», 18.11.1870: «Άρθρον 22. Η πλήρης διδασκαλία των μαθημάτων της Σχολής ορίζεται εις 7 έτη· διαιρείται δε εις δύο περιόδους. Α΄.) Την περίοδον των σπουδών των φυσικομαθηματικών επιστημών, ήτις κα. θεωρητικόν τμήμα καλείται. Β΄.) Εις την περίοδον των σπουδών των σχετικών εφαρμογών αυτών, και των καθαρώς στρατιωτικών επιστημών, καλουμένην τμήμα εφαρμογής».

¹³⁹ Β.Δ. αριθ. 39, «Περί οργανισμού στρατιωτικού των ευελπίδων σχολείου», 18.11.1870: «Άρθρον 3. Οι ούτω κατατασσόμενοι μαθηταί ακολουθούσι μόνον τα μαθήματα της πρώτης περιόδου, ήτοι των φυσικομαθηματικών επιστημών, μεθ' ο, επιτυχόντες εις τας απολυτηρίους εξετάσεις, λαμβάνουσι το δίπλωμα του προλύτου των φυσικομαθηματικών επιστημών» και «Άρθρον: 64. Μετά το πέρας των εξετάσεων οι επιτυχόντες λαμβάνουσι δίπλωμα προλύτου των φυσικομαθηματικών επιστημών όπερ δίδει αυτοίς το δικαίωμα του εξασκείν το επάγγελμα του καθηγητού των φυσικομαθηματικών επιστημών και του πολιτικού γεωμέτρου».

¹⁴⁰ Με Β.Δ. δημοσιευμένο τον Αύγουστο του 1833 τονίζεται πως το σώμα του Μηχανικού «είναι επιφορτισμένον με την σχεδίασιν, διεύθυνσιν της οικοδομής και διατήρησιν όλων των δημοσίων οικοδομών, τόσον δια το στρατιωτικόν, όσον και δια το πολιτικόν, έτι με την κατασκευήν των οδών, γεφυρών και υδραυλικών οικοδομών, εκτός των οικοδομών δια την ημετέραν αυλήν». Βλ.: Μάρω

προνόμιο αυτό σταμάτησε να υφίσταται το 1887, όταν το Μετσόβιο Πολυτεχνείο αναβαθμίστηκε θεσμικά, αναλαμβάνοντας εκείνο την τροφοδότηση της αγοράς εργασίας με μηχανικούς.¹⁴¹

Η δυνατότητα απασχόλησης των αποφοίτων στον ιδιωτικό τομέα ως καθηγητές φυσικομαθηματικών ή ως μηχανικών στερούσε από τον στρατό έναν μεγάλο αριθμό μελλοντικών αξιωματικών. Ιδιαίτερα, αν συνυπολογιστεί ότι την περίοδο από το 1828 έως το 1882 αποφοίτησαν μόνο 303 σπουδαστές από τους 576,¹⁴² μπορεί κανείς να αντιληφθεί τη διαρροή του στρατεύματος από έμψυχο δυναμικό.¹⁴³ Έπειτα, η πλειοψηφία των νέων που αποφάσισε να συνεχίσει την επαγγελματική της σταδιοδρομία στον στρατό επέλεγε να υπηρετήσει στο Μηχανικό και το Πυροβολικό με συνέπεια το Πεζικό και το Ιππικό να έχουν έλλειψη από αξιωματικούς.

Το 1882 ο Χαρίλαος Τρικούπης προσπάθησε να αντιμετωπίσει αυτή την κατάσταση μέσω της ψήφισης μιας σειράς σχετικών νομοσχεδίων. Την ίδια χρονιά το κοινοβούλιο ψήφισε τον νόμο «περί συστάσεως σχολείου υπαξιωματικών».¹⁴⁴ Σκοπός του σχολείου ήταν «η εκπαίδευσις των εχόντων τας απαιτούμενας προκαταρκτικάς γνώσεις Υπαξιωματικών, ίνα καταστάσιν ικανοί προς προβιβασμόν εις τον βαθμόν του Ανθυπασπιστού εν τω πεζικώ και ιππικώ».¹⁴⁵ Ένας στρατιώτης του Πεζικού ή του Ιππικού μπορούσε δηλαδή να ανέλθει στην στρατιωτική ιεραρχία, διεκδικώντας τον

Καρδαμίτση Αδάμη, Μαρία Δανιήλ, «Οι Μηχανικοί της Ελεύθερης Ελλάδας κατά την Οθωνική περίοδο», στο: Μ. Ασημακόπουλος, Γ. Καλογήρου, Ν. Μπελαβίλας, Θ.Π. Τάσιος, *170 Χρόνια Πολυτεχνείο. Οι Μηχανικοί και η Τεχνολογία στην Ελλάδα*, τ. Β', Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, Αθήνα 2012, σ. 110.

¹⁴¹ Χριστίνα Βάρδα, *ό.π.*, σ. 63· Κώστας Η. Μπίρης, *Ιστορία του Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου*, Εθνικόν Μετσόβιον Πολυτεχνείον, Αθήναι 1957, σ. 16· Γιάννης Αντωνίου, *Οι Έλληνες μηχανικοί...*, *ό.π.*, σσ. 150-157· Λήδα Παπαστεφανάκη, *Η Φλέβα της Γης...*, *ό.π.*, σσ. 124-134· Yannis Antoniou, Michalis Asimakopoulos, "Notes on the genesis of the Greek engineer in the 19th century: The School of Arts and the Military Academy", στο: Konstantinos Chatzis, Eftymios Nicolaïdis (επιμ.), *Science, Technology and the 19th Century State: The Role of the Army*, National Hellenic Research Foundation-Labotatoire Techniques, Territoires et Societes/C.N.R.S., Αθήνα 2003, σσ. 116-117.

¹⁴² Θάνος Βερέμης, *Ο στρατός στην ελληνική πολιτική...*, *ό.π.*, σ. 67.

¹⁴³ Η Χριστίνα Βάρδα, αναλύοντας την επαγγελματική πορεία τριών αξιωματικών του Μηχανικού – του Πέτρου Λυκούδη, του Βασιλείου Δροσσινού και του Νικόλαου Σχινά – συμπεραίνει πως οι απόφοιτοι του εν λόγω Σώματος εκδήλωναν την κλίση τους προς τις επιστήμες και την πρακτική εφαρμογή τους, ενώ μερικοί εξέφραζαν πολιτικοκοινωνικές ανησυχίες. Περισσότερα βλ.: Christine Vardas, "Les officiers du genie en Grece, precurseurs des ingenieurs civils", στο: Eftymios Nicolaïdis, Konstantinos Chatzis (επιμ.), *Science, Technology and the 19th Century State (Conference Proceedings)*, Institute for Neohellenic Research - National Hellenic Research Foundation, Αθήνα 2000, σσ. 57-68.

¹⁴⁴ *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, τχ. Α', αρ. φ. 59, 1.7.1882, «περί συστάσεως σχολείου υπαξιωματικών»

¹⁴⁵ Στο ίδιο.

βαθμό του ανθυπασπιστού και αργότερα του αξιωματικού, μόνο εάν φοιτούσε στη Σχολή των Αξιωματικών. Βέβαια, ο ίδιος στρατιώτης μπορούσε να παρακάμψει την παραπάνω πορεία και να πετύχει τον προβιβασμό του μέσω της επίδειξης ανδραγαθίας κατά τη συμπλοκή του με κακοποιά στοιχεία ή σε κάποια άλλη περίπτωση.¹⁴⁶

Η ίδρυση της Σχολής των Υπαξιωματικών συνέβαλε στη βελτίωση του επιπέδου των στρατιωτών που υπηρετούσαν στο Πεζικό και το Ιππικό, καθώς οι περισσότεροι εξ αυτών δεν είχαν λάβει την αντίστοιχη εκπαίδευση για τις απαιτήσεις του επαγγέλματός τους. Ταυτόχρονα, η απουσία διδασκτρων επέτρεπε τη φοίτηση στρατιωτών προερχόμενων από τις κατώτερες κοινωνικές τάξεις, εξασφαλίζοντάς τους μια πιθανή κοινωνική ανέλιξη.¹⁴⁷

Η τρικουπική κυβέρνηση, θέλοντας να βελτιώσει περαιτέρω την εκπαίδευση των στελεχών του στρατού προέβη στην ψήφιση ενός νέου νόμου λειτουργίας της Σχολής των Ευελπίδων.¹⁴⁸ Σύμφωνα με αυτόν, οι νέοι που θα ήθελαν να φοιτήσουν στην στρατιωτική σχολή έπρεπε να είναι απόφοιτοι γυμνασίου και να μην ξεπερνούν το 17^ο έτος της ηλικίας τους. Εξ αιτίας αυτής της προϋπόθεσης πολλά από τα μαθήματα προπαιδευτικού χαρακτήρα σταμάτησαν να διδάσκονται, με αποτέλεσμα τα έτη φοίτησης να μειωθούν στα πέντε. Επιπλέον, οι υποψήφιοι σπουδαστές καλούνταν να δώσουν γραπτές εξετάσεις για την είσοδό τους στα μαθήματα ελληνικών, γαλλικών, αριθμητικής, γεωμετρίας, άλγεβρας και κοσμογραφίας.¹⁴⁹ Προς την κατεύθυνση βελτίωσης του επιπέδου της σχολής θεσπίστηκε η πρόσληψη καθηγητών, οι οποίοι ήταν κάτοχοι διδακτορικού διπλώματος.¹⁵⁰

Η Στρατιωτική Σχολή Ευελπίδων διατήρησε τις παραπάνω μεταβολές του οργανισμού της μέχρι τους Βαλκανικούς Πολέμους. Ωστόσο, η παροχή μαθημάτων με πλούσιο θεωρητικό περιεχόμενο κρίθηκε από μερικούς αξιωματικούς της εποχής ως ανεπαρκής¹⁵¹. Ο Λεωνίδας Παρασκευόπουλος, για παράδειγμα, απέδωσε την ήττα της

¹⁴⁶ Ό.π.

¹⁴⁷ Μιχάλης Μ. Παντουβάκης, *Στρατός και Εθνικό Ζήτημα στην Ελλάδα (1880-1909): Από την αναδιοργάνωση στην παρέμβαση*, Ασίνη, Αθήνα 2019, σ. 83.

¹⁴⁸ *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, τχ. Α', αρ. φ. 66, 20.07.1882, «Περί οργανισμού του στρατιωτικού σχολείου των Ευελπίδων».

¹⁴⁹ Στο ίδιο.

¹⁵⁰ Ό.π.: «Άρθρον 15. Πολιτικοί καθηγηταί διορίζονται εν τω Σχολείω μόνον οι έχοντες άπαντα τα νενομισμένα προσόντα προς διορισμόν υπαλλήλου του Κράτους και όντες διδάκτορες Πανεπιστημίου».

¹⁵¹ Λεωνίδας Παρασκευόπουλος, *Αναμνήσεις, 1896-1920* (τ. Α'), Αθήνα 1955, σ. 35.

Ελλάδας κατά τον Ελληνοτουρκικό πόλεμο το 1897 στην ανεπάρκεια ικανών αξιωματικών. Στις *Αναμνήσεις* του σημείωνε πως εκείνη την περίοδο θεωρούνταν «καλοί» εκείνοι που κατείχαν θεωρητικές γνώσεις. Χαρακτηριστικά αναφέρει πως στις ετήσιες επιθεωρήσεις οι ελεγκτές ρωτούσαν τους αξιωματικούς για επιστημονικά ζητήματα, όπως για παράδειγμα τη σύσταση της πυρίτιδας. Εάν οι ελεγχόμενοι απαντούσαν ορθά, τότε η επιθεώρηση αποφαινόταν θετικά για την ικανότητά τους.¹⁵² Εντούτοις, παρατηρεί πως αυτοί οι αξιωματικοί δεν είχαν εκπαιδευτεί καταλλήλως για το πεδίο της μάχης, ούτε όμως γνώριζαν πώς να διοικούν έναν στρατό.

Πράγματι, οι παρατηρήσεις του Λ. Παρασκευόπουλου ήταν αρκετά εύστοχες. Οι απόφοιτοι της Σχολής των Ευελπίδων γνώριζαν αρκετά καλά ζητήματα εφαρμοσμένων επιστημών. Το γεγονός αυτό όμως εξηγείται από τη φήμη που το στρατιωτικό ίδρυμα είχε αποκτήσει μέχρι τα τέλη του 19^{ου} αιώνα. Η πλειοψηφία των σπουδαστών επέλεγε να ενταχθεί στο Πυροβολικό και το Μηχανικό, δύο όπλα στα οποία η θεωρητική κατάρτιση ήταν άκρως απαραίτητη. Επιπλέον, ο ανταγωνισμός ανάμεσα στα τμήματα καλλιεργούσε ένα κλίμα πόλωσης με αποτέλεσμα οι απόφοιτοι του μηχανικού να θεωρούν τους εαυτούς τους καλύτερους από εκείνους του πεζικού. Αν συνυπολογιστεί ο μικρός αριθμός σπουδαστών που ακολουθούσε στρατιωτική καριέρα είναι φανερό πως η διαθεσιμότητα των αξιωματικών για την κάλυψη διοικητικών θέσεων ήταν αφενός περιορισμένη, αφετέρου δε η πλειοψηφία των υποψηφίων είχε ειδικευτεί στα λιγότερο «πρακτικά» ζητήματα.

Σε αυτή την κατάσταση βρισκόταν η Σχολή των Ευελπίδων στα τέλη του 19^{ου} αιώνα, όταν ο Ι. Μεταξάς εισήλθε στους κόλπους της. Το 1885, σε ηλικία δεκατεσσάρων ετών, κλήθηκε να δώσει τις απαιτούμενες γραπτές εξετάσεις για να εξασφαλίσει μια θέση στη Σχολή. Μετά την επιτυχή απόδοσή του σε αυτές έγινε επίσημα σπουδαστής της. Κατά τη διάρκεια φοίτησής του ίσχυε ο Οργανισμός του 1870 με τις αλλαγές που επέφερε ο αναγκαστικός νόμος του 1882. Δηλαδή, η διάρκεια της φοίτησης οριζόταν στα πέντε έτη, ενώ ο κατώτερος βαθμός προβιβασμού ενός φοιτητή από τον έναν χρόνο στον άλλο ήταν το «καλώς».

Όσον αφορά τα μαθήματα ίσχυε η διάκριση σε θεωρητική και πρακτική εκπαίδευση. Συνεπώς, ο Ι. Μεταξάς διδάχθηκε σε νεαρή ηλικία πως η επιστημονική κατάρτιση ταυτίζεται με τις θεωρητικές σπουδές, ενώ ένα τμήμα τους θα εφαρμοζόταν

¹⁵² Στο ίδιο, σ. 36.

κατά την πρακτική άσκηση. Ακόμη, τα μαθήματα που παρακολούθησε για την αποφοίτησή του ως υπολοχαγός του Μηχανικού ήταν κοινά με εκείνα των φοιτητών που επιθυμούσαν να απασχοληθούν ως επαγγελματίες μηχανικοί. Αν και αυτή η δυνατότητα έπαψε να ισχύει το 1888 με την αναβάθμιση του Μετσόβιου, ο Ι. Μεταξάς βρισκόταν ήδη στον τρίτο χρόνο των σπουδών του. Άρα, οι επιστημονικοτεχνικές επιρροές που έλαβε ήταν κοινές με τους Έλληνες μηχανικούς – αποφοίτους της Σχολής Ευελπίδων.

Η πορεία της Σχολής φαίνεται να αλλάζει μετά τους Βαλκανικούς Πολέμους, όταν οι ιθύνοντες εστίασαν περισσότερο στην στρατιωτική εκπαίδευση των σπουδαστών. Εντούτοις, μια μεγάλη μερίδα των Ελλήνων αξιωματικών που έπαιξε πρωταγωνιστικό ρόλο κατά τη διάρκεια των μεσοπολεμικών εξελίξεων είχε αποφοιτήσει από τη Σχολή Ευελπίδων στα τέλη του 19^{ου} αιώνα. Έτσι, αξιωματικοί όπως ο Ι. Μεταξάς, ο Ι. Παπαβασιλείου, ο Ξ. Στρατηγός, ο Θ. Πάγκαλος, ο Α. Οθωναίος, αλλά και ο διάδοχος Κωνσταντίνος και ο πρίγκηπας Ανδρέας ήταν απόφοιτοι της Σχολής και η σκέψη τους μπολιάστηκε από την παραμονή τους σε αυτήν.

Κεφάλαιο 2.2.1 Η Ακαδημία Πολέμου του Βερολίνου

Κατά τη διάρκεια του 18^{ου} αιώνα η Πρωσία αναδείχθηκε μια από τις ηγέτιδες δυνάμεις του ευρωπαϊκού χώρου. Ιδιαίτερα υπό την ηγεσία του Μεγάλου Φρειδερίκου (1712-1786) ο πρωσικός στρατός αναπτύχθηκε περειαίρω και σημείωσε λαμπρές νίκες εναντίον της Αυστρίας και των συμμάχων της.¹⁵³ Ωστόσο, μετά τον θάνατο του εν λόγω βασιλιά της, το 1786, ο στρατός έχασε τη δυναμική του και εμφάνισε σημάδια φθοράς και παρακμής.¹⁵⁴

Η σταδιακή εξασθένιση του πρωσικού στρατού φαίνεται από τις υποχωρήσεις και τις ήττες που αντιμετώπισε στο πολεμικό πεδίο. Ο νέος βασιλιάς της Πρωσίας Φρειδερίκος – Γουλιέλμος Β΄ αντιλαμβανόμενος τη δύσκολη θέση της χώρας του, επέλεξε την εμπλοκή της στους Επαναστατικούς Πολέμους ως σύμμαχος του αυστριακού θρόνου και όχι ως εχθρός του.¹⁵⁵ Στις 24 Ιουλίου 1792, η Πρωσία μαζί με άλλα μικρότερα γερμανικά κρατίδια σχημάτισαν τον Α΄ Συνασπισμό και κήρυξαν τον πόλεμο στη Γαλλία. Κατόπιν όμως των συνεχών αποτυχιών στο μέτωπο, η συμμαχία κλονίστηκε κι έτσι ο Πρώσος βασιλιάς αποφάσισε τη σύναψη ειρήνης με τη Γαλλία τον Απρίλιο του 1795.

Μια δεκαετία σχεδόν αργότερα, η Πρωσία ενεπλάκη για ακόμη μια φορά σε πόλεμο εναντίον της Γαλλίας. Τον Σεπτέμβριο του 1806 ο Φρειδερίκος – Γουλιέλμος

¹⁵³ Ο Φρειδερίκος καθοδήγησε με επιτυχία τη χώρα του στον Α΄ Σιλεσιανό Πόλεμο (1740-1742), τον Β΄ Σιλεσιανό (1744-1745) και τον Γ΄ Σιλεσιανό ή Επταετή Πόλεμο (1756-1763). Περισσότερα βλ. στο: Reed Browning, "New Views on the Silesian Wars", *The Journal of Military History*, Volume 69, Number 2, April 2005, σσ. 521-534· Franz A.J. Szabo, *The Seven Years War in Europe, 1756-1763*, Routledge, Νέα Υόρκη 2013· Claus Telp, *The Evolution of Operational Art, 1740-1813. From Frederick the Great to Napoleon*, Frank Cass, Λονδίνο και Νέα Υόρκη 2005· Jeremy Black, *European warfare, 1660–1815*, UCL Press, Λονδίνο 1994· Matthew S. Anderson, *The War of the Austrian Succession, 1740-1748*, Routledge, Νέα Υόρκη 1995· Herbert J. Redman, *Frederick the Great and the Seven Years' War, 1756-1763*, McFarland & Company, Inc., Βόρεια Καρολίνα 2015· Christopher Duffy, *Frederick the Great. A Military Life*, Routledge & Kegan Paul, Λονδίνο 1988.

¹⁵⁴ Gregory Fremont-Barnes, *The French Revolutionary Wars*, Osprey Publishing, Οξφόρδη 2001, σ. 17 και Frank McLynn, *Napoleon: A Biography*, Pimlico, Λονδίνο 1998, σ. 355. Ο Showalter θεωρεί πως η ήττα του πρωσικού στρατού στους ναπολεόντειους πολέμους δεν αποτελεί ένδειξη παρακμής, αλλά συνιστά επακόλουθο των λαθεμένων πολιτικών χειρισμών. Βλ. Dennis E. Showalter, "Hubertusberg to Auerstädt: the Prussian Army in Decline", *German History*, τ. 12, τχ. 3 (Οκτώβριος 1994), σσ. 308-333.

¹⁵⁵ Gregory Fremont-Barnes, *ό.π.*

Γ' απέστειλε τελεσίγραφο στον Ναπολέοντα με το οποίο ζητούσε την ικανοποίηση μιας σειράς αιτημάτων. Σε περίπτωση άρνησης η Πρωσία θα επιτιθόταν κατά των γαλλικών δυνάμεων στις 8 Οκτωβρίου.¹⁵⁶ Πράγματι, το φθινόπωρο πραγματοποιήθηκε η σύγκρουση των δύο δυνάμεων στην Ιένα (Jena) και το Άουερστεντ (Auerstädt) με τραγικά αποτελέσματα για την επιτιθέμενη χώρα: η Πρωσία υπήχθη στη Γαλλική Αυτοκρατορία, ενώ ο στρατός της απώλεσε το κύρος που είχε αποκτήσει τον προηγούμενο αιώνα.¹⁵⁷

Η συντριπτική ήττα των πρωσικών δυνάμεων στην Ιένα και το Άουερστεντ οφείλεται εν πολλοίς στην αλλαγή του τρόπου διεξαγωγής των πολέμων μετά τη Γαλλική Επανάσταση. Κατά τη διάρκεια των Επαναστατικών Πολέμων (1792-1802) εμφανίστηκε η μαζική στρατολόγηση νέων ανδρών (*levée en masse*), ενώ συγκροτήθηκε για πρώτη φορά η έννοια ενός στρατού με εθνικά χαρακτηριστικά.¹⁵⁸ Η Γαλλία δηλαδή βασίστηκε στους πολίτες της για την υπεράσπιση των εδαφών της σε αντίθεση με τα προηγούμενα έτη, όπου οι συγκρούσεις αποτελούσαν μέριμνα ενός επαγγελματικού στρατού.¹⁵⁹

Επιπλέον, η αριθμητική αύξηση των έμφυχων δυνάμεων επέφερε αλλαγές στην ίδια τη δομή και την οργάνωση του στρατού. Πλέον ήταν απαραίτητος ο επαναπροσδιορισμός της στρατηγικής, των επιχειρήσεων και της τακτικής. Πρωτοπόρος στον νέο τρόπο πολέμου υπήρξε ο Ναπολέων, ο οποίος αξιοποιώντας τις θεωρητικές καταβολές των αξιωματικών του Παλαιού Καθεστώτος, εισήγαγε έναν νέο τρόπο παράταξης των δυνάμεων (σχηματισμός σε στήλες, σε γραμμή και σε τετράγωνο) με απώτερο σκοπό την ταχύτερη κινητοποίηση αυτών.¹⁶⁰ Παράλληλα, χρησιμοποίησε τις καινοτομίες των Επαναστατικών Πολέμων, όπως τον ένοπλο

¹⁵⁶ Michael V. Leggiere, *Napoleon and the Struggle for Germany: The Franco-Prussian War of 1914 (Volume 1), The War of Liberation, Spring 1814*, Cambridge University Press, Καίμπριτζ 2015, σ. 21.

¹⁵⁷ David G. Chandler, *Jena 1806: Napoleon Destroys Prussia*, Osprey, Λονδίνο 1993, σσ. 85-86.

¹⁵⁸ Alan Forrest, *The legacy of the French Revolutionary Wars: The Nation-in-Arms in French Republican Memory*, Cambridge University Press, Καίμπριτζ 2009, σ. 18 και Jean-Paul Bertaud, *The Army Of The French Revolution: From Citizen Soldiers To Instrument Of Power*, Princeton University Press, Νιου Τζέρσεϋ 1988, σσ. 102-111.

¹⁵⁹ Ute Frevert, "War", στο: Stefan Berger (επιμ.), *A Companion to Nineteenth-Century Europe, 1789-1914*, Blackwell Publishing, Λονδίνο 2006, σ. 417 και 420.

¹⁶⁰ Robert B. Bruce, Iain Dickie, Kevin Kiley, Michael F. Pavkovic, Frederick C. Schneid, *Fighting Techniques of the Napoleonic, Age 1792-1815. Equipment, Combat Skills, and Tactics*, Thomas Dunne Books, Νέα Υόρκη 2008, σ. 28 και 45.

εφοδιασμό του πεζικού και του ιππικού.¹⁶¹ Τέλος, μέσω της ίδρυσης του θεσμού του Γενικού Αρχηγείου (Grand Quartier-Général) οργάνωσε ένα αποτελεσματικό γραφειοκρατικό σύστημα μέσω του οποίου συγκέντρωνε και διαχειριζόταν τα πολιτικά και στρατιωτικά ζητήματα της χώρας.¹⁶²

Βέβαια, οι παραπάνω αλλαγές δεν έμειναν απαρατήρητες στην Πρωσία. Αμέσως μετά τη γαλλική επανάσταση η «ομάδα της Τετάρτης» (Mittwochsgesellschaft) πραγματοποίησε στο Βερολίνο μια σειρά από συναντήσεις στα πλαίσια των οποίων τα μέλη της διαπραγματεύονταν τα γεγονότα που έλαβαν χώρα στη Γαλλία.¹⁶³ Αντίστοιχα, οι καινοτομίες του γαλλικού στρατού συζητήθηκαν εκτεταμένα το 1802 στη νεοϊδρυθείσα «Στρατιωτική Κοινωνία» (Militärische Gesellschaft),¹⁶⁴ της οποίας η ηγέτιδα φυσιογνωμία ήταν ο Γκέραρντ Σάρνχορστ (Gerhard Johann von Scharnhorst). Ο τελευταίος παράλληλα με την ενασχόλησή του με την εν λόγω ομάδα προετοίμαζε μια εισήγηση σχετικά με τη διάκριση των όπλων στον πρωσικό στρατό και την ανάγκη δημιουργίας μιας εφεδρείας ανδρών.¹⁶⁵

Μετά την ήττα στην Ιένα το πρωσικό κράτος έπρεπε να λάβει άμεσα μέτρα προκειμένου να εξασφαλίσει την επιβίωσή του. Αμέσως μετά την υπογραφή των συνθηκών του Τιλσίτ (7 και 9 Ιουλίου 1807) ο Φρειδερίκος – Γουλιέλμος Γ΄ διέταξε την ίδρυση της «Επιτροπής Στρατιωτικής Αναδιοργάνωσης» (Militär-Reorganisationkommission).¹⁶⁶ Η εν λόγω επιτροπή υπό την ηγεσία του Σάρνχορστ κλήθηκε να απαντήσει σε μια σειρά από θέματα που έθιξε ο βασιλιάς σε ένα έγγραφο δεκαεννέα παραγράφων. Έχοντάς το ως σημείο αναφοράς η επιτροπή ανέλαβε την εκτίμηση της απόδοσης του πρωσικού στρατού κατά τη διάρκεια της τελευταίας

¹⁶¹ στο ίδιο, σ. 19.

¹⁶² ό.π., σ. 150.

¹⁶³ Gordon A. Craig, *The Politics of the Prussian Army, 1640-1945*, Oxford University Press, USA 1964, σ. 20.

¹⁶⁴ βλ. παρακάτω.

¹⁶⁵ Gordon A. Craig, ό.π., σ. 28.

¹⁶⁶ Στην επιτροπή συμμετείχαν οι: Baron vom und zum Stein, August Wilhelm Anton Count Neidhardt von Gneisenau, Friedrich Wilhelm von Goetzen, Karl von Grolman και Hermann von Boyen, ενώ άτυπο μέλος ήταν και ο Karl von Clausewitz. Περισσότερα για την επιτροπή και το έργο της βλ.: Trevor N. Dupuy, *A Genius for War. The German Army and General Staff, 1807-1945*, Prentice-Hall, Η.Π.Α. 1977, σσ. 20-32 και Claus Telp, ό.π., σσ. 86-104.

εκστρατείας και την εύρεση των υπευθύνων για την ήττα της χώρας. Τέλος, θα έπρεπε να προβεί σε μια σειρά από αλλαγές για τη βελτίωση του στρατού.¹⁶⁷

Οι επικείμενες μεταρρυθμίσεις όφειλαν να ανταποκριθούν άμεσα στις αλλαγές που προέκυψαν στο πολεμικό πεδίο κατά την περίοδο των ετών μετά την εκδήλωση της γαλλικής επανάστασης. Ωστόσο, η υιοθέτηση των νέων τάσεων απαιτούσε μια ριζική μεταστροφή των κοινωνικών και πολιτικών σχέσεων.¹⁶⁸ Για παράδειγμα, η μαζική στρατολόγηση προκειμένου να είναι αποτελεσματική έπρεπε να συνδεθεί με την αφύπνιση του εθνικού αισθήματος. Έτσι, καταργήθηκε τον Οκτώβριο του 1807 ο θεσμός της κληρονομικής δουλείας. Πλέον ο πρωσικός στρατός δεν αποτελείτο από μισθοφόρους και δούλους, αλλά από ανθρώπους οι οποίοι καλούνταν να υπερασπιστούν τα εδάφη τους.¹⁶⁹

Επίσης, ένας πολυάριθμος στρατός απαιτούσε την εκ νέου οργάνωση σε ξεχωριστά σώματα. Η αποτελεσματική διαχείριση του στρατού εξαρτιόταν άμεσα από την ικανότητα των ανώτερων αξιωματικών. Επομένως, η παροχή μιας ποιοτικής εκπαίδευσης στα άτομα που θα αναλάμβαναν τη διοίκηση αυτών των ομάδων ήταν επιτακτική. Πλέον έγινε φανερό πως δεν ήταν αρκετή η αριστοκρατική καταγωγή των αξιωματικών για να αποδειχθούν επαρκείς στο πολεμικό πεδίο. Έτσι, στις αρχές του 19^{ου} αιώνα οι μεταρρυθμιστές προσπάθησαν να έρθουν σε ρήξη με την παράδοση με την εισαγωγή ατόμων από τη μεσαία τάξη στα ανώτερα κλιμάκια.¹⁷⁰

¹⁶⁷ Peter Paret, *Yorck and the Era of Prussian Reform, 1807-1815*, Princeton University Press, Νιου Τζέρσεϋ 1966, σ. 122.

¹⁶⁸ Geoffrey L. Herrera, Thomas G. Mahnken, "The Napoleonic and Prussian Military Systems", στο: Emily O. Goldman, Leslie C. Eliason (επιμ.), *The Diffusion of Military Technology and Ideas*, Stanford University Press, Καλιφόρνια 2003, σ. 213.

¹⁶⁹ Το διάταγμα γενικής επιστράτευσης εκδόθηκε στις 3 Σεπτεμβρίου 1814. Βλ. Walter Goerlitz, *History of the German General Staff 1657-1945*, Kessinger Publishing, Μοντάνα 2010, σ. 67.

¹⁷⁰ Βέβαια, αυτή η τάση δεν σταμάτησε ποτέ να υφίσταται στον πρωσικό στρατό. Παρά τις προσπάθειες για θέσπιση νέων μέτρων περί εισαγωγής αξιωματικών με κριτήριο τις ατομικές δεξιότητες και όχι την καταγωγή, δεν πέτυχαν πλήρως. Οι ενστάσεις ήταν ισχυρές προερχόμενες τόσο από το Βασιλιά όσο και από παλαιότερους αξιωματικούς οι οποίοι έβλεπαν να χάνουν το κοινωνικό στάτους τους με την άνοδο της μεσαίας τάξης. Περισσότερα βλ. Trevor N. Dupuy, *ό.π.*, σ. 37-43· Heinz Stübiger, "Das höhere militärische Bildungswesen zwischen Professionalisierung und sozialer Abgrenzung. Zur Entwicklung der Kriegsschulen und der Kriegsakademie in Preußen während des 19. Jahrhunderts", στο: Karl Heinrich Kaufhold, Bernd Söseemann (επιμ.), *Wirtschaft, Wissenschaft und Bildung in Preussen: zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte Preussens vom 18. bis zum 20. Jahrhundert*, Franz Steiner Verlag, Στουτγάρδη 1998, σσ. 191-212· Steven E. Clemente, *For King and Kaiser! The Making of the Prussian Army Officer, 1860-1914*, Greenwood Press, New York- Westport, Connecticut- London 1992, σσ. 1-21· Max Boot, *War Made New: Weapons, Warriors, and the Making of the Modern World*, Gotham Books,

Η πρώτη προσπάθεια παροχής ανώτερης εκπαίδευσης σε αξιωματικούς πραγματοποιήθηκε από τον Μεγάλο Φρειδερίκο το 1765 με την ίδρυση της Ακαδημίας των Ευγενών (Académie des Nobles) ή αλλιώς Στρατιωτικής Ακαδημίας (Académie Militaire). Ο βασιλιάς εξέδωσε έναν οδηγό (Instruction pour la Direction de l'Académie des Nobles) για τη διεύθυνση της σχολής στον οποίο τόνιζε την ανάγκη μιας εκπαίδευσης προσανατολισμένης στη θεωρητική κατάρτιση των φοιτητών.¹⁷¹ Πιο συγκεκριμένα, έκρινε απαραίτητη τη διδασκαλία της φιλοσοφίας με ιδιαίτερη έμφαση στη μεταφυσική του Τζον Λοκ (John Locke). Ακόμη, προέβλεπε την παράδοση μαθημάτων ιστορίας της τέχνης, γενικής ιστορίας, γεωγραφίας, μαθηματικών, όπως επίσης την παροχή βασικών γνώσεων νομικής.¹⁷²

Στις αρχές του 19^{ου} αιώνα ο Σάρνχορστ αναδιοργάνωσε το παραπάνω ίδρυμα το οποίο επαναλειτούργησε το 1804 ως «Ακαδημία για τους Νεαρούς Αξιωματικούς του Πεζικού και του Ιππικού» (Akademie für junge Offiziere der Infanterie und Kavallerie). Η πορεία του, αν και βραχύβια (έκλεισε αμέσως μετά την ήττα της Πρωσίας στην Ιένα και το Άουερστεντ) αποκάλυπτε τους στόχους του αναδιοργανωτή της για την προσφορά μιας ποιοτικής εκπαίδευσης στο μεγαλύτερο τμήμα των αξιωματικών ακόμη και σε εκείνους που δεν προορίζονταν να εργαστούν στο Γενικό Επιτελείο.¹⁷³

Την ίδια χρονική περίοδο λάμβαναν χώρα στο Βερολίνο οι συναντήσεις της «Στρατιωτικής Κοινωνίας». Η εν λόγω ομάδα πραγματοποίησε την πρώτη της συγκέντρωση τον Ιανουάριο του 1802 υπό την καθοδήγηση του Σάρνχορστ. Προκειμένου να εγγραφεί κανείς ως μέλος της Στρατιωτικής Κοινωνίας έπρεπε να προετοιμάσει μια έκθεση, την οποία θα απέστειλε στην ομάδα. Έπειτα τα μέλη εξέταζαν το κείμενο (χωρίς να γνωρίζουν το όνομα του συντάκτη) και στη συνέχεια αποφάσιζαν εάν θα δέχονταν τον συγγραφέα του στους κόλπους της.¹⁷⁴ Το σημαντικότερο ίσως χαρακτηριστικό της ομάδας ήταν η συμμετοχή σε αυτή ανθρώπων

Νέα Υόρκη 2007, σσ. 163-164· Hans Delbrück, *The Dawn of Modern Warfare*, University of Nebraska Press, Λονδίνο 1985, σσ. 257-258.

¹⁷¹ Theodor Schieder, *Frederick the Great*, Routledge, Λονδίνο 2013, σ. 49.

¹⁷² στο ίδιο.

¹⁷³ Steven E. Clemente, *ό.π.*, σ. 172.

¹⁷⁴ Peter John Schifferle, *The Prussian and the American General Staffs: An Analysis of Cross-Cultural Imitation, Innovation, and Adaptation*, Strategic Studies Institute U. S. Army War College, Η.Π.Α. 1981, σ. 15.

με διαφορετικό κοινωνικό υπόβαθρο, καθώς τα μέλη της αποτελούνταν από μαθητές, από στρατιωτικούς, αλλά και από μέλη της βασιλικής οικογένειας.¹⁷⁵ Εξ αιτίας αυτής της κοινωνικής πολυφωνίας προκύπταν γόνιμες αντιπαραθέσεις κατά τη διάρκεια των συζητήσεων, οι οποίες εκφράζονταν πολλές φορές υπό τη μορφή άρθρων στο ενημερωτικό δελτίο της ομάδας.

Το 1810, εντός του κλίματος των μεταρρυθμίσεων, ο Σάρνχορστ ίδρυσε τη «Γενική Σχολή Πολέμου» (Allgemeine Kriegsschule).¹⁷⁶ Αρχικά, η σχολή λειτούργησε ως χώρος προετοιμασίας δύο τάξεων υποψήφιων αξιωματικών παρέχοντας στους νέους την απαραίτητη επιστημονική κατάρτιση. Αργότερα, ο βασιλιάς ίδρυσε τρεις νέες σχολές με αυτό τον σκοπό και η Γενική Σχολή Πολέμου ανέλαβε τη μετεκπαίδευση ανώτερων αξιωματικών. Η φοίτηση σε αυτή ήταν τριετής,¹⁷⁷ ενώ η εισαγωγή πραγματοποιούνταν κατόπιν εξετάσεων. Κάθε χρόνο εγγράφονταν στη σχολή 40 φοιτητές, οι οποίοι παρακολουθούσαν μαθήματα καθέδρας.

Κατά τη διάρκεια των απελευθερωτικών πολέμων (1813-1814) η σχολή διέκοψε τις εργασίες της και επαναλειτούργησε έναν χρόνο αργότερα (1815). Ωστόσο, είχε απωλέσει την αρχική της αίγλη ως προπαρασκευαστικό ίδρυμα για τους επιτελικούς αξιωματικούς, με συνέπεια τη μείωση του αριθμού των φοιτητών της.¹⁷⁸ Αν και το 1819 η σχολή υπήχθη στα καθήκοντα του Επιθεωρητή Στρατηγού για την Στρατιωτική Εκπαίδευση δεν απέκτησε την απαραίτητη δημοτικότητα μεταξύ των αξιωματικών και η αδιαφορία των τελευταίων παρέμεινε μέχρι τα μέσα του 19^{ου} αιώνα.

¹⁷⁵ Vanya Eftimova Bellinger, "Introducing Scharnhorst: The Military Society and the Concept of Continuous Education", *The Strategy Bridge* (Απρίλιος 2019). Διαθέσιμο στο: <https://thestrategybridge.org/the-bridge/2019/4/1/introducing-scharnhorst-the-vision-of-an-enlightened-soldier-on-experience-and-theory>

¹⁷⁶ Την ίδια χρονιά ιδρύθηκε το πανεπιστήμιο του Αλεξάντερ φον Χούμπολτ (Alexander von Humboldt). Μερικοί μελετητές θεωρούν πως τόσο η χρονολογική σύμπτωση όσο και η γεωγραφική εγγύτητα δεν ήταν τυχαία, αλλά συμβόλιζε την ισότητα των δύο ιδρυμάτων. Βλ.: Samuel J. Newland, *Victories are not Enough*, Strategic Studies Institute U. S. Army War College, Η.Π.Α. 2005, σσ. 52-53· Steven E. Clemente, *ό.π.*, σσ. 72-73· Peter Zimmermann, "Die Technik in der Ausbildung des deutschen Offiziers" στο: Armin Hermann, Hans-Peter Sang (επιμ.), *Technik und Staat*, Springer-Verlag Berlin Heidelberg GMBH, Ντίσελντορφ 1992, σ. 305 και Detlef Bald, "Die 'Jahresarbeit' in der Generalstabsausbildung. Ein Beitrag zum Stellenwert von Wissenschaft in den Streitkräften", *SOWI-Arbeitspapier. Nr. 51*, Μόναχο, Ιούνιος 1991, σ. 4.

¹⁷⁷ Αρχικά η φοίτηση διαρκούσε εννέα μήνες. Αργότερα, καθιερώθηκε η τριετής παρακολούθηση μαθημάτων κατά τη διάρκεια της οποίας οι φοιτητές εξετάζονταν κάθε έτος για να μεταβούν στο επόμενο. Βλ.: Steven E. Clemente, *ό.π.*, σ. 175.

¹⁷⁸ στο *ίδιο*, σ. 173.

Προς τα τέλη της δεκαετίας του 1850 η σχολή εισήχθη σε νέα τροχιά. Υπό την ηγεσία του Έντουαρντ φον Πόικερ (Eduard von Peucker) ξεκίνησε μια νέα μεταρρυθμιστική προσπάθεια αναβάθμισης των στρατιωτικών ιδρυμάτων. Σε αυτό το πλαίσιο την 1^η Οκτωβρίου 1859 η Γενική Σχολή Πολέμου μετονομάστηκε σε Ακαδημία Πολέμου (Kriegsakademie). Παράλληλα τροποποιήθηκε το πρόγραμμα σπουδών της, παραμερίζοντας τα μαθήματα ανθρωπιστικών επιστημών προς όφελος των στρατιωτικών.¹⁷⁹ Προς αυτή την κατεύθυνση κινήθηκε και ο Αρχηγός του πρωσικού Γενικού Επιτελείου Χέλμουτ Μόλτκε (Helmuth Karl Bernhard Graf von Moltke) στον οποίο υπαγόταν η διεύθυνση της Ακαδημίας μετά το 1870.¹⁸⁰

Στη νέα Ακαδημία Πολέμου μπορούσαν να μετεκπαιδευτούν αξιωματικοί οι οποίοι είχαν συμπληρώσει το ελάχιστο πέντε έτη επαγγελματικής εμπειρίας, αλλά και εκείνοι που είχαν υπόλοιπο ενεργής θητείας τουλάχιστον τέσσερα χρόνια.¹⁸¹ Για την εισαγωγή τους στην Ακαδημία οι υποψήφιοι έπρεπε να πετύχουν στις εξετάσεις που πραγματοποιούνταν κάθε άνοιξη. Ένας αξιωματικός δεν μπορούσε να επιδιώξει παραπάνω από τρεις φορές την εξέτασή του, ενώ ο αριθμός των υποψηφίων σε σχέση με τους επιτυχόντες ήταν τρεις προς ένας.¹⁸²

Η εξέταση πραγματοποιούνταν σε δύο στάδια: αρχικά, ο υποψήφιος σπουδαστής καλούνταν να παρουσιάσει σε μια ομάδα ελεγκτών την έκθεση που προετοίμασε σχετικά με ένα δημοσιευμένο πρόβλημα τακτικής. Στη συνέχεια έπρεπε να απαντήσει γραπτώς σε μια σειρά από ερωτήματα που αφορούσαν ζητήματα τακτικής, τεχνογνωσίας όπλων, οχυρωματικής, ανάλυσης πεδίου, ιστορίας, γεωγραφίας, μαθηματικών και γαλλικών.¹⁸³ Στόχος της εξέτασης ήταν η ανάδειξη των ιδιαίτερων ικανοτήτων κάθε αξιωματικού και η απόδειξη της ευρύτητας γνώσεων που εκείνος διέθετε.

Κάθε Οκτώβριο οι επιτυχόντες καλούνταν να παρακολουθήσουν το ακαδημαϊκό τους έτος. Όπως αναφέρθηκε νωρίτερα, τα μαθήματα ελεύθερων σπουδών παραγκωνίστηκαν προς τα τέλη του 19^{ου} αιώνα. Σύμφωνα με τα διαθέσιμα

¹⁷⁹ *ό.π.*, σ. 176.

¹⁸⁰ Christian O.E. Millntot, *Understanding the Prussian-German General Staff System*, Strategic Studies Institute U. S. Army War College, H.P.A. 1992, σ. 37 και Trevor N. Dupuy, *ό.π.*, σ. 113.

¹⁸¹ Peter John Schifferle, *ό.π.*

¹⁸² *στο ίδιο.*

¹⁸³ Spenser Wilkinson, *The brain of the army*, 1914, σσ. 153-154.

προγράμματα σπουδών,¹⁸⁴ οι φοιτητές το 1871 και το 1882 ήταν υποχρεωμένοι να παρακολουθήσουν όλα τα στρατιωτικά μαθήματα, εκείνα της ιστορίας, των μαθηματικών και των ξένων γλωσσών (γαλλικά, ρωσικά).¹⁸⁵ Ωστόσο, είχαν τη δυνατότητα να επιλέξουν και μερικά με πιο ευρύ περιεχόμενο, όπως ιστορία της φιλοσοφίας, ιστορία της λογοτεχνίας, πειραματική φυσική και χημεία.

Στις 12 Αυγούστου 1888, την ημέρα της συνταξιοδότησής του, ο Μόλτκε εξέδωσε ένα διάταγμα διδασκαλίας στο οποίο ενίσχυσε περαιτέρω τον πρακτικό προσανατολισμό της Ακαδημίας Πολέμου.¹⁸⁶ Στις αρχές της επόμενης δεκαετίας τα μαθήματα που κυριαρχούσαν ήταν αποκλειστικά στρατιωτικού περιεχομένου, όπως τακτική, στρατιωτική ιστορία, φυσική γεωγραφία, μαθηματικά, οχρωματική, ενώ απουσίαζαν εντελώς εκείνα με ανθρωπιστικό χαρακτήρα. Η μοναδική αλλαγή στο πρόγραμμα σπουδών πραγματοποιήθηκε στο επίπεδο των ξένων γλωσσών: το 1898 εισήχθησαν τα πολωνικά, ενώ το 1900 αντικαταστάθηκαν από τα αγγλικά.¹⁸⁷

Η εκπαίδευση των επιτελικών αξιωματικών ήταν στενά προσδεμένη στα στρατιωτικά ζητήματα χωρίς να υπάρχει μέριμνα σύνδεσής της με την πολιτική και διεθνή σφαίρα.¹⁸⁸ Οι σπουδαστές μάθαιναν πως οποιαδήποτε διένεξη μεταξύ των κρατών μπορούσε να λυθεί μόνο μέσω της πολεμικής σύγκρουσης και όχι με άλλα μέσα, όπως για παράδειγμα η διπλωματία. Ακόμη, η διδασκαλία είχε εθνοκεντρικό χαρακτήρα, καθώς προωθούσε τη μελέτη των γερμανικών στρατιωτικών σχεδίων, αγνοώντας τις κινήσεις των άλλων ευρωπαϊκών στρατών.¹⁸⁹

Επιπλέον, με την παρουσία του Μόλτκε στην Ακαδημία δόθηκε περισσότερη έμφαση στην τακτική και όχι στη στρατηγική. Η τελευταία στο α΄ μισό του 19^{ου} αιώνα καταλάμβανε σημαντική θέση στο πρόγραμμα σπουδών, αποτελώντας ξεχωριστό μάθημα διδασκαλίας. Αντιθέτως, μετά τη στροφή προς μια πιο τεχνοκρατική εκπαίδευση το εν λόγω μάθημα αντικαταστάθηκε από την τακτική. Η αλλαγή αυτή εξηγείται από την αντίληψη που είχε ο Μόλτκε για τέτοιου είδους ζητήματα: θεωρούσε

¹⁸⁴ Ένας συγκριτικός πίνακας του προγράμματος σπουδών του έτους 1871 και του 1882 παρατίθεται στο: Steven E. Clemente, *ό.π.*, σσ. 176-177, ενώ του 1889 στο: Spenser Wilkinson, *ό.π.*, σ. 162.

¹⁸⁵ Steven E. Clemente, *ό.π.*, σσ. 177.

¹⁸⁶ στο *ίδιο*, σ. 179.

¹⁸⁷ Steven E. Clemente, *ό.π.*, σ. 180.

¹⁸⁸ στο *ίδιο*, σ. 181.

¹⁸⁹ *ό.π.*

πως η στρατηγική δεν ήταν επιστήμη¹⁹⁰ και ότι δεν μπορούσε να διδαχθεί, καθώς αποτελούσε το αποτέλεσμα λογικών συνειρμών, οι οποίοι θα προκύπταν μέσω της μελέτης της ιστορίας.¹⁹¹ Γι' αυτό τον λόγο η διδασκαλία μαθημάτων στρατιωτικής ιστορίας ήταν εξαντλητική, ενώ μαθήματα που ανέλυαν τη σχέση ανάμεσα στην οικονομία και τον πόλεμο ή την πολιτική και την στρατηγική απουσίαζαν.¹⁹²

Ένα άλλο προβληματικό στοιχείο της επιτελικής εκπαίδευσης ήταν ο τρόπος προσέγγισης της ιστορίας των στρατιωτικών συγκρούσεων. Η μελέτη των μαχών¹⁹³ πραγματοποιούνταν υπό το πρίσμα της εφαρμοσμένης μεθόδου, εισηγητής της οποίας ήταν ο Ιούλιος Βέρντι (Julius von Verdy du Vernois). Οι καθηγητές δηλαδή επέλεγαν τη διδασκαλία παλαιότερων εκστρατειών, των οποίων οι χειρισμοί θα μπορούσαν να εφαρμοστούν στα σύγχρονα δεδομένα. Ωστόσο, η προσήλωση στο πεδίο των μαχών δεν επέτρεπε την ευρύτερη θεώρηση του πολέμου με αποτέλεσμα να μην τονίζονται οι διαφορετικές κοινωνικές, οικονομικές, πολιτικές αλλά και τεχνολογικές συνθήκες εντός των οποίων θα διεξαγόταν μια σύγκρουση.¹⁹⁴

Εκτός από τα παραπάνω μειονεκτήματα της θεωρητικής διδασκαλίας, προβλήματα υπήρχαν επίσης στο πρακτικό σκέλος της εκπαίδευσης. Από τη μια

¹⁹⁰ Hajo Holborn, "The Prusso-German School: Moltke and the Rise of the General Staff", στο: Peter Paret (επιμ.), *Makers of Modern Strategy: from Machiavelli to the Nuclear Age*, Princeton University Press, Νιου Τζέρσεϋ 1986, σ. 289.

¹⁹¹ Ο Μόλτκε δεν αντιλαμβάνονταν την πολιτική όπως ο Κλαούζεβιτς, θεωρώντας την ανεξάρτητη από τις πολεμικές συγκρούσεις. Η θέση του Μόλτκε αμφισβητήθηκε από τη γερμανική στρατιωτική σκέψη της εποχής, κυρίως μέσα από το έργο του Ιούλιου Βέρντι. Περισσότερα βλ. στο: Gerhard P. Gross, *The Myth and Reality of German Warfare: Operational Thinking from Moltke the Elder to Heusinger*, University Press of Kentucky, Κεντάκι 2016, σ. 42-43. Για τις σκέψεις του Κλαούζεβιτς σχετικά με την πρόσληψη του πολέμου ως «συνέχεια της πολιτικής με άλλα μέσα» („Der Krieg ist eine bloße Fortsetzung der Politik mit anderen Mitteln“), βλ.: Carl von Clausewitz, *On War*, David Campbell Publishers Ltd., Λονδίνο 1993.

¹⁹² Steven E. Clemente, *ό.π.* Επίσης, ο Λέο Σβέπενμπουργκ (Leo Geyer von Schweppenburg), απόφοιτος της Ακαδημίας, ανέφερε σε γράμμα του ότι κατά τη διάρκεια της φοίτησής του δεν διάβασε ποτέ Κλαούζεβιτς, Ντέλμπρικ ή Χάουζχοφερ. Η άποψη μάλιστα του επιτελείου για τον Κλαούζεβιτς ήταν υποτιμητική, καθώς υποστήριζαν πως ήταν μόνο ένας θεωρητικός ο οποίος θα έπρεπε να διαβάζεται από τους καθηγητές. Στο σημείο αυτό, ο Williamson αποδίδει τα στρατιωτικά λάθη της Γερμανίας κατά τη διάρκεια των δύο παγκόσμιων πολέμων στην ανεπαρκή διδασκαλία της στρατηγικής και της πολιτικής. βλ. Murray Williamson, *Military Adaptation in War: With Fear of Changer*, Cambridge University Press, Νέα Υόρκη 2011, σ. 51.

¹⁹³ Στα πλαίσια του μαθήματος της ιστορίας οι τριτοετείς φοιτητές της Ακαδημίας καλούνταν να διδαχθούν για τις εκστρατείες του Γουλιέλμου Α'. Για την επαρκέστερη μελέτη αλλά και την όξυνση της κριτικής ικανότητας των σπουδαστών τους παρέχονταν η πρόσβαση σε αρχειακό υλικό του επιτελείου προηγούμενων ετών. Βλ.: Spenser Wilkinson, *ό.π.*, σσ. 170-171.

¹⁹⁴ Steven E. Clemente, *ό.π.*

πλευρά, οι φοιτητές είχαν τη δυνατότητα να λύσουν ασκήσεις εντός πεδίου, να επισκεφτούν βιομηχανίες όπλων, πυριτιδαποθήκες και οχρωματικά έργα. Ακόμη, μπορούσαν να επισκεφτούν τα τεχνικά ιδρύματα και να παρακολουθήσουν τις ασκήσεις της σιδηροδρομικής ταξιαρχίας.¹⁹⁵ Σημαντική ήταν η ευκαιρία των σπουδαστών να βρεθούν τους θερινούς μήνες σε διαφορετικό όπλο από το δικό τους.¹⁹⁶ Για παράδειγμα, ένας αξιωματικός του πεζικού μπορούσε μετά τον πρώτο χρόνο εκπαίδευσης να μετατεθεί στο πυροβολικό εδάφους και τον δεύτερο χρόνο στο ιππικό. Αντίστοιχα, ένας του πυροβολικού μπορούσε να μεταβεί στο πεζικό και κατόπιν στο ιππικό. Σκοπός της παραπάνω μεταφοράς ήταν η απόκτηση νέων εμπειριών και η επίτευξη καλύτερων σχέσεων μεταξύ των αξιωματικών των διαφορετικών σωμάτων.

Από την άλλη πλευρά, δεν προβλεπόταν η δυνατότητα μετάθεσης στο βαρύ πυροβολικό ή στο σύνταγμα μηχανικών.¹⁹⁷ Το γεγονός αυτό απέτρεπε τους μελλοντικούς επιτελικούς να αποκτήσουν βαθύτερη γνώση των όπλων και κατ' επέκταση να εμπεδώσουν τις βαθιές τεχνολογικές αλλαγές που ξεκίνησαν να συντελούνται στις αρχές του νέου αιώνα.

Στις απαρχές του 20^{ου} αιώνα η γερμανική Ακαδημία Πολέμου αποτελούσε το πρότυπο επιτελικής σχολής για τα υπόλοιπα εκπαιδευτικά ιδρύματα της Ευρώπης. Γι' αυτό οι ξένες κυβερνήσεις έστελναν τους αξιωματικούς τους να μετεκπαιδευτούν στο Βερολίνο προκειμένου να κομίσουν στις πατρίδες τους την πολεμική τεχνογνωσία. Επιπλέον, αρκετά ιδρύματα επιδίωξαν να οικειοποιηθούν τις πρακτικές της Ακαδημίας μέσω της υιοθέτησης του προγράμματος σπουδών της. Όμως, μόνο κατά τον Μεγάλο Πόλεμο έγιναν εμφανείς οι αδυναμίες της γερμανικής επιτελικής εκπαίδευσης, η οποία έμενε προσηλωμένη στο παρελθόν, αγνοώντας τις νέες αλλαγές σε κοινωνικό, πολιτικό και τεχνολογικό επίπεδο.¹⁹⁸

¹⁹⁵ *ό.π.*, σσ. 182-183.

¹⁹⁶ *ό.π.*, σ. 183.

¹⁹⁷ *ό.π.*

¹⁹⁸ *ό.π.*, σσ. 196-199

Κεφάλαιο 2.2.2 «Περί αποστολής αξιωματικών εις την αλλοδαπήν»

Μετά τη μάχη του Δομοκού (5 Μαΐου 1897), η ελληνική κυβέρνηση υπέγραψε ανακωχή με την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Οι συνέπειες της ήττας για την Ελλάδα ήταν ολέθριες τόσο σε οικονομικό επίπεδο όσο και σε ηθικό. Μεταξύ άλλων, η χώρα κλήθηκε να καταβάλλει το ποσό των τεσσάρων εκατομμυρίων τουρκικών λιρών ως αποζημίωση για τον πόλεμο στον Σουλτάνο Αμπντούλ Χαμίτ. Για την αποπληρωμή του παραπάνω ποσού σύναψε νέο δάνειο με τις Μεγάλες Δυνάμεις, οι οποίες της επέβαλαν τον Διεθνή Οικονομικό Έλεγχο.¹⁹⁹

Παράλληλα, στο εσωτερικό της χώρας επικρατούσε πολιτικός αναβρασμός με τις εφημερίδες να εξαπολύουν κατηγορίες είτε εναντίον των Μεγάλων Δυνάμεων είτε κατά των Ελλήνων αξιωματικών.²⁰⁰ Απώτερος σκοπός των σφοδρών επιδοκιμασιών ήταν η εύρεση των υπευθύνων για την ήττα του στρατού στον πόλεμο. Φυσικά, στο στόχαστρο βρέθηκε και ο πρίγκηπας Κωνσταντίνος, ο οποίος είχε ηγηθεί του στρατού Θεσσαλίας. Ο τελευταίος, μετά τη λήξη των εχθροπραξιών, ζήτησε από το επιτελείο του την κατάρτιση μιας έκθεσης σχετικά με τα πολεμικά γεγονότα.

Η συγγραφή της εν λόγω έκθεσης ανατέθηκε στον Β. Δούσμανη και τον Αγαμέμνονα Πάλλη. Ο πρώτος θα εξιστορούσε τις εξελίξεις από την περίοδο που ανέλαβε την αρχηγία της επιτελικής υπηρεσίας ο συνταγματάρχης Κ. Σαπουντζάκης μέχρι την ήττα του ελληνικού στρατού στη μάχη των Φαρσάλων (23 Απριλίου 1897), ενώ ο δεύτερος θα παρουσίαζε τα γεγονότα από τη δική του ανάληψη του επιτελείου μέχρι την υπογραφή της ανακωχής.²⁰¹ Ο Δούσμανης για τις ανάγκες υλοποίησης της

¹⁹⁹ Παρά τον δανεισμό και τον σκληρό έλεγχο του ΔΟΕ η Ελλάδα κατάφερε να ανακάμψει οικονομικά λόγω του σωστού χειρισμού του σταφιδικού προβλήματος, της μετανάστευσης του πληθυσμού και την ανάπτυξη του δευτερογενούς τομέα. Βλ. Αλέξης Φραγκιάδης, *Ελληνική Οικονομία, 19^{ος} – 20^{ος} αιώνας*, Νεφέλη, Αθήνα 2007, σσ. 83-86.

²⁰⁰ Ο εγχώριος Τύπος δεν ξέφυγε από τη διατύπωση συνωμοσιολογιών θεωριών για την ερμηνεία της ήττας, η οποία παρουσιαζόταν ως σκηνοθετημένη από τη Γερμανία με σκοπό την επιβολή του ΔΟΕ στην Ελλάδα. Για μια ανασκόπηση των απόψεων στις εφημερίδες μετά τον πόλεμο βλ.: Μιχάλης Μ. Παντουβάκης, *Στρατός και Εθνικό Ζήτημα στην Ελλάδα (1880-1909)...*, ό.π, σσ. 335-345.

²⁰¹ Ο Β. Δούσμανης σημειώνει στα απομνημονεύματά του πως η σύνταξη της Εκθέσεως πραγματοποιήθηκε ολόκληρη από τον ίδιο και την ομάδα του, καθώς ανέλαβε τη συγγραφή του τμήματος του Αγαμ. Πάλλη, κατόπιν ασθένειας του τελευταίου. Βλ. Βίκτωρ Δούσμανης,

έκθεσης συγκέντρωσε γύρω του μια ομάδα αξιωματικών με κεντρικές φυσιογνωμίες τον Ι. Μεταξά, τον Ι. Παπαβασιλείου και τον Ξ. Στρατηγό. Το περιεχόμενο της έκθεσης δημοσιεύτηκε για πρώτη φορά τον Ιανουάριο του 1899 σε μορφή περίληψης στην εφημερίδα «Εστία».²⁰²

Η συμμετοχή του Ι. Μεταξά στο επιτελείο κατά τη διάρκεια του πολέμου αλλά και η συμβολή στη σύνταξη της έκθεσης συνέβαλαν στην ένταξή του εντός των πελατειακών δικτύων του στρατού. Πιο συγκεκριμένα, εκείνη την περίοδο γνώρισε τον Β. Δούσμανη, τον Κ. Σαπουντζάκη και τον Αγαμ. Πάλλη με τους οποίους ανέπτυξε σύντομα «φιλικές» σχέσεις.²⁰³ Ακόμη, η συνάντηση και η γνωριμία του με τον Διάδοχο υπήρξαν καθοριστικές τόσο για το μέλλον του όσο και για τη μετέπειτα βασιλοφιλία του. Εκδήλωση των στενών επαφών του με τον Κωνσταντίνο ήταν η διαμεσολάβηση του τελευταίου για την αποστολή του Ι. Μεταξά στην Ακαδημία Πολέμου του Βερολίνου.²⁰⁴

Το διάταγμα «περί αποστολής αξιωματικών εις την αλλοδαπήν» εκδόθηκε την 16^η Φεβρουαρίου 1899.²⁰⁵ Σύμφωνα με αυτό, μπορούσαν να μετεκπαιδευτούν σε ιδρύματα του εξωτερικού τόσο ανώτεροι αξιωματικοί όσο και κατώτεροι. Σκοπός της αποστολής ήταν η τελειοποίηση «αυτών εις τινα κλάδον στρατιωτικής τέχνης και επιστήμης», η οποία θα βασιζόταν στην ικανότητα, την καλή διαγωγή και τον

Απομνημονεύματα: Ιστορικά σελίδες τας οποίας έζησα, Εκδοτικός Οίκος Πέτρου Δημητράκου Α.Ε., Αθήνα 1946, σσ. 21-22.

²⁰² Στο ίδιο, σσ. 23-24.

²⁰³ Ο Β. Δούσμανης διαμεσολάβησε για την εισαγωγή του αδερφού του Ι. Μεταξά στην Ιατρική Σχολή, επικοινωνώντας με τον Καθηγητή του ιδρύματος, Νικόλαο Πεζόπουλο. Ο Κ. Σαπουντζάκης συμβούλευσε τον Μεταξά για το επικείμενο ταξίδι του στο Βερολίνο, καθώς είχε φοιτήσει και ο ίδιος στην Ακαδημία. Όσον αφορά τον Αγ. Πάλλη, ο Ι. Μεταξάς ζήτησε τη διαμεσολάβησή του για τον διορισμό του πατέρα του. Βλ.: Ιωάννης Μεταξάς, *Ημερολόγιο Ιωάννου Μεταξά (τ. Α΄)...*, ό.π., σσ. 378 για Β. Δούσμανη, σ. 239 για Κ. Σαπουντζάκη, σ. 388-389, 440 για Πάλλη. Για τον Ν. Πεζόπουλο βλ.: Αριστοτέλης Π. Κούζης, *Εκατονταετηρίς 1837-1937: Ιστορία της Ιατρικής Σχολής (τ. Γ΄)*, Εθνικόν και Καποδιστριακόν Πανεπιστήμιον Αθηνών, Τύποις «Πυρσού» Α.Ε., Αθήνα 1939, σ. 18.

²⁰⁴ Για τον Διάδοχο η αποστολή των Ελλήνων αξιωματικών για μετεκπαίδευση αφενός θα διεύρυνε το πελατειακό του δίκτυο, αφετέρου δε αποτελούσε μια καλή ευκαιρία για να συσφίξει τις διαπροσωπικές του σχέσεις με τον Γουλιέλμο, αδερφό της συζύγου του Σοφίας. Χαρακτηριστικά ο Ι. Μεταξάς σημειώνει στο Ημερολόγιο: «Μου είπεν [ο Κωνσταντίνος] ότι σκοπεύει να με στείλη εις Γερμανίαν, καθώς και τον Παπαβασιλείου και τον Στρατηγόν, και ότι τώρα, 'που τα έχει καλά' με τον Αυτοκράτορα, θα γίνωμεν δεκτοί εις την Ακαδημίαν του Βερολίνου. Ελπίζει να κατορθώση να μας στείλη η Κυβέρνησις». Βλ. στο ίδιο, σ. 343 και 377.

²⁰⁵ *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, τχ. Α΄, αρ. φ. 38, 26.02.1899, «Περί αποστολής αξιωματικών εις την αλλοδαπήν».

επιδεικνυόμενο ζήλο προς την υπηρεσία. Η εκλογή του εκάστοτε αξιωματικού θα πραγματοποιούταν κατόπιν της συμμετοχής του σε γραπτές εξετάσεις, ενώ απαραίτητη προϋπόθεση ήταν η γνώση της γλώσσας της χώρας στην οποία θα μετέβαινε.

Ιδιαίτερης σημασίας ήταν το «άρθρον 38» το οποίο χαρακτηριζόταν ως «προσωρινή διάταξις». Με αυτό εξαιρούνταν από την υποχρεωτική συμμετοχή στις εξετάσεις οι αξιωματικοί για τους οποίους είχε υποβληθεί σύσταση στο Υπουργείο των Στρατιωτικών από τον Γενικό Αρχηγό του στρατού Θεσσαλίας, δηλαδή τον πρίγκηπα Κωνσταντίνο. Ο προσωρινός χαρακτήρας του συγκεκριμένου άρθρου οφείλεται στην άμεση ανάγκη για την εξυπηρέτηση του πελατειακού δικτύου των Ανακτόρων. Ακριβέστερα επωφελούμενοι αυτής της ρύθμισης ήταν ο Ι. Μεταξάς, ο Ι. Παπαβασιλείου και ο Ξ. Στρατηγός, στους οποίους ο Διάδοχος είχε υποσχεθεί την αποστολή τους για μετεκπαίδευση στο Βερολίνο.

Όταν λοιπόν πληροφορήθηκε ο Ι. Μεταξάς την προετοιμασία του Διατάγματος και την επιλογή των υποψηφίων μέσω της επιτυχίας τους σε γραπτό διαγωνισμό, τότε ειδοποίησε άμεσα τον Ι. Παπαβασιλείου. Φοβούμενοι για μια ενδεχόμενη αποτυχία στις εξετάσεις ζήτησαν τη διαμεσολάβηση των Β. Δούσμανη και Κ. Σαπουντζάκη.²⁰⁶ Μέσω του τελευταίου πληροφορήθηκε ο Κωνσταντίνος την ανασφάλεια και τη δυσaréσκεια των προστατευόμενων του για το επικείμενο Διάταγμα. Τότε ο πρίγκηπας επικοινωνήσε με τον πρωθυπουργό προκειμένου να τροποποιηθεί η απόφαση και να ευνοηθούν οι τρεις νεαροί αξιωματικοί.²⁰⁷

Η αποστολή των αξιωματικών για μετεκπαίδευση στις ευρωπαϊκές πρωτεύουσες σήμαινε και κάτι άλλο πέρα από μια επισφράγιση των σχέσεων μεταξύ των κρατών: αποτελούσε μια προσπάθεια αντιμετώπισης των εσωτερικών προβλημάτων που γνώριζε ο ελληνικός στρατός στα τέλη του 19^{ου} αιώνα. Ο Λ. Παρασκευόπουλος, αξιωματικός της περιόδου, παραδέχεται πως η κακή κατάσταση του στρατού οφειλόταν στους ίδιους τους στρατιωτικούς, οι οποίοι αδιαφορούσαν για την υπηρεσία τους, προτιμώντας να αναλώνονται σε διαπροσωπικούς ανταγωνισμούς. Εκτιμά πως τόσο η αποστολή η δική του για περεταίρω κατάρτιση στην Ελβετία και τη

²⁰⁶ Ιωάννης Μεταξάς, *Ημερολόγιο Ιωάννου Μεταξά (τ. Α')*..., ό.π., σσ. 382-383.

²⁰⁷ «Το Διάταγμα του κανονισμού της εις το εξωτερικόν αποστολής συνετάχθη, τέλος, κατά τα συμφωνηθέντα, προστεθέντος άρθρου απαλλάσσοντος ημάς του διαγωνισμού», στο *ίδιο*, σ. 387.

Γαλλία, όσο και του Ι. Μεταξά στο Βερολίνο αποτελεί ένδειξη της προσπάθειας μεμονωμένων ατόμων για βελτίωση των στρατιωτικών πραγμάτων.²⁰⁸

Επιπλέον, η απαίτηση για βελτίωση της κατάστασης του στρατού εκφράζεται την ίδια περίοδο και στο κοινοβούλιο. Ιδιαίτερα η κυβέρνηση του Γεώργιου Θεοτόκη, που πέτυχε την εκλογική της νίκη τον Φεβρουάριο του 1899, έθεσε το ζήτημα πρόσκλησης ξένων αναδιοργανωτών. Η ήττα του 1897 απέδειξε τις ανεπάρκειες του στρατού τόσο σε επίπεδο κατάρτισης όσο και σε εξοπλισμό. Οι στρατιώτες δηλαδή στερούνταν οργάνωσης και πειθαρχίας, ενώ ο οπλισμός των σωμάτων ήταν απαρχαιωμένος.²⁰⁹ Επομένως, το κάλεσμα μιας ξένης επιτροπής εμπειρογνώμων φαινόταν ως λύση στο στρατιωτικό πρόβλημα της χώρας.

Οι σκέψεις για την περαιτέρω βελτίωση του στρατού εκφράζονται και στο προαναφερθέν Διάταγμα περί αποστολής αξιωματικών στο εξωτερικό. Στο άρθρο 7 αναφέρεται ότι εκείνοι που μετεκπαιδεύτηκαν σε ξένα ιδρύματα δεν θα μπορούσαν να αρνηθούν τη διδασκαλία μαθημάτων σχετικών με το αντικείμενό τους σε οποιαδήποτε στρατιωτική σχολή της χώρας.²¹⁰ Συνεπώς, γίνεται φανερή η τάση και η μέριμνα των κυβερνώντων για την αλλαγή της υπάρχουσας κατάστασης στο στράτευμα μέσω της μεταφοράς ιδεών από τον ευρωπαϊκό χώρο.

Η αποστολή των Ι. Μεταξά, Ι. Παπαβασιλείου και Ξ. Στρατηγού στη Γερμανία πραγματοποιήθηκε τον Αύγουστο του 1899. Οι νεαροί αξιωματικοί αποβιβάστηκαν στο Βερολίνο έναν μήνα αργότερα. Εκεί συναντήθηκαν με τον Έλληνα πρέσβη Αλέξανδρο Ραγκαβή από τον οποίο έλαβαν χρήσιμες οδηγίες τόσο για τη διαμονή τους στη νέα χώρα όσο και για τον κώδικα συμπεριφοράς που θα έπρεπε να υιοθετήσουν.²¹¹ Τις επόμενες μέρες μετέβησαν στην Ακαδημία Πολέμου και στο στρατιωτικό γραφείο

²⁰⁸ Λεωνίδας Παρασκευόπουλος, *Αναμνήσεις, 1896-1920 (τ. Α')*, ό.π., σ. 57. Αντίστοιχες απόψεις φαίνεται να είχε και ο Β. Δούσμανης: βλ. Ιωάννης Μεταξάς, *ό.π.*, σ. 374-377.

²⁰⁹ Γεώργιος Κ. Ασπρέας, *Πολιτική Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος (τ. Β')*, Εκδοτικός Οίκος Ι. Σιδέρη, Αθήνα χ.χ., σ. 252.

²¹⁰ *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, ό.π.

²¹¹ Ο Ραγκαβής ανέφερε πως η είσοδός τους στην Ακαδημία ήταν «το πρώτον δείγμα της μεταβολής των μετά της Γερμανίας σχέσεων μας», φράση που επικυρώνει τον πρότερο ισχυρισμό μας περί αποστολής των αξιωματικών με σκοπό τη βελτίωση των διακρατικών σχέσεων. βλ. Ιωάννης Μεταξάς, *ό.π.*, σ. 469.

του Γερμανού Αυτοκράτορα, όπου γνώρισαν μεταξύ άλλων τον Αρχηγό του Γενικού Επιτελείου Άλφρεντ φον Σλίφεν (Alfred von Schlieffen).²¹²

Οι εντυπώσεις τους για το νέο κράτος ήταν έντονες ήδη από την πρώτη τους επαφή στα σύνορα: οι Γερμανοί φύλακες μόλις αντελήφθησαν πως οι ξένοι ανήκαν στον στρατό, αμέσως τους αντιμετώπισαν ως «ημίθεους».²¹³ Η αρχική έκπληξη του Μεταξά συνεχίστηκε καθ' όλη τη διάρκεια διαμονής του στο Βερολίνο.²¹⁴ Η πόλη αυτή ήταν ένα σημαντικό πολιτιστικό κέντρο στις αρχές του 20^{ου} αιώνα με αξιοσημείωτη καλλιτεχνική παραγωγή. Οι Έλληνες αξιωματικοί επισκέπτονταν συνεχώς θέατρα, όπερες, εκθέσεις πινάκων ζωγραφικής, αλλά και νυχτερινά κέντρα διασκέδασης.²¹⁵ Επίσης, το Βερολίνο προσέφερε στους επισκέπτες έναν πλούσιο φυσικό πλούτο με λίμνες, δάση και τεράστιους κήπους.

Αντίστοιχες, φαίνεται να ήταν οι εντυπώσεις και άλλων αξιωματικών που επέλεξαν τη συγκεκριμένη πόλη για να μετεκπαιδευτούν. Ο Βίλχελμ Γκρόνερ (Wilhelm Groener) για παράδειγμα συνδύασε τη φοίτησή του στην Ακαδημία με την εξερεύνηση της πολιτιστικής ζωής. Στο εγχείρημα αυτό συνέβαλαν και οι επαφές του με ντόπιες οικογένειες, οι οποίες λειτούργησαν ως «ξεναγοί» στη νέα πόλη.²¹⁶ Παρόμοιες επαφές σύναψαν και οι τρεις Έλληνες αξιωματικοί, οι οποίοι ακολούθησαν αμέσως τον κοινωνικό ρυθμό της πόλης.²¹⁷

Στις 4 Οκτωβρίου 1899 οι Ι. Μεταξάς, Ι. Παπαβασιλείου και Ξ. Στρατηγός μετέβησαν στην Ακαδημία Πολέμου, όπου έλαβαν τις θέσεις τους. Την επόμενη μέρα ο διοικητής της σχολής καλωσόρισε τους νεοεισερχόμενους και κήρυξε επισήμως την έναρξη των μαθημάτων. Οι φοιτητές προμηθεύτηκαν τα απαραίτητα βιβλία και τους σχετικούς χάρτες, τα οποία αποδείχθηκαν αρκετά δαπανηρά.²¹⁸ Η πρώτη εβδομάδα

²¹² Ο Alfred von Schlieffen ήταν από τα πιο σημαντικά πρόσωπα του γερμανικού στρατού πριν τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Διετέλεσε αρχηγός του πρωσογερμανικού επιτελείου στρατού την περίοδο 1891 – 1906. Ακόμη υπήρξε ο εμπνευστής των γερμανικών σχεδίων πολέμου κατά τον Μεγάλο Πόλεμο, τα οποία χαρακτηρίστηκαν ως «σχέδιο Σλίφεν».

²¹³ Ιωάννης Μεταξάς, *ό.π.*, σ. 467.

²¹⁴ Για εκείνον το Βερολίνο απέπνεε έναν αέρα δύναμης και κομψότητας. Βλ. *στο ίδιο*, σσ. 482 και 549.

²¹⁵ Ιωάννης Μεταξάς, *ό.π.*

²¹⁶ Peter John Schifferle, *ό.π.*, σ. 16.

²¹⁷ Ιωάννης Μεταξάς, *ό.π.*, σ. 540.

²¹⁸ *Στο ίδιο*, σ. 487.

παρακολούθησης ήταν ιδιαίτερα απαιτητική για τους Έλληνες σπουδαστές, καθώς αντιμετώπιζαν δυσκολίες στην ομιλία και την κατανόηση της γερμανικής γλώσσας.²¹⁹

Σύμφωνα με αναφορές του *Ημερολογίου* οι φοιτητές της Ακαδημίας παρακολούθησαν μαθήματα οχρωματικής, ιστορίας, γαλλικών και τουρκικών,²²⁰ τακτικής, στρατιωτικής ιστορίας, γεωγραφίας, οπλικής, τοπογραφίας, υγιεινής και μέσων συγκοινωνίας.²²¹ Ο Μεταξάς στις καταγραφές του έδωσε έμφαση στο μάθημα της τακτικής για τις ανάγκες του οποίου φαίνεται να αφιέρωσε πολύτιμο χρόνο μελέτης για την επίλυση των σχετικών ασκήσεων.²²²

Τους θερινούς μήνες οι φοιτητές μετέβαιναν σε διαφορετικές μονάδες με σκοπό να γνωρίσουν και τα υπόλοιπα τμήματα. Πιο συγκεκριμένα, ο Ι. Μεταξάς μετατέθηκε -μετά την ολοκλήρωση ενός έτους μαθημάτων – στο Σώμα Βοηθητικών (Pionere),²²³ όπου κατείχε κυρίως θέση θεατή.²²⁴ Αυτή του η ιδιότητα του επέτρεψε να παρακολουθήσει καλύτερα τις ασκήσεις και να ασκήσει κριτική στον τρόπο με τον οποίο εκτελούνταν. Για παράδειγμα, κατά την εκτέλεση έργων γεφυροποιίας διάρκειας έξι ημερών ο Ι. Μεταξάς δεν συμμετείχε στην κατασκευή αλλά αρκέστηκε στον ρόλο του παρατηρητή. Θεώρησε πως η εργασία του ήταν μονότονη, καθώς στερούταν ενεργής δράσης και συμμετοχής.²²⁵

Αντίστοιχα, παθητική ήταν η στάση του και κατά τη διενέργεια μιας άσκησης εφόδου. Αρχικά, ο Ι. Μεταξάς δεν γνώριζε τα σημεία εκκίνησης των μονάδων με συνέπεια να αρκεστεί στην παρακολούθηση των επιμέρους κινήσεων.²²⁶ Επιπλέον, το

²¹⁹ «Την δε Τρίτην ο Στρατηγός Willaume μας ωμίλησεν εις όλους τους πρωτοεισελθόντας. Δεν ηννόησα εκ του λόγου τίποτε» και «Ο τελευταίος [Στρατηγός] δε ήλθε στιγμή που απηλπίσθη με την γλώσσαν». Βλ. *ό.π.*, σ. 486 και 490.

²²⁰ Αρχικά είχαν δηλώσει την παρακολούθηση μαθημάτων γαλλικής γλώσσας. Εντούτοις, λόγω διαφωνίας με τον διδάσκοντα άλλαξαν το εν λόγω μάθημα και επέλεξαν τουρκικά. Βλ. Ιωάννης Μεταξάς, *ό.π.*, σ. 539.

²²¹ Τα παραπάνω επιβεβαιώνονται από τις πλούσιες σημειώσεις που κράτησε ο Ι. Μεταξάς κατά τη φοίτησή του εκεί. Αυτές μαζί με τις εργασίες και τις βαθμολογίες του φυλάσσονται στα ΓΑΚ, Κ.Υ. Βλ. ΓΑΚ, Κ.Υ, Αρχείο Ιωάννη Μεταξά, φ. Γ73.

²²² Η εστίαση της προσοχής του Μεταξά στο μάθημα της τακτικής εξηγείται από την πρότερη εκπαιδευτική του εμπειρία στη Σχολή Ευελπίδων, όπου τα θεωρητικά ζητήματα αποτελούσαν βασικό τμήμα της εκπαίδευσης. βλ. Υποκεφάλαιο 2.1 της παρούσας εργασίας.

²²³ Ιωάννης Μεταξάς, *ό.π.*, σ. 531.

²²⁴ «Ως θεατής, έλαβα παρά του ταγματάρχου εντολήν να πηγαίνω παντού όπου επεθύμουν», βλ. *στο ίδιο*, σ. 536.

²²⁵ *Ό.π.*, σ. 534.

²²⁶ *Ό.π.*, σ. 536.

σχέδιο κατάληψης των διάφορων θέσεων δεν πραγματοποιούνταν ελεύθερα από τους αξιωματικούς, αλλά ήταν αποτέλεσμα μιας σημειωμένης πορείας πάνω στον χάρτη.²²⁷ Το τελευταίο στερούσε από τους εκπαιδευόμενους την ενεργοποίηση της φαντασίας τους και την εξάσκηση της κριτικής τους ικανότητας. Πολύ περισσότερο καθιστούσε τους αξιωματικούς απλούς εκτελεστές μιας πράξης, στερώνοντας τους την ενεργό συμμετοχή στη διεξαγωγή μιας επιχείρησης στο πολεμικό πεδίο.

Το θέρος του 1900 ο Μεταξάς μεταφέρθηκε στη μονάδα του ιππικού. Κατά τη συμμετοχή του στο εν λόγω τμήμα παρατήρησε πως οι Γερμανοί εκπαιδευτές αφιέρωναν πολύ χρόνο στην εκτέλεση παρελάσεων παρά στην ουσιαστική κατανόηση του πεδίου. Εάν οι αρμόδιοι ήταν πιο προσεκτικοί θα συνειδητοποιούσαν πως η έκταση στην οποία πραγματοποιούσαν τις ασκήσεις τους οι αξιωματικοί δεν ανταποκρινόταν στις απαιτήσεις ενός πραγματικού πεδίου μάχης, καθώς σε αυτό δεν θα ήταν δυνατή η χρήση του ιππικού λόγω του ανώμαλου εδάφους.²²⁸ Εξ αιτίας της διαφορετικής γεωμορφολογίας το ιππικό καθίστατο μερικές φορές ανεπαρκές με συνέπεια τη χρήση εναλλακτικών μέσων υποστήριξης. Κατά τον Μεταξά υπό τέτοιες συνθήκες θα απαιτούταν η χρήση της караβίνας, όπλο το οποίο επέτρεπε στον αναβάτη να ρίψει κατά την ίππευση.²²⁹

Ωστόσο, οι Γερμανοί ιππείς δεν είχαν εξασκηθεί καθόλου στη ρίψη βολών. Ο Ι. Μεταξάς ρωτώντας για αυτή την αδυναμία τους έλαβε την απάντηση πως το ιππικό δεν είχε χρόνο να ασχοληθεί με αυτή τη δραστηριότητα.²³⁰ Ο ίδιος απόρησε με την εμμονή των εκπαιδευτών για την εκτέλεση παρελάσεων, καθώς με αυτόν τον τρόπο δεν ασχολούνταν με σημαντικότερα πράγματα, όπως η εξάσκηση στις βολές. Η τάση προς επίδειξη των δυνάμεων γινόταν κατανοητή από τον Ι. Μεταξά ως χαρακτηριστικό στοιχείο του γερμανικού πολιτισμού, η οποία ενισχυόταν από την περίοδο ειρήνης που διένυε η χώρα.²³¹

Πράγματι, μετά τη λήξη του γαλλοπρωσικού πολέμου οι Γερμανοί αξιωματικοί είχαν ενθουσιαστεί από τη νίκη τους με την υπερεκτίμηση των πολεμικών τους επιδόσεων. Αγνοώντας τα τραγικά λάθη που διέπραξαν κατά τη διάρκεια των

²²⁷ Ο.π.

²²⁸ Ο.π., σ. 561.

²²⁹ Ο.π.

²³⁰ Ο.π.

²³¹ Ο.π.

αψιμαχιών παρείχαν στον στρατό τους μια εκπαίδευση παρωχημένη, η οποία δεν ανταποκρινόταν στις σύγχρονες ανάγκες πολέμου. Στο ιππικό σώμα για παράδειγμα οι ασκήσεις διεξάγονταν πάντοτε σε ιδανικές συνθήκες (επιλογή κατάλληλου εδάφους για ίππευση), ενώ τα γυμνάσια στόχευαν στην ενίσχυση της αίσθησης υπεροχής των αξιωματικών αυτού του σώματος.²³²

Ακόμη, η ανεπάρκεια της εκπαίδευσης στη ρίψη βολών που παρατηρεί ο Ι. Μεταξάς συνδέεται με την τεχνοφοβία πολλών διοικητών του ιππικού.²³³ Την εποχή εκείνη υπήρχε ένα τμήμα των αξιωματικών που αμφέβαλλε για το κατά πόσο οι βολές από απόσταση ή από κάποιο κρυφό σημείο θα οδηγούσε στη νικηφόρα έκβαση του πολέμου. Αντιθέτως, οι στρατιώτες ενθαρρύνονταν να πολεμούν εκ του σύνεγγυς χρησιμοποιώντας τις ξιφολόγχες των όπλων τους. Σημασία για τους διοικητές είχε το ηθικό του στρατού και η τόλμη που επιδεικνυόταν κατά τη διάρκεια μιας σύγκρουσης. Για εκείνους τους αξιωματικούς ο ανθρώπινος παράγων ήταν ισχυρότερος από τις δυνατότητες μιας μηχανής.

Ένα άλλο αρνητικό στοιχείο που ο Ι. Μεταξάς εντόπισε στην εκπαιδευτική διαδικασία του ιππικού ήταν η αυστηρότητα των διοικητών. Οι τελευταίοι απευθύνονταν στους εκπαιδευόμενους με βίαιο και απότομο τρόπο με συνέπεια την πρόκληση φόβου, αλλά και την έλλειψη εμπιστοσύνης προς το πρόσωπό τους.²³⁴ Παρά την εμφανή δυσαρέσκειά τους οι αξιωματικοί δεν αντιδρούσαν απέναντι σε αυτή τη συμπεριφορά. Αντιθέτως, προσπαθούσαν να συμμορφώνονται στις εντολές των ανωτέρων τους με κίνητρο την κοινωνική άνοδο που θα τους εξασφάλιζε μια θετική κρίση των διοικητών.²³⁵ Ο Ι. Μεταξάς θεωρούσε πως αυτού του είδους η υπακοή στερούσε από τους αξιωματικούς τη δυνατότητα της ελεύθερης σκέψης και την άσκηση της κριτικής τους ικανότητας. Λόγω της επιμονής στον εντυπωσιασμό των ανωτέρων τους, οι εκπαιδευόμενοι εκτελούσαν πολλές φορές λάθος τις ασκήσεις τους με αποτέλεσμα την αναποτελεσματική εκπαίδευσή τους.²³⁶

Ο Ι. Μεταξάς κατά τη διάρκεια της φοίτησής του στην Ακαδημία Πολέμου έλαβε μια σπουδαία κατάρτιση, ενώ παράλληλα είχε τη δυνατότητα να

²³² Eric Dorn Brose, *ό.π.*, σ. 14.

²³³ Στο ίδιο, σ. 23-24.

²³⁴ Ιωάννης Μεταξάς, *Το Ημερολόγιο, ό.π.*, σσ. 562-563, 565.

²³⁵ Στο ίδιο, σ. 561.

²³⁶ *Ό.π.*, σσ. 568-569.

παρακολουθήσει εκ του σύνεγγυς τις ασκήσεις των διαφόρων πολεμικών σωμάτων και να σχηματίσει τις προσωπικές του εκτιμήσεις γι' αυτές. Ωστόσο, εξίσου σημαντική για την ευρύτερη πολεμική παιδεία του ήταν η επίσκεψη του ίδιου, αλλά και των άλλων δύο συναδέλφων του, σε δύο γερμανικές βιομηχανίες κατασκευής όπλων. Αν και η εν λόγω επίσκεψη έλαβε χώρα εκτός των εκπαιδευτικών πλαισίων της Ακαδημίας ήταν ιδιαίτερα εποικοδομητική για τον Ι. Μεταξά, καθώς του δόθηκε η ευκαιρία να εφαρμόσει στην πράξη την κεκτημένη επιστημονικοτεχνική του κατάρτιση.

Κεφάλαιο 2.2.3 Τεχνοεπιστήμη στην πράξη

Στις αρχές του 20^{ου} αιώνα πραγματοποιήθηκε μια επίδειξη του γαλλικού πυροβόλου Schneider-Canet²³⁷ στην κωμόπολη Χάρφλερ (Harflair) κοντά στη Χάβρη. Στις δοκιμές παρευρέθηκαν εκπρόσωποι από όλα τα κράτη της Ευρώπης με σκοπό την εξέταση αυτού του δημοφιλούς ταχυβόλου²³⁸ και σε περίπτωση θετικής αποτίμησης θα πρότειναν στις κυβερνήσεις τους την παραγγελία του. Στην παραπάνω συγκέντρωση βρέθηκε και ο ταγματάρχης Λ. Παρασκευόπουλος, ως εκπρόσωπος του ελληνικού κράτους.

Την ίδια χρονική περίοδο ζητήθηκε από τον Λ. Παρασκευόπουλο να μεταβεί στη Γερμανία προκειμένου να εξετάσει τα αντίστοιχα πολυβόλα για λογαριασμό της χώρας. Ο Έλληνας απεσταλμένος έφθασε στο Βερολίνο τις πρώτες μέρες του Απριλίου του 1901. Εκεί συναντήθηκε με τους Ι. Μεταξά, Ι. Παπαβασιλείου και Ξ. Στρατηγό τους οποίους ενημέρωσε πως σκόπευε να επισκεφτεί τα εργοστάσια της εταιρείας Krupp με έδρα στο Essen και της Herard στο Dusseldorf. Οι τρεις ανθυπολοχαγοί κλήθηκαν να ακολουθήσουν τον Λ. Παρασκευόπουλο στις επισκέψεις του στις παραπάνω βιομηχανίες όπλων, χωρίς όμως να διευκρινιστεί ο ρόλος τους σε αυτή τη διαδικασία.

Από την πρώτη στιγμή της συνάντησής τους ο Ι. Μεταξάς υιοθέτησε επιφυλακτική στάση απέναντι στον Λ. Παρασκευόπουλο. Η δυσπιστία του σχετίζεται με τη συμπεριφορά που επέδειξε ο τελευταίος στους τρεις σπουδαστές της Ακαδημίας. Αρχικά, δεν φαίνεται να εξήγησε τον λόγο άφιξής του στη Γερμανία παρά τις αναλυτικές τους συζητήσεις με συνέπεια να μην κατανοούν τον ακριβή σκοπό της παρουσίας του στο Βερολίνο.²³⁹ Επιπλέον, ο Ι. Μεταξάς κρίνει αρνητικά τη συναναστροφή του Λ. Παρασκευόπουλου με τους αντιπροσώπους των εταιρειών,

²³⁷ Για μια αναλυτική παρουσίαση του μοντέλου κατά την επίδειξή του σε δύο εκθέσεις του Παρισιού στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, βλ.: M. C. Curey, *L' Artillerie: Schneider-Canet a L' Exposition Universelle de 1900*, Berger-Levrault et Cie, Paris 1902, σσ. 11-24.

²³⁸ Στη διάδοση του Schneider-Canet συνέβαλε η εφημερίδα Times, η οποία αναφέρθηκε εκτενώς στην αποτελεσματικότητά του κατά τη διάρκεια του πολέμου των Μπόερς. Βλ. Beaud, Claude, "Les Schneider marchands de canons (1870 - 1914)", *Histoire, économie et société*, τ. 14, τχ. 1 (1995). σ. 118.

²³⁹ Βέβαια, είναι πιθανό να του ζητήθηκε από την ελληνική κυβέρνηση να μην αποκαλύψει λεπτομερώς τους σκοπούς της επίσκεψής του.

καθώς υποκύπτει στις κολακειές και στις εξυπηρετήσεις τους (λχ πληρωμή εξόδων διαμονής και μετακίνησης), χάνοντας κατ' αυτόν τον τρόπο τη δυνατότητα ελεύθερης δράσης.

Κυρίως όμως ο Ι. Μεταξάς αμφισβητεί την ικανότητα του Λ. Παρασκευόπουλου να φέρει εις πέρας την εργασία που του ανατέθηκε από την ελληνική κυβέρνηση. Η αδυναμία του κατά τον νεαρό ανθυπολοχαγό έγκειται αφενός στην επιπολαιότητα του χαρακτήρα του ταγματάρχη, αφετέρου δε σχετίζεται με την ανεπάρκεια των γνώσεών του αναφορικά με τα οπλικά συστήματα της εποχής. Αυτή η κρίση του Ι. Μεταξά θα ενισχυθεί περαιτέρω κατά τη διάρκεια της επίσκεψής τους στα εργοστάσια κατασκευής όπλων.

Αναλυτικότερα, ο Ι. Μεταξάς εκτιμά πως η αποστολή του Λ. Παρασκευόπουλου στη Γερμανία αφορά τον έλεγχο των οπλισμών από «τεχνικήν έποψιν». Ωστόσο, θεωρεί πως αυτός ο σκοπός δεν θα μπορούσε να επιτευχθεί, καθώς ο ταγματάρχης ήταν «ακατάρτιστος τελείως υπό επιστημονικήν έποψιν».²⁴⁰ Για τον Ι. Μεταξά, ο Λ. Παρασκευόπουλος όφειλε να μελετήσει εκ των προτέρων όλες τις διαθέσιμες πληροφορίες για το αντικείμενό του, προτού μεταβεί στη Γερμανία για να εκτιμήσει τον οπλισμό.

Είναι φανερό λοιπόν πως στη μεταξική σκέψη η επιστημονική κατάρτιση σχετίζεται με την κατοχή της θεωρητικής γνώσης γύρω από ένα ζήτημα. Η εφαρμογή αυτής της γνώσης σε ένα αντικείμενο κατά τη διάρκεια της εξέτασής του συνιστά την τεχνική εκτίμησή του. Στην προκειμένη περίπτωση, ο εμπειρογνώμων Λ. Παρασκευόπουλος έπρεπε να γνωρίζει θεωρητικά τη συζήτηση για τα όπλα, έτσι ώστε να μπορεί να μετουσιώσει την επιστημονική του κατάρτιση σε τεχνική κρίση.

Η δυσαρέσκεια του Ι. Μεταξά εναντίον του Λ. Παρασκευόπουλου εντάθηκε κατά τη διάρκεια των επισκέψεών τους στα εργοστάσια κατασκευής οπλικών συστημάτων. Αρχικά, μετέβησαν στο συγκρότημα της εταιρείας Krupp στο Essen. Εκεί παρακολούθησαν την πυρά τριών συστημάτων πυροβόλων, ενώ ο ταγματάρχης συνομίλησε με έναν υπάλληλο του τμήματος πυροβολικού. Ο Ι. Μεταξάς, που ανέλαβε τον ρόλο διερμηνέα μεταξύ των δύο ανδρών, αναφέρει πως ο Λ. Παρασκευόπουλος «είπε χιλιάς – δύο ανοησίας».²⁴¹ Πέντε μέρες νωρίτερα, σε πειράματα βολής στο

²⁴⁰ Ι. Μεταξάς, *Ημερολόγιο Ιωάννου Μεταξά (τ. Α')*..., ό.π., σ. 543.

²⁴¹ Στο ίδιο, σ. 545.

Βερολίνο, ο ανθυπολοχαγός παρατήρησε «αγνώω αν [ο Παρασκευόπουλος] ηγνήθησε πολλά πράγματα».²⁴²

Λίγες μέρες αργότερα, επισκέφθηκαν το εργοστάσιο του Erhardt. Εκεί έδειξαν στους τέσσερις επισκέπτες τον τρόπο με τον οποίο κατασκευάστηκε το πυροβόλο, ενώ την επόμενη μέρα τους δόθηκε η δυνατότητα να το μελετήσουν συστηματικά. Μετά από τη θεωρητική προετοιμασία, οι τρεις ανθυπολοχαγοί παρακολούθησαν τη λειτουργία του στην πράξη. Τόσο κατά την εξέταση της κατασκευής όσο και κατά τη λειτουργία της αναγνώρισαν «το πολύπλοκον του μηχανισμού του»,²⁴³ ωστόσο η πολυπλοκότητα του πυροβόλου και η μη σταθερότητά του προκάλεσε την αρνητική στάση τους απέναντι σε αυτό.

Η εκτίμηση όμως των Ι. Μεταξά, Ι. Παπαβασιλείου και Ξ. Στρατηγού δεν επιβεβαίωσε τον ενθουσιασμό του Λ. Παρασκευόπουλου για το κανόνι του Erhardt. Ο τελευταίος είχε συζητήσει με τους τρεις αξιωματικούς για το εν λόγω όπλο, εκδηλώνοντας την προτίμησή του γι' αυτό. Η προσεκτική εξέτασή του από τους πρώτους απέδειξε πως η στάση του ταγματάρχη ήταν «αδικαιολόγητη» και αποδόθηκε στις διαπροσωπικές σχέσεις του τελευταίου με τον εκπρόσωπο της εταιρείας.²⁴⁴

Όταν η αποστολή του Λ. Παρασκευόπουλου στη Γερμανία ολοκληρώθηκε επέστρεψε στην Ελλάδα, ενώ οι τρεις ανθυπολοχαγοί συνέχισαν την παρακολούθηση των μαθημάτων τους στην Ακαδημία Πολέμου. Σύντομα όμως ο Ι. Μεταξάς και ο Ξ. Στρατηγός έλαβαν μια επιστολή από τον Β. Δούσμανη, στην οποία ο τελευταίος εξέφραζε τη δυσαρέσκεια του βασιλιά για τη συσχέτισή τους με τον ταγματάρχη.²⁴⁵ Και οι δύο απάντησαν πως συνόδεψαν τον Λ. Παρασκευόπουλο για εκπαιδευτικούς λόγους και όχι για να λειτουργήσουν ως σύμβουλοι του Έλληνα απεσταλμένου.

Αν και το παραπάνω επιχείρημα χρησιμοποιήθηκε για να δικαιολογήσει την επιλογή τους, στην πραγματικότητα οι επισκέψεις τους λειτούργησαν παιδευτικά. Όντες φοιτητές στην πιο γνωστή πολεμική σχολή της Ευρώπης είχαν παρακολουθήσει μια σειρά μαθημάτων που κάλυπταν ζητήματα ιστορίας, τοπογραφίας, τακτικής και άλλων θεματικών. Παρά τις δίμηνες θερινές μεταθέσεις τους σε διαφορετικές μονάδες δεν εφάρμοσαν εμπράκτως όσα είχαν διδαχθεί στην ακαδημία. Ο Ι. Μεταξάς

²⁴² Ο.π., σ. 544.

²⁴³ Ο.π., σ. 547.

²⁴⁴ Ο.π.

²⁴⁵ Ο.π., σ. 551.

παραδέχεται πως κατά την επίσκεψή του με τον Λ. Παρασκευόπουλο στο φυσιγγοποιείο στην Καρλσρούη «είδον πολλά ενδιαφέροντα πράγματα· πλείστα τούτων εγνώριζον μόνον θεωρητικώς». Ακόμη, η μελέτη του πυροβόλου Erhardt αποτέλεσε μια ακόμη ευκαιρία των τριών φοιτητών να εξασκήσουν τις θεωρητικές τους γνώσεις, οι οποίες συνέβαλαν στη διατύπωση της προσωπικής τους τεχνικής εκτίμησης για το υπό εξέταση όπλο. Επομένως, οι επισκέψεις των Ι. Μεταξά, Ι. Παπαβασιλείου και Ξ. Στρατηγού στις βιομηχανίες παραγωγής όπλων επέδρασαν θετικά, καθώς στα πλαίσια αυτών τους δόθηκε η ευκαιρία αφενός να παρατηρήσουν από κοντά μερικές από τις πιο εντυπωσιακές εφευρέσεις του 20^{ου} αιώνα, αφετέρου να χρησιμοποιήσουν στην πράξη τις θεωρητικές τους γνώσεις.

Επιπρόσθετα, η επαφή τους με τον Λ. Παρασκευόπουλο υπήρξε εξίσου καθοριστική για την ευρύτερη παιδεία τους, διότι παρακολούθησαν από κοντά τις διαπραγματεύσεις ενός απεσταλμένου με τους αντιπροσώπους της εκάστοτε εταιρείας, γινόμενοι έτσι αυτόπτες μάρτυρες των διαφόρων «τεχνασμάτων» της κάθε πλευράς για την επίτευξη των προσωπικών της στόχων.²⁴⁶ Επιπλέον, αυτή η συναναστροφή επέδρασε θετικά στην αντίληψη του Ι. Μεταξά για το επιστημονικό φαινόμενο, καθώς ο ίδιος συνειδητοποίησε πως η θεωρητική ανεπάρκεια μπορεί να έχει σοβαρές επιπτώσεις στο γενικό συμφέρον μιας κοινωνίας.²⁴⁷ Στην προκειμένη περίπτωση, η έλλειψη επιστημονικής κατάρτισης εκ μέρους του Λ. Παρασκευόπουλου ήταν πιθανό να οδηγήσει στην προμήθεια ενός λάθους οπλικού συστήματος, η οποία θα είχε συνέπειες τόσο οικονομικές όσο και πρακτικές (σε επίπεδο πολέμου η χώρα θα βρισκόταν σε υποδεέστερη θέση σε σχέση με κάποια άλλη που θα κατείχε ένα καλύτερο οπλικό σύστημα).

Οι επιρροές που δέχθηκε κατά τη διάρκεια της μετεκπαίδευσής του παρέμειναν παρούσες στη μετέπειτα επαγγελματική πορεία του. Ο Ι. Μεταξάς δεν σταμάτησε ποτέ να μελετά αναγνώσματα στρατιωτικής ιστορίας ή τακτικής, πολλά εκ των οποίων είχαν συγγραφεί από Πρώσους αξιωματικούς. Χαρακτηριστικά, το καλοκαίρι του 1914 -

²⁴⁶ Η Deutsche Waffen- und Munitionsfabriken, κατασκευάστρια των πασίγνωστων όπλων Μάουζερ, είχε υποσχεθεί στον Λ. Παρασκευόπουλο πως θα τον παρασημοφορούσε ο Γερμανός Αυτοκράτωρ σε περίπτωση που προωθήσει την αγορά των όπλων της στην ελληνική κυβέρνηση. Βλ. Λεωνίδας Παρασκευόπουλος, *ό.π.*, σ. 64.

²⁴⁷ «Εν γένει, φρονώ ότι [ο Παρασκευόπουλος] εζήτησε και ανέλαβεν έργον ανώτερον των δυνάμεων του, ότι εμπορεί ούτω να βλάβη τον τόπον του, και ότι δεν ετήρησεν αυστηρώς αξιοπρεπή στάσιν». Βλ. Ι. Μεταξάς, *ό.π.*, σ. 544.

δέκα χρόνια μετά την επιστροφή του στην Ελλάδα – εκμυστηρεύεται σε γράμμα προς τη σύζυγό του ότι καταπιάστηκε με την ανάγνωση των απομνημονευμάτων του Βέρντι.

Όπως είδαμε στο κεφάλαιο για την «Ακαδημία Πολέμου του Βερολίνου», στα τέλη του 19^{ου} αιώνα εισήχθη στη σχολή η εφαρμοσμένη μέθοδος του Βέρντι. Χαρακτηριστικό γνώρισμα της εν λόγω μεθόδου ήταν η μελέτη των παλαιότερων εκστρατειών με σκοπό τη χρήση τους σε επίκαιρα πολεμικά πεδία. Ο Ι. Μεταξάς, έχοντας σπουδάσει την ίδια περίοδο που διδασκόταν η παραπάνω πρακτική, την υιοθέτησε και στις δικές του μελέτες. Έτσι, με αφορμή την ανάγνωση των κειμένων του Βέρντι «ησθάνθη το πνεύμα μου ευεξίαν, τόσην ευεξίαν που εγέννησεν ευθύς μίαν φαινήν ιδέαν» σχετικά με τον τρόπο σωτηρίας της Ελλάδας κατά τον Μεγάλο Πόλεμο.²⁴⁸

Τέλος, η εκπαίδευσή του στο Βερολίνο επέδρασε σημαντικά στη στάση που υιοθέτησε κατά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Ο Ι. Μεταξάς έχοντας εντυπωσιαστεί από τον τρόπο ζωής στη Γερμανία, αλλά επηρεαζόμενος από τις αξίες που του εμφύσησαν στη Στρατιωτική Σχολή, δεν έπαψε να θαυμάζει τον γερμανικό πολιτισμό, καθώς θεωρούσε πως μόνον εκείνος θα μπορούσε να σώσει την ανθρωπότητα από τον ηθικό ξεπεσμό στον οποίο είχε επέλθει.²⁴⁹ Εξ αιτίας αυτών, εξέφραζε με σιγουριά τόσο στην αλληλογραφία με τη σύζυγό του όσο και στο *Τετράδιο Σκέψεων* τη βαθιά πίστη του στο αήττητο του γερμανικού στρατού.

²⁴⁸ Ι. Μεταξάς, *Το προσωπικό του Ημερολόγιο*, τ. Β΄, ό.π., σ. 340.

²⁴⁹ Στο ίδιο, σσ. 360-362.

Β' Μέρος: Κοινοβούλιο και Δικτατορία

Κεφάλαιο 1.1 Το Κόμμα των Ελευθεροφρόνων

Τον Νοέμβριο του 1920 ο Ι. Μεταξάς βρισκόταν εξόριστος με την οικογένειά του στη Φλωρεντία. Εκεί έλαβε στις 20 του μηνός ένα τηλεγράφημα από τον Δ. Γούναρη με το οποίο καλούταν να επιστρέψει επείγοντως στην Αθήνα.²⁵⁰ Τρεις μέρες αργότερα, έφθασε στον Πειραιά και συναντήθηκε με τον υπουργό Στρατιωτικών. Εκείνος του ανήγγειλε αμήχανα πως «ήτο εις απελπισίαν» όταν προσέφυγε σε αυτόν και ότι πλέον δεν χρειάζεται τη βοήθειά του.²⁵¹ Ο Ι. Μεταξάς, απογοητευμένος από τις εξελίξεις, ζήτησε την αποστράτευσή του.

Σύμφωνα με αναφορές του τόσο στο *Ημερολόγιο* όσο και στην προσωπική αλληλογραφία προς τη σύζυγό του, ο Ι. Μεταξάς δήλωνε την απέχθεια του προς το πολιτικό σύστημα και την απουσία σκέψεων για ενεργό συμμετοχή στις εκλογές. Μάλιστα, επιθυμούσε να ασχοληθεί συστηματικότερα με τα οικονομικά ζητήματα της οικογένειάς του, ενώ παράλληλα σκόπευε να δραστηριοποιηθεί στον τομέα των επιχειρήσεων. Παρά τις δηλώσεις του πως «η πολιτική είναι δευτερεύουσα πλέον»²⁵² ή πως «δεν θέλει να εισέλθει τώρα εις την Βουλήν»,²⁵³ επιδίωξε την ίδρυση ενός πολιτικού Λαϊκού Συλλόγου στο Αργοστόλι.²⁵⁴ Ακόμη, την άνοιξη του επόμενου έτους μαρτυρούνται μια σειρά από συγκεντρώσεις της ομάδας των Μεταρρυθμιστών, στα πλαίσια της οποίας συζητούνταν οι πολιτικές εξελίξεις της περιόδου.²⁵⁵

Η συχνή επαφή του Ι. Μεταξά με τους παραπάνω πολιτικούς πυρήνες αλλά και οι συναντήσεις του με υψηλά κυβερνητικά στελέχη (Δ. Γούναρη, Πέτρο Πρωτοπαπαδάκη, Αθανάσιο Εξαδάκτυλο, κλπ.), διατήρησαν ενεργό το ενδιαφέρον του για τα πολιτικά δρώμενα. Ήδη τον Μάιο του 1921 με αφορμή την ενδεχόμενη

²⁵⁰ «Τηλεγράφημα του Γούναρη να επιστρέψω αμέσως!», βλ. Ιωάννης Μεταξάς, *Το προσωπικό του Ημερολόγιο*, τ. Β', ό.π., σ. 641.

²⁵¹ Στο ίδιο, σ. 644.

²⁵² Ό.π., σ. 649.

²⁵³ Ό.π., σ. 653.

²⁵⁴ Ό.π., σ. 666.

²⁵⁵ Ιωάννης Μεταξάς, *Το προσωπικό του Ημερολόγιο (1921-1932)*, ό.π., σ. 68.

παραίτηση του βουλευτή Μιλτιάδη Αννίνου Καβαλλιεράτου σκέφτηκε πως «θα εκτεθεί αν τον ζητήσουν [οι] Κεφαλλήνες» και γι' αυτό δεν σκόπευε να υποδείξει άλλον στη θέση αυτή.²⁵⁶ Το καλοκαίρι του ίδιου έτους συνομίλησε με τον Ανδρέα Καβαφάκη, ιδρυτή του *Ελεύθερου Τύπου*, ο οποίος δήλωσε σύμφωνος με τις ιδέες του, ενώ προτίθετο να θέσει στη διάθεσή του την εφημερίδα του.²⁵⁷

Τον Νοέμβριο (1921) έλαβε χώρα μια συνάντηση του Ι. Μεταξά με τα μέλη του κομματικού του πυρήνα με σκοπό τη συζήτηση των βασικών θέσεων τους για τον καταρτισμό του μελλοντικού πολιτικού προγράμματος.²⁵⁸ Οι συγκεντρώσεις της παραπάνω ομάδας πραγματοποιούνταν συχνά, ενώ τα μέλη της πίεζαν συνεχώς τον Ι. Μεταξά να επισπεύσει την εμφάνισή του στην πολιτική σκηνή της χώρας. Ωστόσο, εκείνος δεν θεώρησε πως επικρατούσαν οι κατάλληλες συνθήκες για το κόμμα του, παρά μόνο τον φθινόπωρο του 1922.

Στις 12 Οκτωβρίου 1922 δημοσιεύτηκαν στη *Νέα Ημέρα* οι προγραμματικές δηλώσεις του Ι. Μεταξά. Με αυτές διακήρυτε τις διαφορές του κόμματός του σε σχέση με τα παλαιότερα πολιτικά μορφώματα, ενώ κατήγγειλε τον βενιζελισμό και τον παλαιοκομματισμό.²⁵⁹ Ειδικότερα το κόμμα των Φιλελευθέρων χαρακτηρίζεται ως «λείψανον του προ δωδεκαετίας δημιουργηθέντος», το οποίο απώλεσε την εμπιστοσύνη του ελληνικού λαού εγκαθιδρύοντας μέσω της βίας μια ολιγαρχία στη χώρα.²⁶⁰ Επιπλέον, ο Ι. Μεταξάς κατηγορούσε το εν λόγω κόμμα πως εξουδετέρωσε τους πολιτικούς του αντιπάλους με συκοφαντίες κυρίως στο διεθνή τύπο, αμαυρώνοντας έτσι τη φήμη αυτών των παρατάξεων στο εξωτερικό.

Την επόμενη μέρα παρουσιάστηκε στην ίδια εφημερίδα το πολιτικό πρόγραμμα του κόμματος των Ελευθεροφρόνων. Το νέο κόμμα απευθυνόταν στους πολίτες της αγροτικής, της εργατικής και της μικροαστικής τάξης.²⁶¹ Η στόχευση προς αυτή τη μερίδα του πληθυσμού γίνεται με σκοπό την ενίσχυση του λαϊκού χαρακτήρα του πολιτεύματος, ο οποίος είχε διαταραχθεί υπό την ηγεσία των προηγούμενων

²⁵⁶ Στο ίδιο, σ. 109.

²⁵⁷ Ό.π., σ. 121.

²⁵⁸ Ό.π.

²⁵⁹ *Νέα Ημέρα*, Φύλλο 12.10.1922, σσ. 1-2.

²⁶⁰ Στο ίδιο.

²⁶¹ *Νέα Ημέρα*, Φύλλο 13.10.1922, σ. 1.

κυβερνήσεων. Στο παραπάνω πλαίσιο, κρίνεται αναγκαία η διατήρηση του βασιλικού θεσμού, καθώς δύναται να υπερασπιστεί τα εθνικά συμφέροντα.

Άμεση προτεραιότητα των Ελευθεροφρόνων στον οικονομικό τομέα είχε η γεωργία. Προκειμένου να αναπτυχθεί η γεωργική παραγωγή πρότειναν την περεταίρω αποκατάσταση των ακτημόνων αγροτών, όπως επίσης την υποχρεωτική εντατική καλλιέργεια των διαθέσιμων γεωργικών εκτάσεων. Στη βελτίωση και την αύξηση της καλλιέργειας θα συνέβαλε η υλοποίηση τεχνικών έργων από ιδιωτικές εταιρείες ή από συνεταιρισμούς, τα οποία θα σχετιζόνταν με την αποξήρανση, την άρδευση, αλλά και την αξιοποίηση των υδατοπτώσεων.²⁶²

Ειδική μέριμνα υπάρχει και για την υποστήριξη της μικροαστικής τάξης. Συγκεκριμένα, προβλέπεται η προσαρμογή των μισθών και των συντάξεων των δημόσιων λειτουργών στις ανάγκες της καθημερινής ζωής, ενώ παράλληλα θα γινόταν προσπάθεια ενίσχυσης των αμοιβών των ιδιωτικών υπαλλήλων. Επιπλέον, θα επιδίωκαν τη δια νόμου κατοχύρωση του δικαιώματος των ιδιωτικών υπαλλήλων στα κέρδη των ανώνυμων εταιρειών.

Όσον αφορά τον δευτερογενή τομέα θα υπήρχε πρόνοια μόνο για τις βιομηχανίες που κατεργάζονταν πρώτες ύλες αλλά και εκείνες που συνέβαλαν στην αυτάρκεια της χώρας.²⁶³ Στα πλαίσια της εργατικής πολιτικής, θα επιδίωκαν μέσω νομοθετικής θεσμοθέτησης την υποχρέωση των ανωνύμων βιομηχανικών εταιρειών να διανέμουν ένα μέρος των κερδών τους στους εργατές.²⁶⁴ Επιπλέον, θα μεριμνούσαν για να τηρηθεί η νομοθεσία για τα μέτρα υγιεινής στους χώρους των εργοστασίων, όπως επίσης για να εφαρμοστεί εκείνη για την προστασία των γυναικών και των παιδιών.

Άλλος κλάδος της οικονομίας στον οποίο οι Ελευθερόφρονες θα προέβαιναν σε αλλαγές ήταν η ναυτιλία.²⁶⁵ Για την ανάπτυξη της εμπορικής πλευράς της θα ενθάρρυναν την ιδιωτική πρωτοβουλία, ενώ θα τροποποιούσαν τη ναυτική νομοθεσία με ρυθμίσεις που θα αφορούσαν τόσο το ιδιωτικό όσο και το δημόσιο δίκαιο. Επίσης, θα φρόντιζαν για την εισαγωγή δρομολογίων τα οποία θα εξυπηρετούσαν τις άγονες

²⁶² Στο ίδιο.

²⁶³ Ό.π.

²⁶⁴ Ό.π.

²⁶⁵ Ό.π.

γραμμές του εσωτερικού και του εξωτερικού. Τέλος, θα έθεταν σε εφαρμογή τις αποφάσεις του διεθνούς γραφείου εργασίας της Κοινωνίας των Εθνών.

Το κόμμα των Ελευθεροφρόνων πρότεινε στο πρόγραμμά του μέτρα για τη βελτίωση των δημόσιων οικονομικών.²⁶⁶ Αρχικά, θα επιδίωκαν την εκμετάλλευση της άμεσης φορολογίας μέσω της απλοποίησης της νομοθεσίας, ενώ οι κρατικές εισφορές θα προέρχονταν από την αύξηση του φορολογικού συντελεστή στα εισοδήματα από τις κινητές αξίες, στα κέρδη των βιομηχανικών και των εμπορικών επιχειρήσεων, καθώς επίσης θα φορολογούνταν ποσά που κρίνονταν ως «υπερεισοδήματα» (λ.χ. από προίκες, δωρεές, κληρονομίες ή κέρδη λαχείων).

Σχετικά με την έμμεση φορολογία, οι Ελευθερόφρονες σκόπευαν να προβούν σε μεταρρύθμιση του δασμολογίου. Αυτή η τροποποίηση είχε ως στόχο της να υποστηρίξει τις υπό προστασία βιομηχανίες, αλλά και να περιορίσει την εξαγωγή συναλλάγματος, του οποίου η κατανάλωση εξαντλείτο στην απόκτηση ειδών πολυτελείας.²⁶⁷ Τέλος, δεσμεύονταν να καταρτίσουν ρεαλιστικούς οικονομικούς προϋπολογισμούς, να αναδιοργανώσουν το ελεγκτικό συνέδριο και να ιδρύσουν ειδική υπηρεσία επιφορτισμένη με την παρακολούθηση των κρατικών εξόδων και την απόδοση των φόρων.²⁶⁸

Στον τομέα της δικαιοσύνης το κόμμα του Ι. Μεταξά πρότεινε την ενίσχυση του ειρηνοδικείου τόσο από υλικής όσο και από ηθικής πλευράς.²⁶⁹ Επίσης, προβλεπόταν η εισαγωγή της προφορικής διαδικασίας στην εκδίκαση υποθέσεων, η μόρφωση ειδικού σώματος ποινικών δικαστών και η ίδρυση τακτικών διοικητικών δικαστηρίων. Το νεοσύστατο κόμμα σκόπευε ακόμη την περιοδεία μονομελών πλημμελειοδικείων, όπως επίσης τη συμπλήρωση εν γένει των υπάρχουσών νομικών κενών.

Στους στόχους των Ελευθεροφρόνων ανήκε και η αποκέντρωση των υπηρεσιών του κράτους.²⁷⁰ Προβλεπόταν η μεταφορά όλων των κλάδων -με εξαίρεση εκείνου της δικαιοσύνης, του στρατού και του πολεμικού ναυτικού- σε μικρότερους νομούς της χώρας, ενώ για την εκτέλεση ορισμένων κρατικών λειτουργιών θα αξιοποιούνταν οι κατά τόπους άμισθα εκλεγμένοι εκπρόσωποι. Ακόμη, απέβλεπαν στην εφαρμογή του

²⁶⁶ Ό.π.

²⁶⁷ Ό.π. και Νέα Ημέρα, Φύλλο 13.10.1922, σ. 2.

²⁶⁸ Νέα Ημέρα, Φύλλο 13.10.1922, σ. 2.

²⁶⁹ Στο ίδιο.

²⁷⁰ Ό.π.

χωρισμού της αστυνομίας των πόλεων από τη χωροφυλακή, την ίδρυση αντίστοιχου σώματος για τις αγροτικές περιοχές, ενώ θα επιδίωκαν την κατάταξη της λιμενοφυλακής στα σώματα δημόσιας ασφάλειας.

Οι Ελευθερόφρονες επιθυμούσαν επίσης να φέρουν αλλαγές στο εκπαιδευτικό σύστημα.²⁷¹ Αρχικά, θα εφάρμοζαν την υποχρεωτική δημοτική εκπαίδευση διάρκειας έξι ετών, ενώ παράλληλα θα επιδίωκαν την ενίσχυση της στοιχειώδους εκπαίδευσης των αγροτικών περιοχών μέσω της εκλαΐκευσης και της μετεκπαίδευσης των διδασκόντων σε ειδικά διδασκαλεία. Επιπλέον, προέβλεπαν τη συγχώνευση των ελληνικών σχολείων και γυμνασίων σε εξατάξια γυμνάσια, όπως επίσης την ενίσχυση της παρεχόμενης εκπαίδευσης στις κοινότητες των μουσουλμάνων και των ισραηλιτών.

Άλλοι τομείς στους οποίους αναφερόταν το μεταξικό κόμμα ήταν η εκκλησία, ο στρατός και το ναυτικό.²⁷² Όσον αφορά τον κλήρο, οι Ελευθερόφρονες σκόπευαν να ενισχύσουν την ηθικοπλαστική αποστολή του, αλλά και να προστατεύσουν όλα τα θρησκευόμενα. Σε στρατιωτικό και ναυτικό επίπεδο, θα προσπαθούσαν να αποκαταστήσουν την ενότητα των δύο όπλων, ενώ θα μεριμνούσαν για τη συγκέντρωση των απαιτούμενων πολεμικών δυνάμεων για την προάσπιση των εθνικών συμφερόντων της χώρας.

Η δημοσίευση του παραπάνω πολιτικού προγράμματος προκάλεσε μια σειρά αντιδράσεων από τον βενιζελικό κόσμο. Ήδη με την κοινοποίηση των προγραμματικών δηλώσεων του Ι. Μεταξά την Τετάρτη 12 Οκτωβρίου 1922, η *Εστία* του επιτέθηκε ισχυριζόμενη πως οι Μεγάλες Δυνάμεις – ιδίως δε η Γαλλία – δεν διατίθενται να συνεργαστούν μαζί του (σε περίπτωση που εκλεγεί) εξ αιτίας της φιλογερμανικής του στάσης κατά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο.²⁷³ Οι αρθρογράφοι της εφημερίδας συνέχισαν με την ίδια μομφή και τις επόμενες ημέρες, επικαλούμενοι την εκπαίδευσή του στην Ακαδημία Πολέμου ως ένδειξη της γερμανικής συμπάθειάς του, αλλά και ως τεκμήριο της υποκρισίας του απέναντι στο ενδιαφέρον του για τις λαϊκές

²⁷¹ Ό.π.

²⁷² Ό.π.

²⁷³ *Εστία* Φύλλο 12.10.1922, σ. 1.

ελευθερίες, καθώς ένας στρατιωτικός γαλουχημένος με τα γερμανικά ιδεώδη θεωρεί μοναδικό προνομιούχο των αξιωματικών και όχι τον λαό.²⁷⁴

Αντίστοιχη στάση υιοθέτησε και ο βενιζελικός *Ελεύθερος Τύπος*. Οι αρθρογράφοι Σπύρος Μελάς και Κωνσταντίνος Σπυρίδης επιτέθηκαν κατά του δημοσιευθέντος προγράμματος των Ελευθεροφρόνων, στοχοποιώντας τον ηγέτη του για την πρότερη “γερμανοπληξία” του, αλλά και της απειρίας του στην πολιτική ζωή της χώρας.²⁷⁵ Ακόμη, ο *Ελεύθερος Τύπος* δημοσίευσε μια σειρά άρθρων υπό τον ειρωνικό τίτλο: «η ψυχική οδύνη του Ιω. Μεταξά», επικρίνοντας τον αρχηγό των Ελευθεροφρόνων για την αίτηση χορήγησης αποζημίωσης ύψους 730.000 δραχμών προς το «Γραφείον ζημιών εκ του κατά ξηράν πολέμου».²⁷⁶

Αντίθετες φωνές ακούστηκαν και από τον αντιβενιζελικό χώρο. Ο Θεολόγος Νικολούδης, ιδρυτής και διευθυντής της εφημερίδας *Πολιτεία* δημοσίευσε άρθρο του με τίτλο: «Η εθνική κρίσις και το αυριανόν εκλογικόν πρόβλημα. Η ανάγκη νέας αντιβενιζελικής παρατάξεως»,²⁷⁷ στο οποίο καταφερόταν του κόμματος των Ελευθεροφρόνων. Ο συντάκτης του αναγνώριζε την αναγκαιότητα ενός νέου πόλου έναντι των Φιλελευθέρων, καθώς θεωρούσε πως το πολιτικό πρόβλημα της Ελλάδας σχετιζόταν με την ύπαρξη προσωποπαγών κομμάτων. Μοναδική λύση στο πρόβλημα ήταν η δημιουργία κομμάτων τα οποία θα εκπροσωπούσαν τα συμφέροντα συγκεκριμένων τάξεων.

Αν και το εγχείρημα του Ι. Μεταξά φαινόταν να ικανοποιεί το αίτημα του Θ. Νικολούδη, ο τελευταίος θεωρούσε πως ο ηγέτης των Ελευθεροφρόνων δυσχεραίνει και διασπά με την παρουσία του τον αγώνα των αντιβενιζελικών. Κι αυτό διότι ο Μεταξάς είχε ταυτιστεί στη συλλογική συνείδηση ως υποστηρικτής της Γερμανίας και πολέμιος της Αντάντ με συνέπεια την αδυναμία του να «πείση την Συνεννόηση [...] ότι υπήρξε φίλος της».²⁷⁸ Για τον λόγο αυτό ζητά από τον Ι. Μεταξά να παραιτηθεί από τις αξιώσεις του.²⁷⁹

²⁷⁴ *Εστία* Φύλλο 13.10.1922, σ. 1. Επίσης, για την κατηγορία της γερμανοφιλίας, βλ.: *Εστία* Φύλλο 14.10.1922, σ. 1, Φύλλο 15.10.1922, σ. 1, Φύλλο 16.10.1922, σ. 1.

²⁷⁵ *Ελεύθερος Τύπος* Φύλλο 15. 10. 1922, σ. 1 και Φύλλο 16.10.1922, σ.1.

²⁷⁶ *Ελεύθερος Τύπος* Φύλλο 14.10.1922, σ. 1, Φύλλο 15.10.1922, σ. 1, Φύλλο 16.10.1922, σ.1.

²⁷⁷ *Πολιτεία* Φύλλο 18.10.1922, σ. 1.

²⁷⁸ Στο ίδιο.

²⁷⁹ Ό.π. Ο Θ. Νικολούδης επιμένει στην άποψη αυτή και στο άρθρο της 20ής Οκτωβρίου. Βλ. *Πολιτεία* Φύλλο 20.10.1922, σσ. 1-2.

Σύμφωνα με όσα εκτέθηκαν μέχρι στιγμής το κόμμα των Ελευθεροφρόνων εμφανίστηκε σε μια κρίσιμη περίοδο κατά την οποία η πόλωση ανάμεσα στον βενιζελισμό και τον αντιβενιζελισμό ήταν αδιαμφισβήτητη. Από τη μια πλευρά, το κόμμα των Φιλελευθέρων αντιμετώπιζε εσωτερικά προβλήματα και κινδύνευε να διασπαστεί. Από την άλλη, ο βασιλόφρων πολιτικός κόσμος, με βασικό εκφραστή του τον Δ. Γούναρη απώλεσε τη δημοτικότητά του μετά την καταστροφική ήττα στο μικρασιατικό μέτωπο. Η παρουσία ενός νέου κόμματος φαινόταν ως μια εναλλακτική λύση στο δίπολο βενιζελισμού-αντιβενιζελισμού. Ωστόσο, η πρότερη στάση του Ι. Μεταξά απέναντι στις Μεγάλες Δυνάμεις αποτέλεσε ένα σημαντικό εμπόδιο στη διεκδίκηση αυτού του νέου κενού χώρου στην πολιτική, ενθαρρύνοντας την κριτική και από τις δύο παρατάξεις.

Κεφάλαιο 1.2 Η συμμετοχή στην Οικουμενική Κυβέρνηση Ζαΐμη: Έκφραση τεχνοεπιστημονικών ιδεών στο δημόσιο λόγο

Το κόμμα των Ελευθεροφρόνων ήταν πολύ πιθανό να διακριθεί στις επερχόμενες εκλογές. Από τη μία, ο αντιβενιζελικός κόσμος επωμίστηκε την κληρονομιά της μικρασιατικής εκστρατείας, ενώ μετά τη δική των έξι απώλεσε τον κύριο εκφραστή του, τον Δ. Γούναρη. Από την άλλη, η «Επανάσταση» των Ν. Πλαστήρα – Στυλιανού Γονατά απογοήτευσε τον λαό, διαψεύδοντας τις αρχικές της δηλώσεις περί συγκρότησης μιας ακομμάτιστης κυβέρνησης, καθώς πολύ σύντομα μετατράπηκε σε βενιζελική.²⁸⁰ Επιπλέον, δυσαρέσκεια προκλήθηκε και στους ομοϊδεάτες εξ αιτίας των διαρκών προαγωγών αξιωματικών του στρατού σε ανώτερες θέσεις με μοναδικό κριτήριο τις διαπροσωπικές σχέσεις.²⁸¹

Η οργανωμένη αντίδραση κατά της κυβέρνησης του Σεπτεμβρίου 1922 εκδηλώθηκε έναν χρόνο αργότερα από τους Γ. Λεοναρδόπουλο, Π. Γαργαλίδη και Γ. Ζήρα.²⁸² Το σχέδιο των τριών ηγετών όριζε το ξέσπασμα του κινήματος το βράδυ της 21^{ης} προς 22^{ης} Οκτωβρίου 1923 στις περιοχές της Μακεδονίας-Θράκης και της Πελοποννήσου, με ανώτερο στόχο την κατάληψη της Αθήνας. Το παραπάνω πλάνο κοινοποιήθηκε σε όλες τους μετέχοντες της δράσης και εν αγνοία των εμπνευστών του στον Ι. Μεταξά από τον Θεόδωρο Σκυλακάκη.²⁸³ Ο τελευταίος, όντας αντιβενιζελικός και φίλος του πρώτου, βρισκόταν σε διαρκή επικοινωνία μαζί του, ενημερώνοντάς τον για την πορεία του κινήματος.

Ο Ι. Μεταξάς εξέφρασε τις αντιρρήσεις του στον Θ. Σκυλακάκη για το σχέδιο, κρίνοντας πως το κίνημα θα αποτύγχανε λόγω της αδυναμίας του να αιφνιδιάσει την κυβέρνηση.²⁸⁴ Παρά τη διαφωνία του, ο Ι. Μεταξάς αποχώρησε από την Αθήνα μόλις

²⁸⁰ Γεώργιος Μαυρογορδάτος, «Μεταξύ δύο πολέμων: Πολιτική Ιστορία 1922-1940», στο: Βασίλης Παναγιωτόπουλος, *ό.π.*, σ. 9.

²⁸¹ Γρηγόρης Δαφνής, *Η Ελλάδα μεταξύ δύο πολέμων (1923-1940)*, τ. Α', Κάκτος, Αθήνα 1997, σ. 116.

²⁸² Οι τρεις αξιωματικοί ανέλαβαν την ηγεσία ενός κινήματος στους κόλπους του οποίου συγκεντρώνονταν άτομα τόσο με βενιζελικές πεποιθήσεις όσο και εκείνα του αντίπαλου χώρου. Μάλιστα, οι Λεοναρδόπουλος και Γαργαλίδης ήταν υπέρμαχοι του Βενιζέλου, ενώ ο Ζήρας ήταν αντιβενιζελικός. βλ. Δαφνής, *ό.π.*, σσ. 119-120.

²⁸³ Γρηγόρης Δαφνής, *ό.π.*, σ. 119.

²⁸⁴ Στο ίδιο.

ξέσπασε το κίνημα και κατευθύνθηκε προς την Κόρινθο προκειμένου να συμμετέχει σε αυτό. Ωστόσο, οι ηγέτες του, που δεν επιθυμούσαν σε καμία περίπτωση την ανάμιξή του, επιδίωξαν την απομάκρυνση του Ι. Μεταξά προτείνοντάς του να μεταβεί στην Τρίπολη, όπου θα μπορούσε να ενθαρρύνει τον πληθυσμό να στηρίξει την ένοπλη κίνηση.²⁸⁵

Ο Ι. Μεταξάς επιστρέφοντας από την Τρίπολη επιδίωξε για ακόμη μια φορά την εμπλοκή του στο κίνημα χωρίς ωστόσο να το πετύχει. Παράλληλα, η δράση των στασιαστών αναχαιτίστηκε από την κυβέρνηση και το κίνημα κατέληξε σε αποτυχία. Ο Ι. Μεταξάς με τη βοήθεια του Κωνσταντίνου Μανιαδάκη μετέβη στην Πάτρα, όπου επιβιβάστηκε σε ένα νορβηγικό πλοίο με κατεύθυνση την Ιταλία.²⁸⁶ Έτσι, το κόμμα των Ελευθεροφρόνων έχασε τον ηγέτη του και συγχρόνως την ευκαιρία να διεκδικήσει μια θέση στο κοινοβούλιο.

Η «Αντεπανάστασις» του 1923 προκάλεσε βαρύτερες συνέπειες στον αντιβενιζελικό χώρο. Αρχικά, διενεργήθηκαν στρατοδικεία, στα οποία αποφασίστηκε η καταδίκη σε θάνατο των Λεοναρδόπουλο, Γαργαλίδη, Αβράμπου και Νικολαρέα (απόφαση που δεν εκτελέστηκε ποτέ) και η απόταξη 1284 αξιωματικών.²⁸⁷ Επιπλέον, με αφορμή το κίνημα εκδηλώθηκαν οι ακραίες φωνές του βενιζελισμού, ζητώντας την άμεση απομάκρυνση του βασιλιά και την ανακήρυξη της δημοκρατίας.²⁸⁸

Παρόλο που το πολιτειακό ζήτημα λύθηκε τον Μάρτιο του 1924 με την αναγνώριση της δημοκρατίας, τα εσωτερικά προβλήματα των βενιζελικών παρέμειναν και δεν άργησαν να εκφραστούν οι υπάρχουσες διαφωνίες της Δημοκρατικής Ένωσης με τους Προοδευτικούς και τους Συντηρητικούς Φιλελεύθερους.²⁸⁹ Η κρίση του βενιζελισμού σε συνδυασμό με τον κοινωνικό αναβρασμό της περιόδου (απεργίες και η βίαιη καταστολή τους, δράση των παλαιών πολεμιστών κλπ.) δημιούργησε ένα κλίμα πόλωσης στην πολιτική ζωή της χώρας. Εντός αυτών των συνθηκών επιβλήθηκε η δικτατορία του Θ. Παγκάλου στις 25 Ιουνίου 1925.

Η παγκαλική δικτατορία ανατράπηκε από τον Γ. Κονδύλη τον Αύγουστο του 1926, κληρονομώντας στη χώρα σοβαρά προβλήματα τόσο στον οικονομικό τομέα όσο

²⁸⁵ *Ο.π.*, σ. 143.

²⁸⁶ *Ο.π.*, σ. 150.

²⁸⁷ *Ο.π.*, σ. 154.

²⁸⁸ Γεώργιος Μαυρογορδάτος, «Μεταξύ δύο πολέμων...», *ό.π.*, σ. 12

²⁸⁹ Στο ίδιο, σ. 14.

και στις διακρατικές σχέσεις. Την ίδια στιγμή ο ελληνικός λαός ζητούσε τη συγκρότηση μιας κυβέρνησης στην οποία θα συμμετείχαν όλα τα κόμματα. Παρά την εκδήλωση των πρώτων πολιτικών ενστάσεων, το λαϊκό αίτημα έγινε αποδεκτό και στις 7 Νοεμβρίου 1926 διενεργήθηκαν εκλογές.

Το εκλογικό αποτέλεσμα απέδωσε 143 έδρες στους βενιζελικούς, 127 έδρες στους αντιβενιζελικούς, ενώ οι υπόλοιπες μοιράστηκαν μεταξύ της Εβραϊκής Πολιτικής Ένωσης, του Αγροτικού Κόμματος και του Κομμουνιστικού Κόμματος. Στις 4 Δεκεμβρίου ορκίστηκε η οικουμενική κυβέρνηση υπό την προεδρία του Αλέξανδρου Ζαΐμη. Σε αυτήν συμμετείχαν ως υπουργός Οικονομικών ο Γ. Καφαντάρης, ως υπουργός των Εξωτερικών ο Ανδρ. Μιχαλακόπουλος, ως υπουργός Γεωργίας ο Αλεξ. Παπαναστασίου, ως υπουργός Εσωτερικών ο Π. Τσαλδάρης, ως υπουργός Συγκοινωνιών ο Ι. Μεταξάς, ως υπουργός Δικαιοσύνης ο Κ. Αγγελόπουλος, ως υπουργός Εθνικής Οικονομίας ο Γ. Μερκούρης, ως υπουργός Παιδείας ο Αθ. Αργυρός, ως Υπουργός Στρατιωτικών ο Αλ. Μαζαράκης, ως υπουργός Ναυτικών ο Αλεξ. Κανάρης και ως Υπουργός Προνοίας ο Μιχ. Κύρκος.²⁹⁰

Η οικουμενική κυβέρνηση δεν παρέμεινε ομοιογενής μέχρι το 1928, όταν τη διαδέχθηκε εκείνη υπό τον Ελ. Βενιζέλο, αλλά τροποποιήθηκε αρκετές φορές η σύνθεσή της εξ αιτίας των διαφωνιών των μελών της. Κατά το διάστημα της θητείας της θα φρόντιζε να επικυρώσει το Σύνταγμα, να αποκαταστήσει το κοινοβουλευτικό πολίτευμα, να θεσπίσει τη Γερουσία ως δεύτερο νομοθετικό σώμα, να λύσει το ζήτημα των απότακτων αξιωματικών, ενώ θα επιδίωκε και την οικονομική σταθεροποίηση της χώρας.²⁹¹

Ο Ι. Μεταξάς συμμετέχοντας στην οικουμενική κυβέρνηση ως υπουργός Συγκοινωνιών συνέδεσε την αρχή της πολιτικής του καριέρας με την υπογραφή δύο συμβάσεων, οι οποίες απασχόλησαν έντονα τόσο τους βουλευτές όσο και τον τύπο της εποχής.²⁹² Η πρώτη συνάφθηκε με την αγγλική εταιρεία “Power and Traction”,

²⁹⁰ Γρηγόρης Δαφνής, *ό.π.*, σ. 349.

²⁹¹ Στο *ίδιο*, σ. 350· Γεώργιος Μαυρογορδάτος, «Μεταξύ δύο πολέμων...», *ό.π.*, σ. 17· Τάσος Βουρνάς, *Ιστορία της νεώτερης και σύγχρονης Ελλάδας*, τ. Β', Πατάκη, Αθήνα 2006, σσ. 334-335.

²⁹² Για τη σύμβαση με τον Οίκο Μακρή η αρθρογραφία είναι πλούσια. Ενδεικτικά βλ.: *Εμπρός* Φύλλο: 15.2.1928, σ. 2, Φύλλο: 25.2.1928, σ. 1, Φύλλο: 19.4.1928, σ. 4, Φύλλο: 18.4.1928, σ. 4, Φύλλο: 13.4.1928, σ. 4, Φύλλο: 29.1.1928, σ. 1, Φύλλο: 26.1.1928, σ. 4, *Μακεδονία* Φύλλο: 2.12.1927, σ. 6, Φύλλο: 26.11.1927, σ. 4, Φύλλο: 23.11.1927, σ. 6, Φύλλο: 10.6.1928, σ. 3, Φύλλο: 6.6.1928, σ. 6, Φύλλο: 14.5.1928, σ. 6, Φύλλο: 20.4.1928, σ. 6, *Σκριπ* Φύλλο: 2.12.1927, σ. 3, Φύλλο: 27.11.1927, σ. 6,

αφορώντας την παραχώρηση του προνομίου της παραγωγής ηλεκτρικού ρεύματος και την εκμετάλλευση των αστικών συγκοινωνιών της Αθήνας. Η δεύτερη σύμβαση υπογράφηκε μεταξύ του ελληνικού κράτους και της εταιρείας «Π.Γ. Μακρής και Σία» με την οποία η τελευταία αναλάμβανε την κατασκευή οδικού δικτύου στη χώρα.

Για την ψήφιση των παραπάνω συμβάσεων ο Ι. Μεταξάς επιχειρηματολόγησε επί μακρόν στο Κοινοβούλιο, λαμβάνοντας πότε την στήριξη των μελών του και πότε την αποδοκιμασία τους. Μέσω της προσεκτικής εξέτασης των αγορεύσεών του στη Βουλή μπορεί κανείς να αντλήσει πληροφορίες σχετικές με τους όρους και τις συνθήκες σύναψης των εν λόγω συμφωνιών, καθώς και το αντίκτυπο των θέσεών του στους υπόλοιπους βουλευτές. Ωστόσο, σε ένα δεύτερο επίπεδο είναι δυνατόν να εντοπιστούν στο λόγο του Ι. Μεταξά συγκεκριμένα σημεία, τα οποία αποκαλύπτουν τις απόψεις του για το τεχνολογικό φαινόμενο.

Ήδη από τις πρώτες του δηλώσεις σχετικά με τη συγκοινωνιακή πολιτική που θα ακολουθούσε καθίσταται φανερή η στάση του απέναντι στην τεχνολογία και τις λειτουργίες της. Για τον Ι. Μεταξά, καμία ελληνική κυβέρνηση δεν εφάρμοσε ένα συνεχές σχέδιο για την ανάπτυξη της συγκοινωνίας στη χώρα παρά μόνο υιοθετούνταν κατά το δοκούν νόμοι και αποφάσεις σχετικά με το ζήτημα αυτό. Απεναντίας, στόχος του ίδιου ήταν να καταστήσει μια κοινώς αποδεκτή πολιτική, στην οποία θα συνέδραμε με τη σειρά της όλη η Βουλή.²⁹³

Από τους πρώτους στόχους της θητείας του ήταν η σύνδεση των μικρών οδικών αρτηριών της χώρας με τις μεγαλύτερες, αξιοποιώντας τις υπάρχουσες διακλαδώσεις.²⁹⁴ Μέσω αυτής της πρακτικής θα εξυπηρετούνταν ανάγκες που

Φύλλο: 7.4.1928, σ. 4, Φύλλο: 9.4.1927, σ. 1, Φύλλο: 27.8.1927, σ. 1, Φύλλο: 24.2.1928, σ. 4. *Ριζοσπάστης* Φύλλο: 20.4.1928, σ. 4, Φύλλο: 16.6.1927, σ. 4. Αντίστοιχα, ο Τύπος καταγράφει τη συζήτηση της εποχής και για την εταιρεία Πάουερ, βλ.: *Εμπρός* Φύλλο 10.2.1927, σ. 4, Φύλλο 3.2.1927, σ. 1, Φύλλο 26.5.1927, σ. 3, Φύλλο 12.2.1927, σ. 4, Φύλλο 9.2.1927, σ. 4, Φύλλο 8.2.1927, σ. 4, Φύλλο 4.2.1927, σ. 4, Φύλλο 1.2.1927, σ. 1, *Μακεδονία* Φύλλο: 19.3.1927, σ. 4, Φύλλο: 12.2.1927, σ. 4, Φύλλο: 11.2.1927, σ. 4, Φύλλο: 11.2.1927, σ. 1, Φύλλο: 10.2.1927, σ. 6, Φύλλο: 12.1.1927, σ. 4, *Σκριπ* Φύλλο: 29.3.1928, σ. 1, Φύλλο: 20.3.1927, σ. 6, Φύλλο: 16.3.1927, σ. 4, Φύλλο: 14.2.1927, σ. 4, Φύλλο: 13.2.1927, σ. 6, Φύλλο: 12.2.1927, σ. 1, Φύλλο: 11.2.1927, σ. 4, Φύλλο: 10.2.1927, σ. 1, Φύλλο: 9.2.1927, σ. 4, Φύλλο: 2.2.1927, σ. 4, Φύλλο: 1.2.1927, σ. 4, *Ριζοσπάστης* Φύλλο: 18.2.1927, σ. 4, Φύλλο: 10.2.1927, σ. 4, Φύλλο: 2.2.1927, σ. 4.

²⁹³ *Πρακτικά Βουλής των Ελλήνων*, Συνεδρίαση Ε΄, 10.12.1926, Α΄ Συνόδου, Α΄ βουλευτικής περιόδου, σσ. 22-23.

²⁹⁴ Στο ίδιο.

σχετίζονταν με τον στρατιωτικό τομέα, αλλά και με εκείνον της οικονομίας. Ειδικά η ανάπτυξη του οδικού δικτύου στις παραμεθόριες περιοχές θα συνέβαλε στην καλύτερη επικοινωνία και την πρόσβαση των απαραίτητων μέσων για τις ανάγκες ασφάλειας του κράτους.²⁹⁵ Από την άλλη, η κατασκευή ενός οδικού δικτύου σε παράλληλη πορεία με εκείνη των σιδηροδρομικών γραμμών μπορούσε να ενθαρρύνει τον ανταγωνισμό μεταξύ των δύο μέσων μεταφοράς, του τρένου και του αυτοκινήτου, όπως επίσης να ενισχύσει τη μεταφορά της αγροτικής παραγωγής και κατ' επέκταση την εν γένει βελτίωση της οικονομίας.²⁹⁶

Ο Ι. Μεταξάς όμως δεν αρκέστηκε στην επίκληση επιχειρημάτων στρατιωτικής και οικονομικής φύσης προκειμένου να στηρίξει την πολιτική του υπουργείου του. Επιπλέον, προσέθεσε μια δεύτερη διάσταση στη λειτουργία του συγκοινωνιακού δικτύου: η σύνδεση των περιοχών δύνατο να επιτελέσει και εκπολιτιστικούς σκοπούς, οι οποίοι κρίνονταν από τον ίδιο εξίσου σημαντικοί με τους οικονομικούς.²⁹⁷ Θεωρούσε δηλαδή πως η χρήση της τεχνολογίας τόσο για τη διάνοιξη νέων οδών όσο και για τη μεταφορά αγαθών λειτουργούσε ως δίοδος πολιτισμού, καθώς συνέδεε περιοχές με πολύ διαφορετικά κοινωνικά και πολιτισμικά χαρακτηριστικά, των οποίων η συνάντηση δεν θα μπορούσε να επιτευχθεί διαφορετικά.

Ως έργο πολιτισμού αποτιμάται από τον Ι. Μεταξά και η υδροδότηση των Αθηνών. Το εν λόγω έργο είχε αναλάβει η εταιρεία Ούλεν -αμερικανικών συμφερόντων- κατόπιν υπογραφής σχετικής σύμβασης με το ελληνικό κράτος και την Τράπεζα Αθηνών τον Δεκέμβριο του 1924. Με αφορμή τη συζήτηση στο Κοινοβούλιο για ορισμένα προβλήματα τεχνικής και οικονομικής φύσης ο Ι. Μεταξάς διαβεβαίωσε τους συναδέλφους του πως το αποτέλεσμα των εργασιών της εταιρείας θα ήταν άριστο, ενώ διέψευσε τις φήμες περί ακαταλληλότητας των υλικών.²⁹⁸

²⁹⁵ Το επιχείρημα αυτό συνιστά απόδειξη της επιρροής του Ι. Μεταξά από τη μετεκπαίδευσή του στη Γερμανία, καθώς οι διδασκαλίες του Μόλτκε τόνιζαν πάντοτε την ανάγκη σύνδεσης των περιοχών μέσω τροχιοδρομικών γραμμών για την εξυπηρέτηση στρατιωτικών σκοπών. Επιπλέον, η συγγένεια της σκέψης των δύο ανδρών πιστοποιείται και από τον περιπαικτικό χαρακτηρισμό του Ι. Μεταξά από τους συμφοιτητές του στην Ακαδημία ως «μικρός Μόλτκε», ενώ τοποθέτησαν και την επιγραφή: «κανένα πρόβλημα άλυτο για τον Ιωάννη Μεταξά», βλ. Joachim, *ό.π.*, σσ. 31-32.

²⁹⁶ Πρακτικά Βουλής των Ελλήνων, Συνεδρίαση Ε΄, 10.12.1926, *ό.π.*

²⁹⁷ Στο ίδιο.

²⁹⁸ Πρακτικά Βουλής των Ελλήνων, Συνεδρίαση ΠΑ΄, 25.5.1927, Α΄ Συνόδου, Α΄ βουλευτικής περιόδου, σ. 620.

Επιπλέον, συμπλήρωσε πως η υλοποίηση των έργων υδροδότησης της πόλης θα ικανοποιούσε μακροπρόθεσμα τους Αθηναίους, καθώς θα μπορούσε να καλύψει την προβλεπόμενη ζήτηση σε νερό λόγω της αναμενόμενης αύξησης του πληθυσμού.²⁹⁹ Παράλληλα, οι Έλληνες μηχανικοί που εργάζονταν στα έργα μπορούσαν να αποκομίσουν πολύτιμη εμπειρία, η οποία θα συμπλήρωνε την υπάρχουσα εκπαίδευσή τους.³⁰⁰ Τα τεχνικά έργα λοιπόν κατά τον Ι. Μεταξά θα συνέβαλλαν στην ικανοποίηση των κοινωνικών απαιτήσεων, ενώ η διαδικασία πραγματοποίησής τους θα λειτουργούσε ως μαθητεία για τους εργαζόμενους σε αυτά.

Εκτός από τη συνεισφορά των έργων σε κοινωνικό επίπεδο, ο Ι. Μεταξάς απέδιδε άλλη μια διάσταση στην εκτέλεση τους: την υστεροφημία της κυβέρνησης.³⁰¹ Στην προκειμένη περίπτωση, το άτομο που ανέλαβε την υλοποίηση των έργων μέσω της υπογραφής συμβάσεων ήταν ο ίδιος ο αρχηγός του κόμματος των Ελευθεροφρόνων. Μέσω της σύνδεσης ανάμεσα σε ένα έργο τεχνικής φύσης και της φήμης που επιδίωκε να έχει μετά τον θάνατό του, ο Ι. Μεταξάς εξέφραζε τη φιλοδοξία του να μνημονεύεται από τις μελλοντικές γενεές, καθώς κατ' αυτόν τον τρόπο θα πετύχαινε μιας μορφής αθανασία.³⁰²

Κατά τη διάρκεια συζήτησης στο Κοινοβούλιο για την επιλογή του κατάλληλου εργολάβου που θα αναλάμβανε τα έργα της οδοποιίας, ο Ι. Μεταξάς τάχθηκε υπέρ του οίκου Μακρή. Η στήριξη του εν λόγω οίκου από τον Υπουργό των Συγκοινωνιών αιτιολογείται από τον ίδιο με κριτήριο την τεχνική επάρκεια του ομίλου. Η ικανότητα του Μακρή να ολοκληρώσει το ανατεθέν έργο χωρίς «κακοτεχνία» αποδεικνύεται κατά τον Ι. Μεταξά από το γεγονός ότι ο όμιλος συντίθεται «από το σύνολο των

²⁹⁹ Στο ίδιο

³⁰⁰ Ο.π.

³⁰¹ *Πρακτικά Βουλής των Ελλήνων, Συνεδρίαση ΜΔ', 23.2.1928, Β' Συνόδου, Α' βουλευτικής περιόδου, σσ. 77-81.*

³⁰² Σε αυτό το σημείο θα πρέπει να σχολιάσουμε το εξής: η λειτουργία της μνημόνευσης ενός ανθρώπου μέσω της παρακαταθήκης τεχνικών έργων, που επικαλείται ο Ι. Μεταξάς, δεν πρέπει να εκλαμβάνεται ως στοιχείο ενός ανορθόλογου σκέπτεσθαι. Απεναντίας, η ανάγνωση αυτής της λειτουργίας οφείλει να γίνεται εντός των συμφραζομένων του ομιλητή. Στο υπό εξέταση χωρίο ο Ι. Μεταξάς επικαλείται την υστεροφημία ενός έργου προκειμένου να αντιταχθεί της οξείας κριτικής που δέχεται από τον Τύπο και από μια μερίδα βουλευτών. Συνεπώς, η παραπάνω δήλωση αποτελεί μια εκφραστική επιλογή του Ι. Μεταξά που αποδεικνύει αφενός τις φιλόδοξες σκέψεις του, αφετέρου συνιστά και ένα αφηγηματικό σχήμα σε μια προσπάθεια υπεράσπισης των θέσεών του.

υφιστάμενων τεχνικών εταιρειών της Ελλάδας».³⁰³ Η συγκέντρωση λοιπόν όλων των ειδικών-τεχνικών σε έναν οργανισμό αποτελεί εγγύηση για την αποτελεσματικότητα ενός έργου.

Παρομοίως, ο Ι. Μεταξάς εξέφρασε την εμπιστοσύνη του στις εκτιμήσεις των ειδικών όταν κλήθηκε να λάβει αποφάσεις σχετικά με τα καθήκοντά του στο Υπουργείο Συγκοινωνιών. Για παράδειγμα, όταν του ζητήθηκε να απαντήσει για την ισχύ των συμβάσεων που είχαν υπογραφεί επί της δικτατορίας του Θ. Παγκάλου, δεν αρκέστηκε στην ανάγνωση της σχετικής νομοθεσίας, αλλά επέλεξε τόσο τη μελέτη ειδικών νομικών συγγραμμάτων όσο και τη λήψη γνωμοδότησης από ειδικούς στα νομικά.³⁰⁴

Αν και η γνωμοδότηση των ειδικών συνιστά επαρκές έρεισμα για τη λήψη μιας απόφασης, ο Ι. Μεταξάς επιλέγει μερικές φορές να μην την υιοθετήσει λόγω πολιτικών επιταγών. Χαρακτηριστική περίπτωση αποτέλεσε το ζήτημα προμήθειας βυθοκόρων για την ικανοποίηση των κρατικών αναγκών.³⁰⁵ Ο Ι. Μεταξάς προτού προβεί σε παραγγελία ζήτησε τη γνώμη της Μηχανολογικής Υπηρεσίας του Υπουργείου Συγκοινωνιών, ενώ παρακολούθησε τις εργασίες του συμβουλίου των Σιδηροδρόμων για το θέμα αυτό. Η Υπηρεσία πρότεινε στον υπουργό την προτίμηση του ολλανδικού οίκου, καθώς έκρινε πως το εργοστάσιο παραγωγής ήταν καλύτερο από εκείνο του ανταγωνιστή, που ανήκε σε ιταλική εταιρεία. Ωστόσο, ο Ι. Μεταξάς δεχόμενος μια σειρά πολιτικών πιέσεων για την επιλογή των βυθοκόρων από την Ιταλία, επέλεξε να προβεί σε παραγγελία ενός προϊόντος από κάθε χώρα.

Συμπερασματικά, ο Ι. Μεταξάς υιοθέτησε μια στάση φιλική απέναντι στην επιστήμη και την τεχνολογία της υπό εξέταση περιόδου. Η τεχνολογία μέσω της αποτύπωσής της στο δημόσιο χώρο (λχ μέσω της διάνοιξης δρόμων) εκλαμβάνεται ως μια δύναμη με οικονομικές, στρατιωτικές αλλά και εκπολιτιστικές διαστάσεις. Με την ορθή χρήση της είναι δυνατόν να επέλθουν αλλαγές στην κοινωνία, οι οποίες θα ωφελήσουν το κοινωνικό σύνολο βραχυπρόθεσμα και μακροπρόθεσμα.

³⁰³ *Πρακτικά Βουλής των Ελλήνων*, Συνεδρίαση ΙΒ', 1.12.1927, Β' Συνόδου, Α' βουλευτικής περιόδου, σσ. 158-161.

³⁰⁴ *Πρακτικά Βουλής των Ελλήνων*, Συνεδρίαση ΚΕ', 3.2.1927, Α' Συνόδου, Α' βουλευτικής περιόδου, σσ. 147-149.

³⁰⁵ *Πρακτικά Βουλής των Ελλήνων*, Συνεδρίαση ς', 15.6.1928, Β' Συνόδου, Α' βουλευτικής περιόδου, σσ. 1233-1236.

Ακόμη, η τεχνολογία για τον Ι. Μεταξά μπορεί να κριθεί με όρους αποτελεσματικότητας. Μια ομάδα απαρτιζόμενη από ειδικούς μπορεί να επιφέρει θετικά αποτελέσματα στον κοινωνικό χώρο, εκμηδενίζοντας τις πιθανότητες για σφάλματα και «κακοτεχνίες». Ο ειδικός εκτός από κάτοχος της τεχνικής είναι δυνατόν να είναι και γνώστης θεωρητικών θεμάτων, όπως είναι τα ζητήματα νομικής φύσης. Ωστόσο, η εκτίμηση ενός εμπειρογνώμονα δύναται να παρακαμφθεί εάν αυτό απαιτείται από τις διεθνείς σχέσεις. Σε αυτή την περίπτωση φαίνεται η υποταγή της τεχνογνωσίας σε πολιτικά συμφέροντα και διακρατικές συμβάσεις, αποδεικνύοντας την πρόσδεση της τεχνολογίας στα εκάστοτε πολιτικά δίκτυα της χώρας.

Κεφάλαιο 2.1 Η επιβολή της δικτατορίας της 4^{ης} Αυγούστου

Στο υποκεφάλαιο 1.1. της παρούσας εργασίας παρουσιάστηκε σύντομα η βιογραφία του Ι. Μεταξά σε συνάρτηση με τις σημαντικότερες πολιτικές εξελίξεις της εποχής του. Τελικό σημείο της αφήγησης ήταν η επιβολή της τετραυγουστιανής δικτατορίας και ο θάνατος του αρχηγού της. Προκειμένου να γίνει κατανοητό το γιατί και το πώς παρεκτράπηκε το δημοκρατικό πολίτευμα και εγκαθιδρύθηκε στη θέση του ένα αυταρχικό καθεστώς, κρίνεται αναγκαίος ο εντοπισμός των παραγόντων που ευνόησαν μια τέτοια παρέκβαση.³⁰⁶

Βασικός παράγων της πολιτικής αστάθειας του ελληνικού μεσοπολέμου υπήρξε ο Εθνικός Διχασμός. Η διχοτόμηση της κοινωνίας σε βενιζελικούς και αντιβενιζελικούς υπέσκαψε τα δημοκρατικά θεμέλια του κράτους, ενθαρρύνοντας πολλές φορές αντισυνταγματικές πρακτικές. Έτσι, από το 1922 μέχρι την επιβολή της μεταξικής δικτατορίας σημειώθηκαν έξι στρατιωτικά κινήματα (1922, 1923, 1925, 1926, 1933, 1935) με απώτερο σκοπό είτε την ανάληψη της εξουσίας είτε τον διορισμό διαφορετικής κυβέρνησης.³⁰⁷

Ιδιαίτερα, ο Εθνικός Διχασμός τροφοδότησε τη διαμάχη για το πολιτειακό ζήτημα. Ήδη από την πρώτη έκφρασή του το 1916, με τη δημιουργία του κράτους των Αθηνών και εκείνου της Θεσσαλονίκης, παρείχε τα πρώτα δείγματα αντιπαράθεσης δημοκρατίας και μοναρχίας. Η «λύση» στη διαρχία δόθηκε το 1917 με την απομάκρυνση του βασιλιά Κωνσταντίνου Α΄ και τη φυγή του στην Ελβετία. Η παραίτηση του βασιλιά δεν συνεπαγόταν και την κατάργηση του βασιλικού θεσμού,

³⁰⁶ Η ανεύρεση αυτών των παραγόντων δεν συνιστά μια εύκολη διαδικασία. Τα αίτια μιας τέτοιας αδυναμίας δεν σχετίζονται τόσο με την ανεπάρκεια ή τον περιορισμό των υπαρχουσών πηγών, όσο με τον κίνδυνο «ο μελετητής μπορεί να αγνοήσει ότι, στη εποχή εκείνη, το καταληκτικό τούτο γεγονός δεν ήταν ούτε γνωστό, ούτε δεδομένο. Ίσως μάλιστα να μην ήταν καν 'αναπόφευκτο'. Με άλλα λόγια, ελλοχεύει ο γνωστός στους ιστορικούς κίνδυνος του πρωθύστερου: να ερμηνευθεί μία ολόκληρη εποχή με άξονα ένα μεταγενέστερο γεγονός, στην έλευση του οποίου μπορεί να έχουν παίξει ρόλο και παράγοντες συγκυριακοί, καθώς και οι αποφάσεις των πολιτικών δρώντων». Βλ. Ευάνθης Χατζηβασιλείου, «Η πτώση του δημοκρατικού πολιτεύματος, 1936» στο: Σπύρος Βλαχόπουλος, Ευάνθης Χατζηβασιλείου, *Διλήμματα της ελληνικής συνταγματικής ιστορίας: 20^{ος} αιώνας. Ένας ιστορικός γράφει για το σύνταγμα και ένας συνταγματολόγος για την ιστορία*, Πατάκης, Αθήνα 2018, σ. 171.

³⁰⁷ Θάνος Βερέμη, *Ο στρατός στην ελληνική πολιτική...*, ό.π., σ. 113-220.

αλλά σε συμβολικό επίπεδο αντιλαμβανόταν ως κριτική σε αυτή τη μορφή εξουσίας. Ο Κωνσταντίνος ανέλαβε πάλι τα καθήκοντά του τρία χρόνια αργότερα, κατόπιν διενέργειας σχετικού δημοψηφίσματος από την κυβέρνηση Δημητρίου Ράλλη.

Έπειτα, το 1922, μετά την ήττα των ελληνικών δυνάμεων στη Μικρά Ασία, κηρύχθηκε η «Επανάσταση» των Ν. Πλαστήρα, Στ. Γονατά και Δ. Φωκά, η οποία σύντομα απέκτησε βενιζελικά χαρακτηριστικά. Με την ανάληψη της εξουσίας από τους κινηματίες ο βασιλιάς Κωνσταντίνος παραιτήθηκε, εγκαταλείποντας τη χώρα. Το 1923 ξέσπασε η λεγόμενη «Αντεπανάσταση» των Γαργαλίδη, Λεοναρδόπουλου, Ζήρα, ένα κίνημα κατευθυνόμενο από τους φιλοβασιλικούς. Με αφορμή την εκδήλωσή του δόθηκε το έναυσμα για τη συζήτηση σχετικά με το πολιτειακό ζήτημα. Έτσι, ένα έτος μετά συγκλείστηκε η Δ΄ Συντακτική Εθνοσυνέλευση στα πλαίσια της οποίας ανακηρύχθηκε η αβασίλευτη δημοκρατία στην Ελλάδα.

Αν και τυπικά η μοναρχία είχε καταργηθεί στους κόλπους της ελληνικής κοινωνίας δεν είχε γίνει αποδεκτή η μεταβολή του πολιτεύματος. Μάλιστα, οι φιλοβασιλικοί πολιτικοί απέρριψαν την ανακηρυγμένη δημοκρατία, κατηγορώντας το διενεργηθέν δημοψήφισμα ως νόθο. Η προσήλωση στον μοναρχικό θεσμό υπήρξε σταθερή καθ' όλη τη διάρκεια του μεσοπολέμου με αποτέλεσμα τη δημιουργία φιλοβασιλικών κύκλων, οι οποίοι εργάζονταν παρασκηνιακά για την παλινόρθωση.³⁰⁸

Η αποκατάσταση της μοναρχίας πραγματοποιήθηκε τον Νοέμβριο του 1935 μέσω της διενέργειας ενός νόθου δημοψηφίσματος από τον Γ. Κονδύλη. Λίγους μήνες νωρίτερα, την 1^η Μαρτίου, είχε ξεσπάσει το κίνημα των Ν. Πλαστήρα – Ελ. Βενιζέλου, το οποίο όμως καταπνίγηκε άμεσα από τις κρατικές δυνάμεις. Και σε αυτή την περίπτωση -όπως εκείνη του 1923- οι πολιτικοί αντίπαλοι εκμεταλλεύθηκαν την αποτυχία των κινηματιών, προωθώντας τις δικές τους πολιτειακές αλλαγές.

Από τα παραπάνω γίνεται εμφανής η επιρροή που δύναται να ασκούν οι διάφορες πολιτικές ομάδες στο Σύνταγμα. Πρόκειται για μια επέμβαση στο πολιτειακό, η οποία αφορμάται από τα προσωπικά συμφέροντα των εκάστοτε παρατάξεων. Έτσι, όταν οι συνθήκες ήταν κατάλληλες τα ακραία στοιχεία του βενιζελικού κόσμου προώθησαν το πολίτευμα της αβασίλευτης δημοκρατίας στη χώρα. Αντίστοιχα, όταν

³⁰⁸ Σπύρος Λιναρδάτος, *Πώς εφτάσαμε στην 4^η Αυγούστου*, Το Βήμα βιβλιοθήκη, Αθήνα 2009, σσ. 76-77 και Γεώργιος Ν. Μοσχόπουλος, *Από την παλινόρθωση στη βασιλο-μεταξική δικατορία, 1935-1940*, Εκδόσεις Αθ. Χριστάκη, Αθήνα 1999, σσ. 37-48.

οι αντιβενιζελικοί βρέθηκαν σε θέση ισχύος επιδίωξαν με κάθε μέσο – ακόμη και με τη διενέργεια νόθου δημοψηφίσματος - την παλινόρθωση της μοναρχίας.

Στη σύγκρουση των δύο αντιμαχόμενων μερών – βενιζελικών και φιλοβασιλικών – θα πρέπει να προστεθεί και η κρίση της αστικής ηγεμονίας, η οποία εκδηλώθηκε – ή τουλάχιστον έγινε εντονότερη - με την κατάρρευση του μικρασιατικού μετώπου και τη δίκη των έξι. Επιπλέον, η άφιξη στην Ελλάδα ενός τεράστιου αριθμού προσφύγων και το εγχείρημα της αποκατάστασης αυτών δημιούργησε ισχυρές πιέσεις στους κυβερνώντες.³⁰⁹ Ο κοινωνικός αναβρασμός σημειωνόταν καθ' όλη τη διάρκεια του ελληνικού μεσοπολέμου, ενώ η αμφισβήτηση του υπάρχοντος πολιτικού συστήματος έλαβε τη μορφή ένοπλων κινητοποιήσεων αλλά και απεργιακών αγώνων.³¹⁰

Η συγκρότηση της οικουμενικής κυβέρνησης τον Δεκέμβριο του 1926 φάνηκε να ικανοποιεί το κοινωνικό αίτημα περί συμφιλίωσης των βενιζελικών και αντιβενιζελικών. Ωστόσο, το γεγονός ότι γνώρισε πολλαπλούς ανασχηματισμούς κατά τη βραχύβια διάρκειά της αποδεικνύει την αδυναμία συμφωνίας του πολιτικού κόσμου, αλλά και την ύπαρξη βαθύτερων δομικών προβλημάτων. Η μεταρρυθμιστική προσπάθεια του Ελ. Βενιζέλου κατά την τετραετία 1928-1932 ανακόπηκε από την εκδήλωση της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης.³¹¹ Το κραχ του 1929 απέτρεψε την οικονομική ανάκαμψη της Ελλάδας, προκαλώντας σοβαρές συνέπειες τόσο σε οικονομικό όσο και σε κοινωνικό επίπεδο.³¹²

³⁰⁹ Άννα Κωνσταντινίδου, «Το προσφυγικό ζήτημα στο ελληνικό κοινοβούλιο (1922-1930)», στο: Ιωάννης Σ. Κολιόπουλος, Ιάκωβος Δ. Μιχαηλίδης (επιμ.), *Οι πρόσφυγες στη Μακεδονία. Από την τραγωδία στην εποποιΐα*, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Αθήνα 2009, σσ. 129-137.

³¹⁰ Θανάσης Καμπαγιάννης, *Το εργατικό συνδικαλιστικό κίνημα στην Ελλάδα, 1918-1926. Οι απεργίες, τα συνέδρια της ΓΣΕΕ και η οργανική σύνδεση με το ΣΕΚΕ-ΚΚΕ*, Μαρξιστικό Βιβλιοπωλείο, Αθήνα 2007, σσ. 57-84· Κώστας Φουντανόπουλος, *Εργασία και εργατικό κίνημα στη Θεσσαλονίκη 1908-1936. Ηθική οικονομία και συλλογική δράση στο Μεσοπόλεμο*, Νεφέλη, Αθήνα 2005, βλ. όλο το Β' Μέρος· Δημήτρης Λιβιεράτος, *Κοινωνικοί αγώνες στην Ελλάδα 1923-27: Επαναστατικές εξαγγελίες*, Εναλλακτικές εκδόσεις, Αθήνα 1985, σσ. 36-52.

³¹¹ Παύλος Β. Πετρίδης, *Το έργο της κυβερνήσεως Βενιζέλου κατά την τετραετία 1928-1932. Τι υπεσχέθη προεκλογικώς και τι επραγματοποίησε*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2000 και Σπύρος Τζόκας, *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και το εγχείρημα του αστικού εκσυγχρονισμού 1928-1932. Η οικοδόμηση του αστικού κράτους*, Θεμέλιο, Αθήνα 2002.

³¹² Η παγκόσμια οικονομική κρίση διόγκωσε τα ήδη υπάρχοντα προβλήματα που υπήρχαν σε περιοχές, όπως η Θεσσαλονίκη, όπου είχαν εγκατασταθεί προσφυγικοί πληθυσμοί. Οι κάτοικοι ζούσαν σε άθλιες συνθήκες, ενώ η πείνα και η ανεργία ήταν καθημερινά φαινόμενα. Εξ αιτίας των τραγικών συνεπειών του Κραχ πολλοί Θεσσαλονικείς αυτοκτόνησαν προκειμένου να απαλλαγούν από το αδιέξοδο στο

Στην Ευρώπη, οι επικρατούσες συνθήκες κατά τον μεσοπόλεμο δεν ήταν ευνοϊκές για τη διατήρηση της φιλελεύθερης κοινοβουλευτικής δημοκρατίας. Οι περισσότερες χώρες αντιμετώπιζαν σοβαρά οικονομικά προβλήματα, τα οποία διογκώθηκαν μετά την παγκόσμια χρηματοπιστωτική κρίση (1929). Παράλληλα, το χαμηλό μορφωτικό επίπεδο, η απουσία παράδοσης στους κοινοβουλευτικούς θεσμούς, οι έντονες ταξικές διαφορές, η αδυναμία ενσωμάτωσης των προσφύγων του Α΄ Παγκόσμιου Πολέμου, αλλά και η δυσaráεσκεια μερικών εθνικών μειονοτήτων αποτέλεσαν σημαντικά στοιχεία συσπείρωσης των λαών γύρω από ακραίες φωνές.³¹³

Η δυσaráεσκεια με το υπάρχον πολιτικό σύστημα και η αμφισβήτηση των λειτουργιών του κοινοβουλευτισμού επέτρεψε την εγκαθίδρυση αυταρχικών καθεστώτων.³¹⁴ Αρχικά, η Ιταλία το 1922 με την ανάθεση της εξουσίας στον Μπενίτο Μουσολίνι. Στη συνέχεια, η Ισπανία το 1923 με τον Πρίμο ντε Ριβέρα και το 1936 με τον Φρανσίσκο Φράνκο, ενώ ακολούθησαν η Βουλγαρία το 1923 με τον Αλεξάντερ Τσαγκάφ και το 1934 με τον Βέλτσεφ, η Πολωνία το 1923 με τον Γιόζεφ Πιλσούντσκι, η Λιθουανία το 1923 με τον Αντάνας Σμετόνα, η Πορτογαλία το 1923 με τον Αντόνιο ντε Ολιβείρα Σαλαζάρ, η Γιουγκοσλαβία το 1929 με τον βασιλιά Αλέξανδρο, η Γερμανία το 1933 με τον Αδόλφο Χίτλερ, η Ρουμανία το 1938 με τον βασιλιά Κάρολο Β΄.

Η επιβολή της μεταξικής δικτατορίας οφείλει να ερμηνευτεί εντός του παραπάνω ασταθούς και διχασμένου κοινωνικοπολιτικού πλαισίου. Οι εκλογές, που διενεργήθηκαν ένα έτος πριν την κατάλυση των δημοκρατικών θεσμών, πραγματοποιήθηκαν εντός του κλίματος του Εθνικού Διχασμού. Οι βενιζελικοί, ακολουθώντας την παλαιά πρακτική της αποχής δεν συμμετείχαν στην εκλογική διαδικασία, δίνοντας έτσι τη νίκη στην αντιβενιζελική παράταξη.³¹⁵ Ακόμη, όταν οι

οποίο είχαν επέλθει. Βλ. Ελευθερία Μαντά, Δημήτρης Κοντογεώργης, Χρήστος Μανδατζής, *Φτώχεια και Φιλανθρωπία στη Θεσσαλονίκη (1930-1935)*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2017, σ. 75.

³¹³ Ιωάννης Σ. Κολιόπουλος, *Νεώτερη Ευρωπαϊκή Ιστορία, 1789-1945. Από τη γαλλική επανάσταση μέχρι τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο*, Εκδόσεις Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2001, σ. 355-356.

³¹⁴ Stephen J. Lee, *European Dictatorships 1918-1945*, Routledge, Λονδίνο και Νέα Υόρκη 2008, σσ. 46-47. Ιωάννης Σ. Κολιόπουλος, *Νεώτερη Ευρωπαϊκή Ιστορία, 1789-1945...*, ό.π.

³¹⁵ Η πρακτική της αποχής ήταν δημοφιλής μέθοδος κατά τον μεσοπόλεμο και στόχευε να καταδείξει την άδικη διεξαγωγή της εκλογικής διαδικασίας. Ωστόσο, αυτού του τύπου η διαμαρτυρία στερούσε από τους εκπροσώπους της μιας παράταξης την παρουσία τους στο κοινοβούλιο, υποσκάπτοντας τη νομιμότητα της κυβέρνησης. Βλ. Ευάνθης Χατζηβασιλείου, «Η πτώση του δημοκρατικού πολιτεύματος, 1936» στο: Σπύρος Βλαχόπουλος, Ευάνθης Χατζηβασιλείου, *Διλήμματα της ελληνικής συνταγματικής ιστορίας...*, ό.π., σσ. 173-4.

βενιζελικοί φοβήθηκαν πως οι αντίπαλοί τους θα προέβαιναν σε πολιτειακή αλλαγή, επιδίωξαν την κατάληψη της εξουσίας με κίνημα (κίνημα 1^{ης} Μαρτίου), όπως συνήθιζαν να πράττουν οι δύο μεριές καθ' όλη τη διάρκεια του μεσοπολέμου.

Νικητές των εκλογών του Ιουνίου (1935) αναδείχθηκαν το Λαϊκό και το Εθνικό Ριζοσπαστικό Κόμμα. Οι αντιβενιζελικοί, αποκτώντας την πλειοψηφία επιδίωξαν τη συνταγματική μεταβολή προτείνοντας την επαναφορά του βασιλικού θεσμού. Αν και το εν λόγω αίτημα είχε προταθεί αρχικά από την «Ένωση των Βασιλοφρόνων» (της οποίας ηγείτο ο Ι. Μεταξάς), ο Γ. Κονδύλης οικειοποιήθηκε τη ρητορική, προτείνοντας τη διενέργεια δημοψηφίσματος για την παλινόρθωση. Ο πρόεδρος του Εθνικοριζοσπαστικού Κόμματος, υιοθετώντας την καθιερωμένη μέθοδο της παρέμβασης στα πολιτικά πράγματα μέσω της εκδήλωσης κινήματος, επέβαλε δικτατορία τον Οκτώβριο του ίδιου έτους και πέτυχε την επιστροφή του βασιλιά Γεωργίου Β' με νόθο δημοψήφισμα.

Ο Γεώργιος Β', επιστρέφοντας στην Ελλάδα, παραμέρισε τον Κονδύλη και διόρισε ως πρωθυπουργό τον Κ. Δεμερτζή. Τον Ιανουάριο του 1936 πραγματοποιήθηκαν εκλογές και τα δύο μεγάλα κόμματα, των Φιλελευθέρων και του Λαϊκού, ισοψήφισαν. Χωρίς να μπορούν να συμφωνήσουν στη χάραξη μιας νέας πολιτικής η κυβέρνηση ανατέθηκε προσωρινώς στον Κ. Δεμερτζή. Όμως, ο αιφνίδιος θάνατος του τελευταίου ώθησε τον βασιλιά να δώσει την πρωθυπουργία στον Ι. Μεταξά, η οποία έλαβε ψήφο εμπιστοσύνης από τη Βουλή.³¹⁶

Ο Ι. Μεταξάς εκμεταλλευόμενος τον κοινωνικό αναβρασμό της περιόδου κατέστειλε τις απεργιακές κινητοποιήσεις, που εκδηλώθηκαν τον Μάιο του 1936 στη Θεσσαλονίκη.³¹⁷ Μάλιστα, ο ίδιος δήλωσε πως σκόπευε να απαγορεύσει στο μέλλον τις απεργίες των εργαζομένων.³¹⁸ Παράλληλα, τοποθέτησε σε θέσεις-κλειδιά προσωπικούς του συνεργάτες, όπως τον Θ. Σκυλακάκη ως Υπουργό Εσωτερικών, τον

³¹⁶ Ο Ν. Αλιβιζάτος θεωρεί ότι η στάση που επέδειξαν οι πολιτικοί στη Βουλή έναντι του Ι. Μεταξά έμοιαζε «σαν να ήθελαν να επισπεύσουν την έκπτωσή τους». Συνεχίζει τονίζοντας ότι «οι παραδοσιακές πολιτικές δυνάμεις, συμπεριλαμβανομένων και πολλών οπαδών της αβασίλευτης Δημοκρατίας, όχι μόνο ανέχθηκαν την κατασταλτική δράση του μελλοντικού δικτάτορα τις εβδομάδες που ακολούθησαν, αλλά υποστήριξαν σχεδόν όλες τις πρωτοβουλίες του, παρά τον πολλαπλασιασμό των ενδείξεων ότι προετοιμαζόταν μια αυθαίρετη λύση». Βλ. Νίκος Αλιβιζάτος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση, 1922-1974. Όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, Εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα 1983, σσ. 102-103.

³¹⁷ Σπύρος Λιναρδάτος, *ό.π.*, σσ. 197-208.

³¹⁸ Στο ίδιο, σ. 186.

Παπαδημα ως Υφυπουργό των Στρατιωτικών, ενώ ανέθεσε τη Γενική Διοίκηση Μακεδονίας και Θράκης στους Τσιπούρα και Κάβδα αντίστοιχα.³¹⁹ Οι τέσσερις άνδρες είχαν συμμετάσχει στο κίνημα του 1923 και είχαν αποταχθεί από τον στρατό. Φαίνεται πως ο Ι. Μεταξάς διατήρησε τις επαφές μαζί τους και μόλις του δόθηκε η δυνατότητα τους διόρισε σε σημαντικές θέσεις.

Ο Ι. Μεταξάς επέβαλε τη δικτατορία του το βράδυ της 4^{ης} Αυγούστου, εγκαινιάζοντας την πολιτική του με συλλήψεις και φυλακίσεις πιθανών φωνών διαμαρτυρίας.³²⁰ Την επομένη, ο δικτάτωρ, σε «διάγγελμα προς τον λαόν διά τη μετβολήν της 4^{ης} Αυγούστου», επικαλέστηκε τον κομμουνιστικό κίνδυνο για να νομιμοποιήσει την κατάλυση του δημοκρατικού θεσμού.³²¹ Επιπλέον, προσέθεσε πως η κήρυξη του στρατιωτικού νόμου πραγματοποιήθηκε κατόπιν σχετικής έγκρισης από τον Θρόνο.³²² Έτσι, ο Μεταξάς με τη σύμπραξη του βασιλιά ανέτρεψε τη δημοκρατία, επιβάλλοντας ένα αντικοινοβουλευτικό, αντικομμουνιστικό, αυταρχικό και αστυνομοκρατούμενο καθεστώς.³²³

Συνοψίζοντας, ο Εθνικός Διχασμός, που εκδηλώθηκε το 1915 με αφορμή την είσοδο της χώρας στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, παρέμεινε βαθιά ριζωμένος στην ελληνική κοινωνία του μεσοπολέμου. Η εμμενής παρουσία του δημιούργησε ένα κλίμα πόλωσης και διαρκών αντιπαραθέσεων μεταξύ του βενιζελικού και του αντιβενιζελικού κόσμου, επηρεάζοντας συνεχώς τις πολιτικές εξελίξεις της εποχής. Τόσο η εκδήλωση των στρατιωτικών κινήματων όσο και η συζήτηση για το πολιτειακό ζήτημα διεξάγονται εντός του διχαστικού λόγου της υπό εξέταση περιόδου.

Το ταραγμένο ελληνικό προσκήνιο ενισχύθηκε περαιτέρω το 1922 με την ήττα του ελληνικού στρατού στη Μικρά Ασία. Το προσφυγικό ζήτημα αποτέλεσε μια μόνιμη εστία προβλημάτων και συγκρούσεων για τις ελληνικές κυβερνήσεις του μεσοπολέμου. Ακόμη, με το ξέσπασμα της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης τα

³¹⁹ Ο.π., σσ. 210-212.

³²⁰ Εκείνη τη νύχτα συνελλήφθησαν μεταξύ άλλων οι: Δ. Γληνός, Κ. Γαβριηλίδης, Αλ. Σβώλος, Θεμ. Τσάτσος και Ι. Σοφιανόπουλος. Βλ. Σπύρος Λιναρδάτος, *ό.π.*, σ. 228.

³²¹ Ι. Μεταξάς, *Λόγοι και Σκέψεις (1936-1941)*, τ. Α΄, Γκοβόστης, Αθήνα 1969, σσ. 9-11 και Εφημερίς της Κυβερνήσεως, τχ. Α΄, αρ. φ. 323, 4.8.1936, «Προς τον Ελληνικόν λαόν».

³²² Για τη συνεργασία του Γεωργίου με τον Μεταξά, αλλά και τον ρόλο που διαδραμάτισε η βρετανική κυβέρνηση, βλ.: Ιωάννης Σ. Κολιόπουλος, *Παλινόρθωση, Δικτατορία, Πόλεμος, 1935-1941. Ο βρετανικός παράγοντας στην Ελλάδα*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 1985.

³²³ Σπυρίδων Γ. Πλουμίδης, *Το καθεστώς Ιωάννη Μεταξά (1936-1941)*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 2016, σ. 70.

κοινωνικά προβλήματα γιγαντώθηκαν ενισχύοντας τις ακραίες φωνές. Οι συνέπειες του Κραχ του 1929 δεν επηρέασαν μόνο την Ελλάδα αλλά και την Ευρώπη γενικότερα. Τα χρόνια οικονομικά και κοινωνικά ζητήματα που αντιμετώπιζαν τα ευρωπαϊκά κράτη φάνηκαν να αναζητούν τη λύση τους σε αυταρχικά καθεστώτα. Έτσι, τη δεκαετία του 1930 δεν επιβίωσαν παρά ελάχιστες δημοκρατίες στον ευρωπαϊκό χάρτη.

Η δικτατορία του Ι. Μεταξά αποτέλεσε προϊόν της εποχής της και δεν μπορεί να ερμηνευθεί έξω από αυτό το πλαίσιο. Τόσο οι εσωτερικές οικονομικοκοινωνικές συνθήκες, όσο και το ταραγμένο διεθνές πολιτικό σκηνικό συνέβαλαν στην ανατροπή του φιλελεύθερου κοινοβουλευτισμού. Επιπλέον, καθοριστικό ρόλο έπαιξαν και αστάθμητοι παράγοντες, όπως για παράδειγμα οι θάνατοι σημαντικών πολιτικών προσώπων της εποχής (βλ. Ελ. Βενιζέλος, Κ. Δεμερτζής, Π. Τσαλδάρης) που άφησαν ελεύθερο το πολιτικό πεδίο δράσης ή ακόμη και η προθυμία πολλών βουλευτών να παραχωρήσουν τα δικαιώματά τους στην κυβέρνηση Ι. Μεταξά το καλοκαίρι του 1936.

Κεφάλαιο 2.2 Η τεχνολογία ως μέσο προπαγάνδας: ραδιόφωνο, κινηματογράφος και φωτογραφία

Τη νύχτα της 4^{ης} Αυγούστου ο Ι. Μεταξάς, έχοντας λάβει την έγκρισή του βασιλιά Γεωργίου Β΄, επέβαλε δικτατορικό καθεστώς στη χώρα.³²⁴ Η κατάλυση της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας επικυρώθηκε με τα διατάγματα «περί αναστολής των διατάξεων των άρθρων 5, 6, 10, 11, 12, 14, 20 και 95 του Συντάγματος καθ' όλον το Κράτος» και «περί διαλύσεως της Γ΄ Αναθεωρητικής Βουλής των Ελλήνων».³²⁵ Με την αναστολή ισχύος των παραπάνω άρθρων καταργούταν το δικαίωμα του συνέρχεσθαι (άρθρο 10) και του συνεταιρίζεσθαι (άρθρο 11), η δυνατότητα προστασίας από αυθαίρετες συλλήψεις (άρθρο 5), το απόρρητο των επιστολών τους (άρθρο 20), η θεώρηση της κατοικίας ως ασύλου (άρθρο 12), όπως επίσης απαγορευόταν η ελευθερία του Τύπου (άρθρο 14).

Την ίδια μέρα η αστυνομία εισέβαλε σε όλα ειδησεογραφικά πρακτορεία ζητώντας τη διακοπή τους. Την επομένη, οι διευθυντές των εφημερίδων έλαβαν μια έγγραφη διαταγή από τον Ι. Μεταξά με την οποία ο δικτάτωρ απαγόρευε την καθιερωμένη λειτουργία του Τύπου. Πιο συγκεκριμένα, κάθε φύλλο θα ελεγχόταν για το περιεχόμενό του από την αρμόδια επιτροπή της κυβέρνησης, διαγράφοντας ή εγκρίνοντας την υπό έκδοση αρθρογραφία. Σε περίπτωση αφαίρεσης κάποιων άρθρων η εφημερίδα δεν έπρεπε να αφήνει κενό το μέρος εκείνο της σελίδας ούτε να αναφέρει σε οποιοδήποτε σημείο την «άσκησιν προληπτικής λογοκρισίας».³²⁶

³²⁴ *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, τεύχος Α΄, αρ. 323, σσ. 1655-1657: «προέβη τη εγκρίσει της Αυτού Μεγαλειότητος του Βασιλέως εις την κήρυξιν του Στρατιωτικού Νόμου καθ' άπασαν την Χώραν και την διάλυσιν της Βουλής».

³²⁵ *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, τεύχος Α΄, αρ. 324, σσ. 1659-1660.

³²⁶ Σπύρος Λιναρδάτος, *4^η Αυγούστου*, Εκδόσεις Θεμέλιο, 1988, σ. 72. Λίγες μέρες μετά την έκδοση της διαταγής του Μεταξά δημοσιεύτηκε ο Αναγκαστικός Νόμος υπ' αριθ. 26 με τον οποίο διευκρινιζόταν ότι: «Κατά την διάρκειαν της αναστολής της ισχύος των διατάξεων των άρθρων 5,6,10,12,14,20 και 95 του εν ισχύϊ Συντάγματος, η Αστυνομική Αρχή έχει το δικαίωμα ιδίως: α΄) να ενεργή κατ' οίκον ερεύνας ημέρας τε και νυκτός, β΄) να διατάσση την παράδοσιν των όπλων και εφοδίων και να προβαίνη εις αναζήτησιν και αφαίρεσιν αυτών, γ΄) να ενεργή πάσαν πράξιν σκοπούσαν την άμυναν και ασφάλειαν της χώρας, επί τούτω δε προβαίνει εις συλλήψεις και άνευ των διατυπώσεων του άρθρου 5 του Συντάγματος, δ΄) να απαγορεύη την ανακοίνωσιν ή δημοσίευσιν πληροφοριών καθ' οιονδήποτε τρόπον, και διά του τύπου, και να προβαίνη εις κατάσχεσιν εφημερίδων και άλλων εντύπων διατριβών, είτε προ της δημοσιεύσεως αυτών είτε και μετ' αυτήν». Βλ.: *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*,

Σύμφωνα με την παραπάνω διαταγή, οι αρθρογράφοι όφειλαν να μην αναφέρονται σε ζητήματα σχετικά με την οικονομία, όπως εκτιμήσεις ή πληροφορίες για το συνάλλαγμα και τη δραχμή, τον πολιτικό κόσμο και τις εργατικές οργανώσεις. Αντιθέτως, ο δικτάτωρ επέτρεπε τη δημοσίευση άρθρων, τα οποία θα τηρούσαν «ευμενή» στάση απέναντι στην κυβέρνηση και κυρίως ενθάρρυνε τη συγγραφή κειμένων που θα συνέβαλαν «εις τον αναμορφωτικόν και δημιουργικόν έργον της κυβερνήσεως».³²⁷

Με τον καιρό η λογοκρισία του Τύπου έγινε ακόμη πιο αυστηρή, γεγονός που αποδεικνύεται από τη δημοσίευση αναγκαστικών νόμων. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί ο Νόμος 1092 του 1938 με τον οποίο δινόταν η εξουσία στο κράτος να προβεί σε κατάσχεση του ειδησεογραφικού πρακτορείου, ιδίως εάν αναφέρεται με άρθρα του εναντίον του Θρόνου, της ορθόδοξης χριστιανικής πίστης, της πατρίδας, του πολιτεύματος ή των προσώπων της κυβέρνησης του.³²⁸

Για τον αποτελεσματικότερο έλεγχο της κοινής γνώμης ο Ι. Μεταξάς προέβη στην ίδρυση του «Υφυπουργείου Τύπου και Τουρισμού».³²⁹ Το νεοσυσταθέν υφυπουργείο υπάχθηκε στο Υπουργείο των Εξωτερικών και τα καθήκοντα σε αυτό ανέλαβε ο Θεολόγος Νικολούδης, στενός φίλος του δικτάτορα και βασικό μέλος του Κόμματος των Ελευθεροφρόνων. Σκοπός του ήταν ο έλεγχος όλων των έντυπων, ραδιοφωνικών και οπτικοακουστικών μέσων της χώρας προκειμένου να συνάδουν με τις εθνικές παραδόσεις και τα ιδεώδη του ελληνικού πολιτισμού.³³⁰ Επιπλέον,

τεύχος Α', αρ. φ. 358, 19.8.1936, «Περί εκδικάσεως των αδικημάτων του Τύπου κλπ.» σσ. 1887-1888. Επίσης, με τον Α.Ν. υπ' αριθ. 375 η κυβέρνηση, χωρίς να αναφέρεται ρητά στον Τύπο, έθετε πολύ στενά όρια ανάμεσα στη δημοσιογραφία και την κατασκοπεία, περιορίζοντας κατ' αυτόν τον τρόπο περισσότερο τις αρμοδιότητες των έντυπων μέσων. Βλ. *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, τεύχος Α', αρ. φ. 546, 18.12.1936, «Περί τιμωρίας των εγκλημάτων κατασκοπείας και των εγκληματικών ενεργειών των απειλουσών την εξωτερικήν ασφάλειαν της Χώρας», σσ. 3019-3021.

³²⁷ Στο ίδιο, σ. 73.

³²⁸ *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, τεύχος Α', αρ. φ. 68, 22.1938, «Περί Τύπου», σσ. 449-459: «Κεφάλαιον Η'. Περί κατασχέσεως εντύπων». Επίσης, ο Α.Ν. υπ' αριθ. 1092 συμπληρώθηκε από τον Α.Ν. υπ' αριθ. 1683. Βλ. *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, τεύχος Α', αρ. φ. 130, 1.4.1939, «Α.Ν. 1683. Περί τροποποιήσεως και συμπληρώσεως διατάξεων τινών των Αναγκαστικών Νόμων του 1938 υπ' αριθ. 1092 'περί Τύπου' και 1093 'περί Δημοσιογραφικών Οργανώσεων'», σσ. 889-894.

³²⁹ *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, τεύχος Α', αρ. φ. 379, 31.8.1936, «Περί συστάσεως Υφυπουργείου Τύπου και Τουρισμού», σσ. 1975-1979.

³³⁰ Στο ίδιο, σ. 1975: «Άρθρον 1. [...] Το Υφυπουργείον Τύπου και Τουρισμού διέπει και ρυθμίζει άπαντα τα ζητήματα τα αφορώντα εις: α') Την διαφύτισιν της δημοσίας γνώμης [...] ίνα αύται [τα μέσα] ευρίσκωνται εντός του πλαισίου των εθνικών παραδόσεων και ιδεωδών».

επιφορτίστηκε και με τον τουρισμό, μεριμνώντας τόσο την εσωτερική του οργάνωση όσο και την προώθησή του με προπαγανδιστικό τρόπο στο εξωτερικό.

Το Υφυπουργείο Τύπου και Τουρισμού απαρτιζόταν από τη Διεύθυνση της Τουριστικής Αστυνομίας και τη Γενική Διεύθυνση. Στην τελευταία ανήκαν οι ακόλουθες Διευθύνσεις και Τμήματα: α) η Διεύθυνση Εξωτερικού Τύπου, β) η Διεύθυνση Εσωτερικού Τύπου, γ) η Διεύθυνση Λουτροπόλεων και ιαματικών πηγών, δ) η Διεύθυνση Τουριστικής Προπαγάνδας, ε) η Διεύθυνση Τουριστικής οργανώσεως, στ) το Τμήμα Συνεδρίων και Εκθέσεων, ζ) το Τμήμα Στατιστικής Τουρισμού και Κοινοτήτων Εξωτερικού, η) το Τμήμα Προσωπικού, θ) το Γραφείο Υφυπουργού, ι) το Γραφείο Αρχείου, Πρωτοκόλλου, Διεκπεραιώσεως και Αποθήκης Υλικού.³³¹

Η ίδρυση ενός νέου υφυπουργείου επιφορτισμένου με τον έλεγχο της κοινής γνώμης αποδείκνυε αφενός την αυταρχική πλευρά του καθεστώτος. Αφετέρου, η παρουσία του κάλυπτε την προσωπική ανασφάλεια του δικτάτορα, ο οποίος αμφέβαλε για τη δημοτικότητά του στον λαό.³³² Επιπλέον, η δημιουργία ενός προπαγανδιστικού μηχανισμού με απώτερο σκοπό την κατεύθυνση του δημόσιου λόγου επέτρεπε τον αποτελεσματικότερο έλεγχο του πλήθους. Το υφυπουργείο αποτελούσε κατά κάποιον τρόπο ένα άλλο «Πανοπτικόν», ένα κυβερνητικό παρατηρητήριο έτοιμο να καταγράψει κάθε συμπεριφορά των πολιτών και να την ρυθμίσει σύμφωνα με τις επιταγές του καθεστώτος.³³³ Συνεπώς, η διαχείριση των μέσων, όπως το ραδιόφωνο, ο κινηματογράφος και η φωτογραφία, θα διευκόλυνε τον χειριστή τους να κατευθύνει ιδεολογικά τους πολίτες με απώτερο σκοπό την αποτροπή κάθε φωνής αντίδρασης, καθιστώντας τους πειθήνια όργανα της κρατικής μηχανής.

Σε αυτό το πλαίσιο, ο έλεγχος της κοινής γνώμης θα επιτρέψει την επιβίωση του καθεστώτος. Για να πραγματοποιηθεί αυτό χρειαζόταν ο έλεγχος των μέσων πληροφόρησης, ο οποίος επιτυγχάνεται με την ίδρυση του Υπουργείου Τύπου και Προπαγάνδας. Αρχικά, τέθηκαν υπό έλεγχο όλα τα έντυπα μέσα. Στη συνέχεια, ο Ι. Ι.

³³¹ Στο ίδιο, σ. 1976. Για τις επιμέρους αρμοδιότητες των Διευθύνσεων και των Τμημάτων βλ. *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, τεύχος Α', αρ. φ. 93, 12.3.1937, «Περί αρμοδιότητας των παρά τω Υφυπουργείω Τύπου και Τουρισμού Διευθύνσεων, Τμημάτων και Γραφείων ως και κατανομής του προσωπικού», σσ. 591-595.

³³² Ιωάννης Μεταξάς, *Το προσωπικό του Ημερολόγιου (1933-1941)*, τ. Δ', Ίκαρος, Αθήνα 1960, σ. 292, 298-301.

³³³ Μισέλ Φουκώ, *Επιτήρηση και Τιμωρία. Η γέννηση της φυλακής*, Εκδόσεις Ράππα, Αθήνα 1989, σσ. 228-236 και 259-275.

Μεταξάς επιδίωξε τη δημιουργία ενός ραδιοφωνικού σταθμού για την εξυπηρέτηση των προπαγανδιστικών σκοπών της κυβέρνησης.

Έξι μέρες μετά την κατάληψη της εξουσίας ο Ι. Μεταξάς εκφώνησε έναν από τους λόγους του προς τους Έλληνες πολίτες μέσω του «Ραδιοφώνου του Πειραιά».³³⁴ Στη συνέχεια, αντιλαμβανόμενος τον μεγάλο ρόλο που μπορεί να παίξει το νέο μέσο στην πολιτική του, ίδρυσε στις 25 Αυγούστου 1936 έναν προσωρινό ραδιοφωνικό σταθμό για τις ανάγκες του δικτατορικού καθεστώτος του.³³⁵ Έναν μήνα αργότερα δημοσιεύτηκε Αναγκαστικός Νόμος για τη σύσταση υπηρεσίας ραδιοφωνικών εκπομπών.³³⁶ Σύμφωνα με αυτόν, η υπηρεσία υπαγόταν στο Υπουργείο Συγκοινωνίας Ραδιοηλεκτρικής Υπηρεσίας Τ.Τ.Τ. (Ταχυδρομείο-Τηλεγραφείο-Τηλεφωνείο), ενώ ως σκοπός της οριζόταν η διαπαιδαγώγηση, η μόρφωση και η ψυχαγωγία του κοινού.³³⁷

Οι ραδιοφωνικές εγκαταστάσεις του νέου σταθμού τοποθετήθηκαν στα Λιόσια, ενώ το στούντιο στο Ζάππειο. Την 25^η Μαρτίου 1938 ο σταθμός έστειλε σήμα για πρώτη φορά μεταφέροντας τα λόγια του Γεωργίου Β΄ προς τον λαό του.³³⁸ Στις 21 Μαΐου πραγματοποιήθηκαν τα επίσημα εγκαίνια του σταθμού με ομιλίες του υφυπουργού Νικολούδη και του διευθυντή της ραδιοφωνικής υπηρεσίας Κυριάκη.³³⁹ Μόλις δύο μέρες αργότερα ξεκίνησε η έντυπη προπαγάνδα για τη λειτουργία του νέου μέσου.

Πιο συγκεκριμένα, η Αλεξάνδρα Λαλαούνη³⁴⁰ μέσα από την στήλη «Καλλιτεχνική και Μουσική Ζωή» της εφημερίδας *Η «Βραδυνή»* σχολίασε εκτενώς

³³⁴ Για τον λόγο του Μεταξά, βλ. Ιωάννης Μεταξάς, *Λόγοι και Σκέψεις, 1936-1938*, τ. Α΄, σσ. 16-18. Η Μαρίνα Πετράκη αναφέρει πως σύμφωνα με τον Γιώργο Χατζηδάκη, ο Μεταξάς εκφώνησε τον λόγο του από το «Ραδιόφωνο του Πειραιά». Βλ. Παραπομπή 15 στο: Marina Petrakis, *The Metaxas Myth. Dictatorship and Propaganda in Greece*, Tauris Academic Studies, Λονδίνο-Νέα Υόρκη 2006, σ. 242.

³³⁵ Υφυπουργείον Τύπου και Τουρισμού, *Ο απολογισμός μιας διετίας: 4^η Αυγούστου, 1936-1938*, αριθ. 21, Τύποις «Πυρσού» Α.Ε., Εν Αθήναις 1938, σ. 9.

³³⁶ *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, τεύχος Α΄, αρ. φ. 391, 7.9.1936, «Περί συστάσεως Υπηρεσίας Ραδιοφωνικών εκπομπών». σσ. 2041-2043.

³³⁷ Στο ίδιο, σ. 2041.

³³⁸ Marina Petrakis, *ό.π.*, σ. 161.

³³⁹ Υφυπουργείον Τύπου και Τουρισμού, *Ο απολογισμός μιας διετίας...*, *ό.π.*, σ. 26.

³⁴⁰ Η Αλεξάνδρα Λαλαούνη ήταν δημοσιογράφος, κριτικός μουσικής και μεταφράστρια λογοτεχνικών έργων. Με σπουδές στη μουσική σε Ελλάδα (ωδείο Λότνερ) και εξωτερικό (Βιέννη, Παρίσι) δίδαξε για αρκετά χρόνια σε μουσικά εκπαιδευτικά κέντρα της Αλεξάνδρειας, ενώ παραχώρησε πολλές συναυλίες στην Ευρώπη. Στη χώρα επέστρεψε τη δεκαετία του '30, όπου εργάστηκε ως δημοσιογράφος και κριτικός μουσικής. Κατά τη μεταξική δικτατορία διετέλεσε μέλος του Συμβουλίου της νεοσύστατης Υπηρεσίας Ραδιοφωνικών Εκπομπών, στην οποία συμμετείχαν και άλλα σημαίνοντα

την πρώτη αναμετάδοση του σταθμού.³⁴¹ Με αφορμή τις δηλώσεις του Κυριάκη ότι «η ραδιοφωνία [...] είναι αληθινός παιδαγωγός, διδάσκει επιστήμην και φιλοσοφίαν, γίνεται ο κήρυξ ιδεωδών και κοσμοθεωριών, πλουτίζει με αισθήματα και στοχασμούς»³⁴² παρατηρεί πως για να πραγματοποιηθεί αυτή η λειτουργία του ραδιοφώνου πρέπει να υπάρχει και αντίστοιχος αριθμός συσκευών στη χώρα. Έτσι, το μέσο καθίσταται απρόσιτο για την πλειοψηφία των πολιτών ιδίως εκείνων που διαβιούν στην επαρχία.

Η Λαλαούνη δεν αρκέστηκε σε αυτές τις παρατηρήσεις, αλλά προέβη στην πρόταση λύσεων για την αντιμετώπιση της κατάστασης. Θεωρεί αναγκαία είτε την εισαγωγή είτε την παραγωγή φθηνών ραδιοφώνων προκειμένου να καθίστανται προσιτά προς το ευρύ κοινό. Διότι «δεν πρέπει να μείνη σπίτι, τόσο στην πρωτεύουσα, όσο και στην επαρχία και στο πιο μακρινό χωριό, χωρίς το ραδιόφωνό του». Επιπλέον, προτείνει την προσεκτική επιμέλεια των μουσικών προγραμμάτων, η οποία οφείλει να γίνεται με «παιδαγωγικό πνεύμα» έτσι ώστε να γίνεται περισσότερο εύπεπτη η κλασική μουσική στις «πλατειές λαϊκές μάζες».³⁴³

Πράγματι, το ραδιόφωνο δεν ήταν ιδιαίτερα διαδομένο στην Ελλάδα. Το 1938 υπήρχαν σε ολόκληρη τη χώρα μόλις 20.000 συσκευές, οι οποίες αντιστοιχούσαν σε μία ανά 400 κατοίκους.³⁴⁴ Συνεπώς, το καθεστώς έπρεπε να μεριμνήσει για την προώθηση του μέσου προς τους πολίτες. Όντας σε δύσκολη οικονομική θέση, η κυβέρνηση επιδίωξε τη μείωση των δασμών επί της εισαγωγής των ραδιοφώνων.³⁴⁵ Στη συνέχεια, τον Φεβρουάριο του 1939, ίδρυσε την Σχολή Ραδιοφωνίας, όπου οι σπουδαστές της θα μάθαιναν -μεταξύ άλλων- τον τρόπο κατασκευής ραδιοφωνικών συσκευών.³⁴⁶ Μακροπρόθεσμα οι απόφοιτοι θα μπορούσαν να συμβάλουν στην

άτομα από τον χώρο του πολιτισμού (λ.χ. Μαρίκα Κοτοπούλη κ.ά.). Βλ. το λήμμα: «Λαλαούνη, Αλεξάνδρα» στο: http://greek_greek.enacademic.com/222673/%CE%9B%CE%B1%CE%BB%CE%B1%CE%BF%CF%8D%CE%BD%CE%B7%2C_%CE%91%CE%BB%CE%B5%CE%BE%CE%AC%CE%BD%CE%B4%CF%81%CE%B1 και Παραπομπή 20 στο: Marina Petrakis, *ό.π.*, σ. 242.

³⁴¹ Αλεξάνδρα Λαλαούνη, «Η έναρξις του ραδιοφωνικού σταθμού», *Η «Βραδυνη»* φ. 23.5.1938, σ. 2.

³⁴² Στο ίδιο.

³⁴³ Στο ίδιο.

³⁴⁴ Βαγγέλης Αγγελής, «Γιατί χαίρεται ο κόσμος και χαμογελάει, πατέρα...». «Μαθήματα Εθνικής Αγωγής» και νοελαίστικη προπαγάνδα στα χρόνια της μεταξικής δικτατορίας, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2006, σ. 57.

³⁴⁵ Στο ίδιο, σ. 58.

³⁴⁶ Στο ίδιο.

παραγωγή φθηνών συσκευών για τις ανάγκες του κράτους.³⁴⁷ Τον Μάρτιο του ίδιου έτους, οι Αρχές τοποθέτησαν ραδιοφωνικά συστήματα σε δημόσιους χώρους και σχολεία της επαρχίας, προκειμένου να έχουν πρόσβαση οι περισσότεροι πολίτες.³⁴⁸

Από τα παραπάνω γίνεται φανερή η πρόθεση του καθεστώτος να απευθυνθεί σε μεγαλύτερες μερίδες του πληθυσμού και ιδίως των πολιτών εκτός της πρωτεύουσας. Για να προσεγγίσει τα κατώτερα λαϊκά στρώματα έπρεπε να προσαρμόσει τα μουσικά προγράμματα στο ενδιαφέρον των πολιτών. Έτσι, οι ακροατές φαίνεται να «ζητούν» - δια στόματος Λαλαούνη- τον περιορισμό των μεγάλων και δύσκολων έργων, προτείνοντας την αντικατάστασή τους με κομμάτια «ελαφρότερης μουσικής».³⁴⁹ Επίσης, υπάρχουν αιτήματα ακροατών με τα οποία δηλώνουν την επιθυμία τους να ακούσουν Έλληνες καλλιτέχνες, αλλά και δημοτικά τραγούδια.³⁵⁰

Οι «επιθυμίες» των ακροατών εισακούστηκαν και τα προγράμματα μουσικής του ραδιοφωνικού σταθμού διανθίστηκαν με δημοτική μουσική, ενώ έγινε εξίσου προσπάθεια να αναπαράγονται ελληνικά τραγούδια.³⁵¹ Φυσικά, στα προγράμματα δεν υπήρχε θέση για το ρεμπέτικο ή τον αμανέ, καθώς θεωρείτο πως επηρέαζαν αρνητικά την ψυχοσύνθεση των ανθρώπων, στερώντας τους την «αισθητική διαπαιδαγώγηση» και την ψυχική τους ανάταση.³⁵²

Η επιδίωξη του καθεστώτος να προσφέρει ποικίλα μουσικά ερεθίσματα και να ικανοποιεί μέχρι ενός βαθμού τις προτιμήσεις του λαού συνδέεται με την πρόθεση να αυξήσει τον αριθμό των ακροατών. Με αυτόν τον τρόπο η μεταξική προπαγάνδα στόχευε να ελκύσει όσο το δυνατόν περισσότερους ενδιαφερόμενους, έτσι ώστε να μπορέσει στη συνέχεια να προωθήσει ευκολότερα τις γραμμές της κυβέρνησης. Παρομοίως, όπως σημειώνει η Μ. Πετράκη, χρησιμοποιούσε το ραδιόφωνο το

³⁴⁷ Μάλιστα, τον Ιανουάριο του 1940 εκφράστηκαν στην Καθημερινή μερικές σκέψεις για μια τέτοια παραγωγή στη χώρα, βλ. Στο ίδιο.

³⁴⁸ Marina Petrakis, *ό.π.*, σ. 165.

³⁴⁹ Αλεξάνδρα Λαλαούνη, «Γύρω από το ραδιοφωνικό σταθμό», *Η «Βραδυνή»*, φ. 28.5.1938, σ. 2.

³⁵⁰ Στο ίδιο.

³⁵¹ Marina Petrakis, *ό.π.*, σ. 169.

³⁵² Υφυπουργείον Τύπου και Τουρισμού, *Ο απολογισμός μιας διετίας...*, *ό.π.*, σ. 214, όπου ο αμανές χαρακτηρίζεται «η μεγάλη αυτή πληγή, ήτις διά της θρηνωδίας της, της αυταρέσκου και αποτελεσματικής μοιρολατρικής εγκαρτερήσεώς της, υπήρξεν ένα από τα κυριώτερα αίτια της καταπτώσεως του μουσικού αισθήματος του λαού». Για τη λογοκρισία στο ρεμπέτικο βλ. Risto Pekka Pennanen, "Greek Music Policy under the Dictatorship of General Ioannis Metaxas (1936–1941)" στο: Leena Pietilä-Castrén, Marjaana Vesterinen (επιμ.), *Grapta Poikila I: Papers and Monographs of the Finnish Institute at Athens*, Foundation of the Finnish Institute at Athens, Αθήνα 2003, σσ. 113-124.

ναζιστικό κράτος. Αρχικά, παρείχαν μουσικά ακούσματα που προσέφεραν ηρεμία στο κοινό κι έπειτα ξεκινούσε η κρατική προπαγάνδα. Σκοπός ήταν η δημιουργία ενός ευνοϊκού ηχητικού πλαισίου εντός του οποίου ο ακροατής θα μπορούσε να υποβληθεί στα κυβερνητικά μηνύματα.³⁵³

Φυσικά, δεν πρέπει να υπερεκτιμάται το κυβερνητικό ραδιόφωνο ως μέσο προπαγάνδας. Αφενός, οι κρατικές προσπάθειες ελέγχου της κοινής γνώμης επηρεάζονταν από τη διάδοση του μέσου, η οποία όπως προαναφέρθηκε ήταν αρκετά μικρή. Αφετέρου, δεν πρέπει να ξεχνάμε πως οι ακροατές είχαν τη δυνατότητα να χαμηλώσουν ή να αλλάξουν συχνότητα, όταν η προπαγάνδα ετίθετο σε εφαρμογή. Ακόμη, πρέπει να σημειωθεί πως ο κρατικός σταθμός δεν ήταν η μοναδική επιλογή των πολιτών, οι οποίοι μπορούσαν να συγχρονίσουν τις συσκευές τους με το σήμα που εξέπεμπε εκείνος στο Μπάρι ή του Τσιγγιρίδη.³⁵⁴

Εκτός από την εκμετάλλευση του Τύπου και του ραδιοφώνου η μεταξική προπαγάνδα χρησιμοποίησε εξίσου αποτελεσματικά τη φωτογραφία προκειμένου να εξυπηρετήσει τους σκοπούς της. Από τους πιο γνωστούς φωτογράφους της δικτατορίας ήταν η Έλλη Σουγιουλτζόγλου-Σεραϊδάρη, ή αλλιώς Nelly, όπως υπέγραφε τις φωτογραφίες της. Γεννημένη στο Αϊδίني, πραγματοποίησε αργότερα σπουδές στη Γερμανία, όπου μαθήτευσε κοντά στον Ούγκο Έρφουρτ (Hugo Erfurth) και τον Φραντς Φίλντερ (Franz Filder), σπουδαίους φωτογράφους της εποχής τους. Η Νέλλυ έχει μείνει γνωστή κυρίως για τις γυμνές φωτογραφίες που δημιούργησε κατά τις δεκαετίες του 1920 και του 1930.³⁵⁵ Ωστόσο, προσέφερε αρκετό υλικό στο καθεστώς Ι. Μεταξά για προπαγανδιστική χρήση.

Ο Θ. Νικολούδης, επιθυμώντας να προσελκύσει τουρίστες στην Ελλάδα προέβη στην κυκλοφορία δύο περιοδικών: το *In Greece/ En Grèce/ In Griechenland* και το *La Mode Grecque*.³⁵⁶ Στις σελίδες αυτών των μέσων παρατίθεντο οι φωτογραφίες της Νέλλυς, οι οποίες παρουσίαζαν τους σύγχρονους Έλληνες ως

³⁵³ Marina Petrakis, ό.π., σ. 168.

³⁵⁴ Μανώλης Χαιρετάκης, *Η ραδιοφωνία στην Ελλάδα, 1930-1950*, Στο Κόκκινο, Αθήνα 2014, σ. 41.

³⁵⁵ Μαριάννα Καράλη, «Γυμνοί χοροί στον Παρθενώνα: μια τετριμμένη αφήγηση υπό το φως νέων δεδομένων», *Τα Ιστορικά* τ. 30, τχ. 58 (2013), σσ. 59-92.

³⁵⁶ Katerina Zacharia, "Postcards from Metaxas' Greece. The uses of Classical Antiquity in Tourism Photography", στο: Dimitris Tziouvas (επιμ.), *Re-imagining the Past. Antiquity and Modern Greek Culture*, Oxford University Press, Οξφόρδη 2014, σ. 187.

γνήσιους απογόνους των Αρχαίων.³⁵⁷ Ιδιαίτερα, σε μια αποτύπωσή της η δημιουργός τοποθέτησε εσκεμμένα δίπλα στο πορτραίτο ενός βοσκού την προτομή του Δία, επιδιώκοντας να αναδείξει τα κοινά (μορφικά) χαρακτηριστικά των δύο προσώπων.³⁵⁸ Αυτή η τεχνική της αντιπαραβολής στόχευε στην ανάδειξη της συνέχειας του ελληνικού έθνους από την αρχαιότητα έως τη σύγχρονη εποχή.³⁵⁹

Επιπλέον, τα έργα της φωτογράφου παρουσιάστηκαν στη Διεθνή Έκθεση της Νέας Υόρκης, το 1939. Η Νέλλυ επέλεξε να κοσμήσει το ελληνικό περίπτερο με φωτογραφίες της και τέσσερα κολλάζ. Το περιεχόμενο των έργων περιλάμβανε πορτραίτα, τοπία της υπαίθρου, σκηνές από την αγροτική ζωή, όπως επίσης τεκμήρια της βυζαντινής ιστορίας. Όλες οι επιλογές³⁶⁰ της καλλιτέχνιδος εξυπηρετούσαν το πρότυπο που η δικτατορία ήθελε να προωθήσει στο εξωτερικό: τον σύγχρονο άνθρωπο της υπαίθρου, ο οποίος διέπεται από ταπεινότητα και αποτελεί τον μοναδικό συνεχιστή των αρχαίων Ελλήνων.³⁶¹

Οι φωτογραφίες της Νέλλυ χρησιμοποιήθηκαν και για την εγχώρια προπαγάνδα. Σε μια από τις εκδόσεις της 4^{ης} Αυγούστου εμπεριέχονται δύο αποτυπώσεις της καλλιτέχνιδος: στην πρώτη παρουσιάζεται μια αγρότισσα, κουβαλώντας ένα δεμάτι με στάχυα. Στο πρόσωπό της είναι αποτυπωμένο ένα χαμόγελο, που υπονοεί την ευχαρίστηση για την εργασία της. Στη δεύτερη εικόνα στέκεται αγέρωχος ένας βοσκός κοιτώντας μακριά. Και οι δύο αποτυπώσεις

³⁵⁷ Πρέπει να διευκρινιστεί πως οι εν λόγω φωτογραφίες είχαν δημιουργηθεί πριν τη συνεργασία της Νέλλυς με τη δικτατορία της 4^{ης} Αυγούστου. Ωστόσο, η χρήση τους από το καθεστώς δείχνει την αναγνώριση και την αποδοχή του μηνύματος που επιδίωκε να κοινοποιήσει η Νέλλυ.

³⁵⁸ Dimitris Damaskos, "The uses of Antiquity in photographs by Nelly: imported modernism and home-grown ancestor worship in inter-war Greece", *Μουσείο Μπενάκη* (2008), σσ. 327-328.

³⁵⁹ Παρομοίως, φωτογράφησε Ελληνίδες δίπλα σε αγάλματα της κλασικής περιόδου προκειμένου να δημιουργήσει ένα πρότυπο μόδας, εμπνευσμένο από τον αρχαίο ελληνικό πολιτισμό. Βλ. Katerina Zacharia, *ό.π.*, σ. 192-193.

³⁶⁰ Ο Δ. Δαμασκός σημειώνει πως δεν γνωρίζουμε εάν η Νέλλυ επέλεξε τις φωτογραφίες της έκθεσης ή ο Νικολούδης. Παρ' όλα αυτά μας αποδεικνύουν την προπαγανδιστική χρήση της φωτογραφίας από την κυβέρνηση για την προώθηση μιας συγκεκριμένης εικόνας για την ελληνικότητα στο εξωτερικό. βλ. Dimitris Damaskos, *ό.π.*, σ. 331.

³⁶¹ John Stathatos, "The Three-way Mirror: Photography as Record, Mirror and Model of Greek National Identity", στο: Philip Carabott, Yannis Hamilakis, Eleni Papargyriou (επιμ.), *Camera Graeca: Photographs, Narratives, Materialities*, Ashgate Publishing, Λονδίνο 2015, σσ. 41-44 και Katerina Zacharia, *ό.π.*, σ. 208.

παρουσιάζουν μια ρομαντική και εξιδανικευμένη εικόνα του Έλληνα-αγρότη, αποσιωπώντας τις δυσκολίες που πιθανώς να συναντούσε κατά τις εργασίες του.³⁶²

Ακόμη, η δικτατορία χρησιμοποίησε τις τεχνικές της φωτογραφίας για να προκαλέσει στο ευρύ κοινό συγκεκριμένα συναισθήματα. Για παράδειγμα, το Υπουργείο Τύπου και Τουρισμού υιοθετούσε αρκετά συχνά τη μέθοδο του φωτομοντάζ: δημοσίευε δηλαδή στις εκδόσεις του πολλές φωτογραφίες κομμένες και ραμμένες μεταξύ τους. Η πρακτική αυτή επέτρεπε τη δημιουργία εικόνων, στις οποίες ο δικτάτωρ απathanατιζόταν ως κεντρική φιγούρα με το πολυπληθές κοινό να εμφανίζεται σε μικρότερη κλίμακα.³⁶³ Εκτός από την αίσθηση του μεγαλείου, αυτού του είδους οι συνενώσεις δημιουργούσαν την εντύπωση της συνοχής του κόσμου και την καλλιέργεια του ανήκειν σε μια κοινότητα.³⁶⁴

Το επόμενο μέσο που έπρεπε να ελέγξει η δικτατορία της 4^{ης} Αυγούστου ήταν ο κινηματογράφος. Έχοντας αποκτήσει ιδιαίτερη απήχηση κατά τη δεκαετία του 1930 και αποκτώντας ένα σταθερό κοινό, ο κινηματογράφος συνιστούσε μια σημαντική τεχνολογική καινοτομία της εποχής, που έπρεπε να ελεγχθεί. Για τον σκοπό αυτό, εκδόθηκε ο Αναγκαστικό Νόμος 445/1937 με τον οποίο τροποποιούνταν και συμπληρώνονταν οι παλαιότερες διατάξεις του νόμου.³⁶⁵

Ο Α.Ν. όριζε πως ο κάθε επιχειρηματίας που ενδιαφερόταν να εγκαταστήσει ή να λειτουργήσει έναν κινηματογραφικό χώρο όφειλε να λάμβανε σχετική άδεια από την αστυνομία. Ακόμη προτού προβεί στην αγορά ή την προβολή οποιαδήποτε ταινίας, έπρεπε να αποστέλλει σχετικό αίτημα στη Διεύθυνση του Εσωτερικού Τύπου του Υφυπουργείου Τύπου και Τουρισμού. Στη συνέχεια, θα ανέμενε την έγκριση ή την απόρριψη της με κριτήριο εάν «είναι οπωσδήποτε επιβλαβές εις την νεότητα ή αποβλέπει εις τον προπαγανδισμόν κομμουνιστικών ή άλλων ανατρεπτικών ιδεών».³⁶⁶

Σε περίπτωση που η ταινία λάμβανε την έγκριση της επιτροπής, τότε η Αστυνομική Διεύθυνση Αθηνών δύνατο να χαρακτηρίσει την ταινία κατάλληλη ή

³⁶² Nathalie Patricia Soursos, "The Dictator's Photo Albums: Photography under the Metaxas Dictatorship", *Journal of Modern European History*, τ. 16, τχ. 4 (2018), σ. 519.

³⁶³ Στο ίδιο.

³⁶⁴ Στο ίδιο.

³⁶⁵ *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, τεύχος Α', αρ. φ. 22, 25.1.1937, «Περί τροποποιήσεως, συμπληρώσεως και κωδικοποιήσεως των περί κινηματογράφων διατάξεων», σσ. 134-38.

³⁶⁶ Στο ίδιο, σ. 136.

ακατάλληλη για ανηλίκους. Σύμφωνα με το άρθρο 6, ενήλικας θεωρούνταν οποιοδήποτε άτομο άνω των δεκατεσσάρων ετών, ενώ ως «κατάλληλες» κρίνονταν οι ταινίες με περιεχόμενο επιμορφωτικό (όπως εκείνες που προωθούσαν την ιστορία, την τέχνη, την επιστήμη), ταινίες που μπορούσαν να ανυψώσουν τις αρετές των θεατών (προβολή σκηνών αγάπης, φροντίδας, οικογενειακής θαλπωρής, ηρωικές πράξεις κλπ), αλλά και εκείνες που παρακινούσαν τον θεατή να δράσει (λ.χ. ταινίες με εύθυμο περιεχόμενο, ενεργητικότητα, θάρρος κλπ).³⁶⁷

Αξίζει ιδιαίτερη προσοχή το άρθρο 8 του υπό εξέταση νόμου. Σύμφωνα με αυτό, «πάσα κινηματογραφική επιχείρησης υποχρεούται να προβάλει καθ' εκάστην προβολήν μετά του τακτικού προγράμματος τας υπό του Γραφείου Μορφωτικού Κινηματογράφου ή του Κράτους χορηγουμένας δωρεάν ταινίας διάρκειας ουχί πλέον των δέκα πέντε πρώτων λεπτών». Το εν λόγω άρθρο εισήγαγε στις κινηματογραφικές αίθουσες την προβολή σύντομης διάρκειας υλικού με προπαγανδιστικό περιεχόμενο. Όπως παρατηρεί η Μ. Πετράκη η επιλογή προβολής του παραπάνω φιλμ στο τέλος της ταινίας και όχι στην αρχή αποσκοπούσε στην καλύτερη εντύπωση και εγγάραξη των προωθούμενων πληροφοριών. Ειδικά αν αναλογιστεί κανείς πως το 25% του αθηναϊκού κοινού επισκεπτόταν συχνά τους κινηματογράφους, τότε γίνεται φανερό πως ένα σημαντικό ποσοστό της κοινωνίας εκτίθετο στην κρατική προπαγάνδα.³⁶⁸

Η Δικτατορία της 4^{ης} Αυγούστου δεν επέλεξε να επενδύσει στη δημιουργία της εθνικής κινηματογραφικής παραγωγής.³⁶⁹ Ωστόσο, προσπάθησε να αξιοποιήσει τα υπάρχοντα μέσα, δημιουργώντας επίκαιρα και ντοκιμαντέρ.³⁷⁰ Απώτερος σκοπός και των δύο ειδών ήταν η προώθηση των κρατικών ιδεών περί έθνους αλλά και η διαφήμιση των έργων της κυβέρνησης. Περισσότερο, η προτροπή της παρακολούθησης μικρών ταινιών από τους νέους και τα παιδιά, που επιτυγχανόταν είτε μέσω χορήγησης δωρεάν εισιτηρίων είτε μέσω της χρήσης προτζέκτορα στα σχολεία και στην ΕΟΝ,³⁷¹ στόχευε στην υπόδειξη ενός επιθυμητού τρόπου συμπεριφοράς τον οποίο όφειλαν να αναπαράγουν όντας οι νέες γενιές του Τρίτου Ελληνικού Πολιτισμού.

³⁶⁷ Στο ίδιο.

³⁶⁸ Marina Petrakis, *ό.π.*, σ. 71.

³⁶⁹ Για τα αίτια μη δημιουργίας μιας τέτοιας παραγωγής βλ. Marina Petrakis, *ό.π.*, σ. 72-74.

³⁷⁰ Στο ίδιο, σ. 75.

³⁷¹ Στο ίδιο, σ. 80.

Η προβολή ταινιών χρησιμοποιήθηκε εκτεταμένα στο δίκτυο της ΕΟΝ ως τρόπος κατήχησης των νεαρών ατόμων στις ιδέες του καθεστώτος. Το χρονικό διάστημα μεταξύ των ετών 1938-1940 αποδείχθηκε αρκετά γόνιμο για τον προπαγανδιστικό μηχανισμό, καθώς τότε παρήγαγε μερικά σύντομα φιλμ και ντοκιμαντέρ, που διαπραγματεύονταν την νεανική οργάνωση. Όλα τα έργα αντλούσαν τις θεματικές τους από τη λειτουργία και τη δομή της ΕΟΝ. Έτσι, παρήχθησαν ταινίες για την ορκωμοσία των μελών της, τους εορτασμούς της οργάνωσης, τα κέντρα της και τις αθλητικές δραστηριότητες που επιδίδονταν τα νεαρά άτομα.

Στα παραπάνω σύντομα φιλμ τα νεαρά άτομα παρουσιάζονταν σωματικά και πνευματικά υγιή, με όρεξη και ετοιμότητα για δράση. Οι αρχές που διέπαν τη συμπεριφορά τους ήταν η πειθαρχία, η πίστη, η συναδελφικότητα και η αλληλεγγύη.³⁷² Σε αυτό το πλαίσιο η στολή των μελών της ΕΟΝ εξυπηρετούσε την ίδια λειτουργία: να αναδείξει την ισότητα και την αταξική προέλευση των νέων.³⁷³ Τέλος, η παρουσία του Ι. Μεταξά στις εν λόγω ταινίες προωθούσε την εικόνα ενός δικτάτορα-πατέρα, ενός ατόμου-πρότυπο, ενός χαρισματικού ηγέτη, που ενδιαφερόταν για το μέλλον των «παιδιών» του.³⁷⁴

Την ίδια προπαγανδιστική λειτουργία εξυπηρετούσαν τα κινηματογραφικά επίκαιρα και τα ντοκιμαντέρ για το ευρύ κοινό. Μερικά από αυτά φέρουν τους εξής τίτλους: «Τα εγκαίνια της Γεωργικής Εκθέσεως στο Ζάππειο Μέγαρο», «Πρόοδος της Καπνοβιομηχανίας μας», «Λαμπαδιοδρομία των Ολυμπιακών Αγώνων του Βερολίνου», «Τα Σχολικά Γυμνάσια της Ελλάδος», «Ανακήρυξις του Μεσολογγίου εις Ιεράν Πόλιν», κ.ά. Το 1938, η δικτατορική κυβέρνηση συνένωσε τα διαθέσιμα προπαγανδιστικά φιλμ και δημιούργησε την ταινία: «Η Ελλάς του 1938 ομιλεί», η οποία διανεμήθηκε στο εξωτερικό, αποσπώντας θετικές κριτικές.³⁷⁵

³⁷² Marina Petrakis, *ό.π.*, σ. 84.

³⁷³ Στο ίδιο, σ. 86.

³⁷⁴ *Ό.π.*, σσ. 87-88, 90-93.

³⁷⁵ *Ό.π.*, σ. 99.

Κεφάλαιο 2.3 Η παρουσίαση του τεχνολογικού φαινομένου στα σχολικά εγχειρίδια

Δύο μήνες μετά την επιβολή της δικτατορίας ο Ι. Μεταξάς απευθυνόμενος προς τους φοιτητές του Πανεπιστημίου υποστήριζε ότι «η Νεολαία είναι το μέλλον του Έθνους, η Νεολαία είναι εκείνη εις την οποία προ παντός θέλομεν να δώσωμεν την ψυχή μας όλην και όλα μας τα μέσα διά να σώσωμεν το μέλλον του Έθνους».³⁷⁶ Πράγματι, ο δικτάτωρ αναγνώριζε πως οι νέοι θα ήταν οι φορείς του Τρίτου Ελληνικού Πολιτισμού και γι' αυτό φρόντισε να τους δώσει ιδιαίτερη προσοχή. Για να αντιμετωπίσει τον αναλφαβητισμό, αλλά και για να μπορέσει να προωθήσει με πλήρη έλεγχο τις ιδέες του καθεστώτος του ίδρυσε την ΕΟΝ.³⁷⁷ Παράλληλα, έλαβε μια σειρά μέτρων για την εκπαίδευση σε όλα τα επίπεδα.³⁷⁸

Η επέμβαση της μεταξικής κυβέρνησης στον εκπαιδευτικό τομέα πραγματοποιήθηκε με την πρόφαση της διάβρωσής του από τον κομμουνισμό.³⁷⁹ Ο Κωνσταντίνος Γεωργακόπουλος, υπουργός Παιδείας, ισχυρίστηκε πως τόσο η χώρα όσο και οι νέοι είχαν επηρεαστεί από ανατρεπτικές θεωρίες, οι οποίες καλλιεργούνταν από την Αριστερά. Ιδίως η εμφύσηση των ιδεών αυτών στους φοιτητές ώθησε τους τελευταίους στην απραξία και στην αναζήτηση εύκολων λύσεων μέσω της επαναστατικής πράξης.³⁸⁰ Συνεπώς, η ανάμιξη της δικτατορίας στα εκπαιδευτικά

³⁷⁶ Ιωάννης Μεταξάς, *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. Α', σσ. 65: «Ομιλία προς τους φοιτητάς του πανεπιστημίου (10 Οκτωβρίου 1936)».

³⁷⁷ Ελένη Μαχαίρα, *Η Νεολαία της 4^{ης} Αυγούστου: φωτογραφές*, ΙΑΕΝ, Αθήνα 1987.

³⁷⁸ Οι απόψεις των μελετητών δίσταντο ως προς την «στροφή» της εκπαιδευτικής πολιτικής επί Μεταξά. Μερικοί υποστηρίζουν πως ο δικτάτωρ ακολούθησε μια αντιμεταρρυθμιστική πολιτική στην ελληνική εκπαίδευση, ενώ άλλοι πως συνέχισε εκείνη του μεσοπολέμου. Βλ. Σήφης Μπουζάκης, *Νεοελληνική Εκπαίδευση (1821-1998)*, Εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα 2002, σ.89 και Δήμητρα Ρηγοπούλου, *Η εκπαιδευτική και γλωσσική πολιτική της μεταξικής περιόδου (1936-1941)*, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης [διδακτορική διατριβή], Θεσσαλονίκη 2015 αντίστοιχα. Επίσης, για τις γλωσσικές επιλογές της 4^{ης} Αυγούστου, βλ.: Χάρης Αθανασιάδης, «"Από σήμερα είστε μικροί στρατιώτες!" Ο Ιωάννης Μεταξάς και η δημοτική γλώσσα», *Τα Ιστορικά*, τχ. 68 (2018), σσ. 187-210.

³⁷⁹ *Η Εκπαίδευσις μετά την 4^{ην} Αυγούστου. Αι Νέαι Κατευθύνσεις*, αρ. 6, Εκδόσεις 4^{ης} Αυγούστου, Αθήνα 1937, σ. 5: «Η 4^η Αυγούστου 1936 εύρε την εκπαίδευσιν, ως και ολόκληρον την Ελλάδα, υπό την ανευχλήτως αυξάνουσαν επίδρασιν των ερυθρών οργάνων του Κομμουνισμού».

³⁸⁰ *Η Εκπαίδευσις μετά την 4^{ην} Αυγούστου...*, ό.π., σ. 6: «Η μάθησις να περιωρισθή εις την απόκτησιν ολίγων γνώσεων και την κατανόησιν πολλών ανατρεπτικών θεωριών αι οποίαι ωδήγουν την νεολαίαν να επιζητή την ικανοποίησιν των υλικών αναγκών της ουχί διά της κοπιώδους εργασίας, αλλά δια της κοινωνικής επαναστάσεως».

ζητήματα κρινόταν ως άκρως απαραίτητη, καθώς θα έσωζε τη νεολαία από τη δυσχερή της θέση.

Ένα από τα πρώτα μέτρα παρέμβασης στην εκπαίδευση ήταν η δυνατότητα τροποποίησης των υφιστάμενων σχολικών εγχειριδίων. Με τον Αναγκαστικό Νόμο 40/1936 επιτρέπεται η ανατύπωση των διδακτικών βιβλίων, τα οποία δύνανται να εμπεριέχουν μεταβολές στο περιεχόμενό τους.³⁸¹ Οι τροποποιήσεις προβλέπονταν να γίνονται από τους εκάστοτε συγγραφείς κατόπιν όμως λήψης σχετικής απόφασης από το αρμόδιο Υπουργείο και την ολομέλεια του Εκπαιδευτικού Συμβουλίου.³⁸² Αυτή η επέμβαση ήταν ιδιαίτερα βαρύνουσα, καθώς τα βιβλία και δη εκείνα της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης συνιστούν τη βασική πηγή γνώσεων για τους μαθητές και τις μαθήτριες. Ακόμη, προσφέρουν στους εκπαιδευόμενους μια συγκεκριμένη κοσμοαντίληψη, η οποία επηρεάζει εν πολλοίς τον τρόπο που αντιμετωπίζουν την πραγματικότητα.³⁸³ Συνεπώς, ο έλεγχος των βιβλίων ήταν σημαντικός για την δικτατορία προκειμένου να μπορεί να προωθεί τις δικές της ιδέες και αντιλήψεις για τα πράγματα.

Έναν χρόνο αργότερα το καθεστώς επέλεξε έναν πιο αποτελεσματικό τρόπο ελέγχου της εκπαιδευτικής πράξης: θέσπισε τον Οργανισμό Εκδόσεων Σχολικών Βιβλίων.³⁸⁴ Στόχος του οργανισμού ήταν η έκδοση και η διάθεση των εγκρινόμενων διδακτικών βιβλίων για τα σχολεία και τις βιβλιοθήκες. Ακόμη, στις εκδοτικές του αρμοδιότητες ανήκαν τα πανεπιστημιακά συγγράμματα των Καθηγητών, αλλά και βιβλία που αποσκοπούν στην ηθική και πνευματική ανάπτυξη του λαού. Τέλος, ο οργανισμός μπορούσε να εκδώσει έργα, τα οποία θα του υποδείκνυε η Ιερά Σύνοδος.³⁸⁵

Παρόλο που ιδρύθηκε ο οργανισμός το 1937, δεν ξεκίνησε αμέσως η παραγωγή νέων εγχειριδίων. Κατά τις σχολικές περιόδους 1936-1937, 1937-1938 χρησιμοποιήθηκαν στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση τα βιβλία που ήταν σε ισχύ το 1934, κατόπιν της «διόρθωσής» τους από το Ανώτατο Εκπαιδευτικό Συμβούλιο.³⁸⁶ Τη χρονιά

³⁸¹ *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, τχ. Α', αρ. φ. 378, 31.8.1936, «Περί τροποποιήσεως και συμπληρώσεως των περί διδακτικών βιβλίων κειμένων διατάξεων», σσ. 1970-1971.

³⁸² Στο ίδιο, σ. 1971.

³⁸³ Άννα Φραγκουδάκη, *ό.π.*, σσ. 11-12.

³⁸⁴ *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, τχ. Α', αρ. φ. 469, 19.11.1937, «Περί ιδρύσεως οργανισμού προς έκδοσιν σχολικών κλπ. βιβλίων», σσ. 3017-3019.

³⁸⁵ Στο ίδιο, σ. 3017.

³⁸⁶ *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, τχ. Α', αρ. φ. 251, 6.7.1938, «Περί συμπληρώσεως και τροποποιήσεως εκπαιδευτικών τινών Νόμων», σ. 1724.

όμως 1938-1939 εισήχθησαν τα νέα αναγνωστικά, τα οποία έλαβαν την έγκριση του Κεντρικού Εποπτικού Συμβουλίου της Στοιχειώδους Εκπαίδευσης.³⁸⁷ Αυτή η νομοθετική αλλαγή, όπως και οι υπόλοιπες που υιοθέτησε η δικτατορική κυβέρνηση, στόχευε στον έλεγχο του περιεχομένου της εκπαίδευσης μέσω του οποίου θα επιτύγχανε την πνευματική χειραγώγηση της νέας γενιάς.

Εάν διατρέξει κανείς στα τροποποιηθέντα σχολικά εγχειρίδια θα διαπιστώσει από την πρώτη στιγμή την κατεύθυνση των αλλαγών που προωθούσε το μεταξικό καθεστώς. Αρχικά, στη δεύτερη σελίδα των βιβλίων, κάτω από τον τίτλο, τοποθετήθηκε η φράση του δικτάτορα: «Είστε Ελληνόπουλα και είναι μεγάλο πράμα να είναι κανείς Έλληνας»³⁸⁸ ως διαρκής υπενθύμιση για την ελληνικότητα και την περηφάνια την οποία θα έπρεπε να αισθάνεται ο μαθητής γι' αυτό. Ακόμη, το περιεχόμενο των κειμένων αναφερόταν στο τρίπτυχο «Πατρίδα-Θρησκεία-Οικογένεια», ενώ προωθούταν συστηματικά η ΕΟΝ και η δικτατορία.³⁸⁹

Οι παραπάνω θεματικές ενότητες έχουν ήδη αναλυθεί διεξοδικά από την εγχώρια βιβλιογραφία.³⁹⁰ Ωστόσο, δεν έχει δοθεί ιδιαίτερη έμφαση στον τρόπο παρουσίασης του τεχνολογικού φαινομένου στα σχολικά εγχειρίδια.³⁹¹ Στη συνέχεια,

³⁸⁷ Στο ίδιο.

³⁸⁸ Ενδεικτικά βλ.: Γεωργίου Α. Μέγας, κ.ά., *Αναγνωστικό για την τετάρτη του δημοτικού σχολείου*, Οργανισμός Εκδόσεως Σχολικών Βιβλίων, Εν Αθήναις 1939.

³⁸⁹ Ενδεικτικοί τίτλοι κειμένων: «Πρωινή προσευχή», «Βραδινή Προσευχή», «Ο μικρός λοχαγός», «Η μάνα», «Οι Σπαρτιάτισσες στην ώρα του κινδύνου», «Το Ελληνόπουλο», «Μπροστά στον Αρχηγό», «Ύμνος Εθνικής Νεολαίας», «4η Αυγούστου», «Κατασκηνώσεις», «Ο Ύμνος της Ε.Ο.Ν.» Βλ.: Γεωργίου Α. Μέγας, κ.ά., *Αναγνωστικό για την τετάρτη του δημοτικού σχολείου*, ό.π., Αρσινόη Ταμπακοπούλου, Θεώνη Δρακοπούλου (Μυριώτισσας), *Κρινολούλουδα. Αναγνωστικό Β' Δημοτικού*, Οργανισμός Εκδόσεως Σχολικών Βιβλίων, Εν Αθήναις 1939, Παύλος Νιρβάνας, Δ.Γ. Ζήσης, κ.ά., *Ελληνόπουλα, Αναγνωστικό Γ' Δημοτικού*, Οργανισμός Εκδόσεως Σχολικών Βιβλίων, Εν Αθήναις 1939.

³⁹⁰ Γιώργος Γαϊτενίδης, *Το μάθημα των θρησκευτικών στο Δημοτικό Σχολείο κατά την πεντηκονταετία 1932-1982*, Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2000· Μυρτώ Γεωργίου-Νίλσεν, *Η Οικογένεια στα Αναγνωστικά του Δημοτικού*, Κέδρος, Αθήνα 1980· Ζαφειρούλα Καγκαλίδου, *Εκπαίδευση και πολιτική: Η περίπτωση του καθεστώτος της 4^{ης} Αυγούστου*, Εκδοτικός Οίκος Αδελφών Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1999· Ευαγγελία Κανταρτζή, *Η εικόνα της γυναίκας: Διαχρονική έρευνα των αναγνωστικών βιβλίων του Δημοτικού Σχολείου*, Εκδοτικός Οίκος Αδελφών Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1991· Ευαγγελία Κανταρτζή, *Ιστορική Αναδρομή της Εικονογράφησης των Παιδικών και Σχολικών Βιβλίων*, Εκδοτικός Οίκος Αδελφών Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2002· Παντελής Λέκκας, «Η συγκρότηση της εθνικιστικής ιδεολογίας: εθνική θεωρία και εθνικό φρόνημα», στο: *Έθνος-Κράτος-Εθνικισμός: 21 και 22 Ιανουαρίου 1994*, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα 1995· Χριστίνα Κουλούρη, «Φανατισμός, Δογματισμός, Συγκρότηση Ταυτότητας. Μια προσέγγιση στο λόγο των σχολικών εγχειριδίων», *Μνήμων* τχ. 18 (1996), σσ. 143-156.

³⁹¹ Εξαίρεση αποτελεί η εργασία της Γεωργίας Κοντού, η οποία αφιερώνει ένα υποκεφάλαιο με τη διαπραγμάτευση αυτού του ζητήματος, χωρίς ωστόσο να προβαίνει σε μια εις βάθος ανάλυση του

θα εξεταστεί το πώς επιλέγει το καθεστώς να παρουσιάσει τα τεχνικά έργα που υλοποιούνται στη χώρα. Ακόμη, θα δείξει την κεντρική σημασία που έχουν στα σχολικά αναγνώσματα τα μέσα μαζικής μεταφοράς και ιδίως της νέας τεχνολογίας του αεροπλάνου.

Η παρουσία της τεχνολογίας και της επιστήμης στα σχολικά εγχειρίδια θα μπορούσε να οργανωθεί στους ακόλουθους θεματικούς πυρήνες: (α) η στάση έναντι της τεχνολογίας και της επιστήμης ως κριτήριο διαφοροποίησης μεταξύ των γενεών, (β) η τεχνολογία ως μέσο κυριαρχίας επί του φυσικού περιβάλλοντος, (γ) η τεχνολογία ως φαινόμενο που εγείρει συναισθήματα έκπληξης, εντυπωσιασμού και θαυμασμού, (δ) η τεχνολογία ως εκπολιτιστικός παράγων μιας κοινωνίας, (ε) η τεχνολογία ως μέσο βελτίωσης του καθημερινού βίου και (στ) η επιστήμη ως μορφή κρατικής εξουσίας.

Ο πρώτος τρόπος προσέγγισης της τεχνολογίας και της επιστήμης πραγματοποιείται μέσω των αντιθετικών ζευγών: νέος-ηλικιωμένος και γονέας-παιδί. Στην πλειοψηφία των αφηγήσεων οι πρωταγωνιστές έρχονται σε ρήξη με τον αντιθετικό τους ταίρι με αποτέλεσμα την κυριαρχία εκείνου του συνομιλητή που θα είναι φορέας εκσυγχρονιστικών αντιλήψεων. Πάντοτε ο ρόλος αυτός ανατίθεται είτε στο νεαρό άτομο είτε στον γονέα. Αντίστοιχα, «παραγκωνισμένοι» της συζήτησης καταλήγουν οι ηλικιωμένοι και τα παιδιά.

Στα σχολικά εγχειρίδια γίνεται συχνά λόγος για την επιθυμία ενός παιδιού να πετάξει.³⁹² Αρχικά, το παιδί εκδηλώνει τον θαυμασμό του για τα πουλιά, που έχουν αυτή την ικανότητα. Στη συνέχεια, προστίθεται στην αφήγηση ένας συγγενής, ο οποίος είτε έχει ταξιδέψει με αεροπλάνο είτε είναι επαγγελματίας πιλότος. Επηρεασμένο από αυτή την πληροφορία, το παιδί εκφράζει στην οικογένειά του την σκέψη να επιβιβαστεί στο μέσο. Τότε ξεσπά μια έντονη συζήτηση στον στενό οικογενειακό κύκλο για το κατά πόσο επιτρέπεται να πραγματοποιήσει την επιθυμία του.

θέματος. Βλ. Γεωργία Κοντού, *Η πολιτική και κοινωνική ιδεολογία της 4^{ης} Αυγούστου και ο τρόπος με τον οποίο αυτή επηρέασε την εκπαίδευση και τη νεολαία (Ε.Ο.Ν.)*, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων [διδασκαρική διατριβή], Ιωάννινα 2013, σσ. 422-427.

³⁹² Βλ. «Τα σπουργίτια» στο: Δημ. Καρνάβος, Σ. Δουφεξής *Ο Καλός Σύντροφος. Αναγνωστικόν Γ' Δημοτικού*, Εκδοτικός Οίκος Πέτρου Δημητράκου Α.Ε., Αθήναι 1937, σσ. 111-112· Π. Νιρβάνας, Δ. Ζήσης, «Πετάει, πετάει ο... Τοτός» στο: Γεωργίου Α. Μέγας, κ.ά., *Αναγνωστικό για την τετάρτη...*, ό.π., σσ. 192-200· «Ο Χρηστάκης πετάει» στο: Παύλος Νιρβάνας, Δ.Γ. Ζήσης, κ.ά., *Ελληνόπουλα...ό.π.*, σσ. 136-140· «Η γριά και τα αυτοκίνητα» στο: Παύλος Νιρβάνας, Δ.Γ. Ζήσης, κ.ά., *Ελληνόπουλα...ό.π.*, σσ. 83-86.

Σε όλες τις περιπτώσεις ο γονιός που θα ενθαρρύνει το παιδί είναι ο πατέρας ή ο θεός. Αντίθετα, η μητέρα και η γιαγιά στέκονται αρνητικά απέναντι στη νέα τεχνολογία. Και οι δύο εκφράζουν τις επιφυλάξεις και τον φόβο τους για το μέσο, σημειώνοντας κάθε φορά την επικινδυνότητά του. Τότε επεμβαίνει ο ενήλικας άνδρας της συζήτησης (γιατί τα παιδιά στα αναγνωστικά είναι πάντοτε γένους αρσενικού) καταρρίπτοντας τα επιχειρήματα των συνομιλητών του. Ενημερώνει τις γυναίκες πως δεν πρέπει να φοβάται κανείς τα αεροπλάνα, καθώς αποτελούν ένα ασφαλές μέσο μεταφοράς. Ακόμη, τονίζει πως τα αυτοκινητιστικά ατυχήματα είναι περισσότερα από τα αεροπορικά. Κατά τον ίδιο ο φόβος των ανθρώπων πηγάζει από την άγνοιά τους: «Όσοι ταξίδεψαν, δεν το φοβούνται. Αύριο, τους είπε, όταν αρχίση να ταξιδεύη περισσότερος κόσμος με τ' αεροπλάνα, θα λείψη κι αυτός ο φόβος».³⁹³

Σε άλλες αφηγήσεις δεν είναι οι γυναίκες το εμπόδιο ανάμεσα στο παιδί και το μέσο, αλλά το ίδιο το νεαρό άτομο. Όταν λοιπόν εκείνο εκφράζει τον φόβο του για τα αεροπλάνα, ο θεός διαλύει τις ανησυχίες του με την παρακάτω επιχειρηματολογία: «πιο ασφαλισμένος είναι να ταξιδεύη κανείς σήμερα με αεροπλάνα, παρά με ατμόπλοιο. [...] Σήμερα έχουν τελειοποιηθή τόσο οι μηχανές των αεροπλάνων, που σπάνιο είναι να πάθουν τίποτε. Τα μεγάλα μάλιστα αεροπλάνα έχουν από τρεις και τέσσερις έλικες, με ξεχωριστούς κινητήρες, που κι αν πάθη ο ένας τίποτε, ταξιδεύουν με τους άλλους».³⁹⁴ Και εδώ ο άντρας της ιστορίας ενθαρρύνει το παιδί να εξοικειωθεί με το μέσο. Μάλιστα, εμφανίζεται ως φορέας γνώσης, καθώς εισέρχεται σε τεχνικές λεπτομέρειες (πχ αριθμός κινητήρων, τελειοποίηση μηχανών, χρήση ασυρμάτου για την επικοινωνία κλπ.), καταρρίπτοντας τους «παιδιάστικους φόβους» του νεαρού.

Το μοτίβο της φοβίας για τα μεταφορικά μέσα εκφράζεται αρκετές φορές. Μια ηλικιωμένη κυρία, προερχόμενη από την επαρχία, βρίσκεται στην Αθήνα και προσπαθεί να περάσει τον δρόμο. Ωστόσο, αδυνατεί να πραγματοποιήσει την επιθυμία της διότι φοβάται «αυτά τα θηρία».³⁹⁵ Απέναντί της, μια ομάδα νεαρών μαθητών παρακολουθούν την ηλικιωμένη και γελούν με τη φοβία της. Τότε, ο Γιωργάκης προτίθεται να συνοδεύσει την κυρία στο πέρασμα του δρόμου. Όταν εκείνη εξέφρασε

³⁹³ Π. Νιρβάνας. Δ. Ζήσης, «Πετάει, πετάει ο... Τοτός», ό.π., σ. 196.

³⁹⁴ «Ο Χρηστάκης πετάει», ό.π., σ. 139.

³⁹⁵ «Η γριά και τ' αυτοκίνητα», ό.π., σ. 83.

ξανά την ανησυχία της, ο νεαρός της απάντησε «Εγώ ξέρω». Η βεβαιότητα του μαθητή ενθάρρυνε την κυρία με αποτέλεσμα την εκπλήρωση του αρχικού σκοπού της.

Στην παραπάνω αφηγηματική εκδοχή η νέα γενιά συγκρούεται με την παλαιά σε σχέση με ένα ζήτημα τεχνολογικής φύσης. Η ηλικιωμένη γυναίκα φοβάται τη νέα τεχνολογία, το αυτοκίνητο, ενώ ο Γιωργάκης μοιάζει βέβαιος για την ασφάλεια και τη λειτουργία του. Ακόμη, στην αντίθεση παλαιού - νέου προστίθεται και εκείνη του κατοίκου της πόλης σε σχέση με τον άνθρωπο της υπαίθρου. Και στην προηγούμενη ιστορία η γιαγιά που αποθάρρυνε τον εγγονό της να ταξιδέψει με το αεροπλάνο είχε αγροτική καταγωγή.³⁹⁶

Η συγκρουσιακή σχέση παλαιάς - νέας γενιάς μεταφέρεται και στα ζητήματα της επιστήμης. Σε ένα χωριό, μια ομάδα μαθητών παρατηρεί ενήλικες ανθρώπους να τοποθετούν περιμετρικά πέτρες στην περιοχή. Όταν ένα αγόρι θέλησε να μάθει τον λόγο της πράξης τους, ένας ηλικιωμένος του απάντησε πως με αυτό τον τρόπο θα αναχαιτίσουν την εξάπλωση του «θανατικού». Ο νεαρός, αμφισβητώντας τις πρακτικές των ενηλίκων, ζήτησε τη γνώμη του δασκάλου του. Εκείνος αποκρίθηκε πως «εδώ και τρεις μέρες τους μάζεψα στην πλατεία μαζί με τον πρόεδρο της Κοινότητας και τον παπά του χωριού και τους εξήγησα τις οδηγίες, που μας έστειλαν από την Αθήνα για να φυλαχτούμε από την επιδημία», ενώ στη συνέχεια αναφέρθηκε στις απεσταλμένες οδηγίες (καθαριότητα, λήψη κινίνης, χρήση πετρελαίου κλπ.).³⁹⁷ Τότε οι μαθητές του σχολείου αποφάσισαν να αναλάβουν από κοινού με το δάσκαλο και την κοινότητα το έργο της προστασίας του χωριού από την αρρώστια.

Σε αυτή την εκτενή αφήγηση παρουσιάζονται οι τρεις ιδεολογικοί πόλοι εξουσίας: το κράτος (κοινοτάρχης), η εκκλησία (παπάς) και η επιστήμη (δάσκαλος). Ενωμένοι στέκονται εναντίον των λαϊκών δοξασιών των ανθρώπων της υπαίθρου σχετικά με την εξάπλωση της υπάρχουσας αρρώστιας.³⁹⁸ Οι νέοι, αμφισβητώντας τις

³⁹⁶ Π. Νιρβάνας, Δ. Ζήσης, «Πετάει, πετάει ο... Τοτός», ό.π., σ. 196.

³⁹⁷ Π. Νιρβάνας, Δ. Ζήσης, «Πώς σώθηκε το χωριό» στο: Γεωργίου Α. Μέγας, κ.ά., Αναγνωστικό για την τετάρτη..., ό.π., σ. 168.

³⁹⁸ Το μοτίβο της σύγκρουσης ανάμεσα σε δοξασία και επιστήμη συναντάται και στις αφηγήσεις «Οι φίλοι μας» και «Ο Πονόδοντος της Αννούλας». Στα εν λόγω κείμενα τα παιδιά αντιμετωπίζουν προβλήματα υγείας τα οποία δεν λύνονται με τα «γιατροσόφια» των παλαιότερων. Προκειμένου να θεραπευτούν, τα παιδιά επισκέπτονται τον γιατρό. Παρά τις αρχικές τους φοβίες συνειδητοποιούν πως ο γιατρός είναι ο κάτοχος της γνώσης και ο μόνος που μπορεί να βρει την ορθή θεραπεία. Βλ. Παύλος Νιρβάνας, Δ.Γ. Ζήσης, κ.ά., Ελληνόπουλα...ό.π., σσ. 70-75 και 75-81.

παλαιότερες γενεές, αποφάσισαν να ταχθούν στο πλευρό του κράτους, το οποίο παρουσιάζεται ως ο μόνος φορέας γνώσης. Στο τέλος, το χάσμα ανάμεσα στους μαθητές και τους «μεγάλους» παραμένει, καθώς καμία από τις δύο πλευρές δεν υποχωρεί στις αντιλήψεις της. Ακόμη, κι όταν η παλαιά γενιά δεν αναγνωρίζει τη σύμπραξη των νέων με το κράτος, εκείνο μέσω του δασκάλου επιβραβεύει τα παιδιά, λέγοντας ότι «έσωσαν» με την επιλογή τους την κοινωνία.

Εκτός από την εμφανή προπαγανδιστική χρήση της παραπάνω αφήγησης, ταυτόχρονα εξυπηρετείται κι ένας ακόμη, πιο πρακτικός σκοπός. Η Ελλάδα αντιμετώπιζε καθ' όλη τη διάρκεια του μεσοπολέμου σοβαρό πρόβλημα με την ελονοσία. Με επιπτώσεις τόσο στον κοινωνικό όσο και στον οικονομικό τομέα, η ανάγκη αντιμετώπισής της ήταν επιτακτική. Υπό την κυβέρνηση Ελ. Βενιζέλου πάρθηκαν τα πρώτα νομοθετικά μέτρα για τη βελτίωση της δημόσιας υγείας, συγκροτώντας τους πρώτους φορείς για τον ανθελονοσιακό αγώνα.³⁹⁹ Η 4^η Αυγούστου παρατηρώντας την ενδημική κατάσταση της νόσου έδωσε εντολή στον Γρηγόρη Λιβαδά να εκπονήσει ένα σχέδιο για την αντιμετώπιση της.⁴⁰⁰ Σε αυτό το πλαίσιο, οφείλει να γίνει κατανοητή η αναφορά του σχολικού εγχειριδίου.⁴⁰¹ Μέσω δηλαδή της σύντομης ιστορίας τα παιδιά ενημερώνονταν για τον τρόπο δράσης κατά της νόσου, το οποίο περιλάμβανε την καθαριότητα, τη λήψη κινίνης και τη χρήση πετρελαίου ως εντομοκτόνου.

Ένας άλλος τρόπος παρουσίασης του τεχνολογικού φαινομένου στα σχολικά εγχειρίδια σχετίζεται με τις δυνατότητες που προσφέρει η τεχνολογία στον χρήστη της. Στις υπό εξέταση σχολικές αφηγήσεις ο άνθρωπος παρουσιάζεται μερικές φορές ως κυρίαρχος επί της φύσης. Η κυριαρχία του επιτυγχάνεται μέσω της κατοχής συγκεκριμένων τεχνολογιών (αλλά και τεχνικών), οι οποίες προέκυψαν κατόπιν

³⁹⁹ Δημήτριος Ανωγιάτης-Ρελέ, Κωνσταντίνος Τσιάμης, Ιωάννα Αθανασοπούλου, «Πολιτικές παρεμβολές στην αντιμετώπιση του λοιμώδους νοσήματος της ελονοσίας: το ανθελονοσιακό πρόγραμμα της UNRRA στη μεταπολεμική Ελλάδα (1945-1949)», *Τετράδια Ιστορικής Δημογραφίας* τχ. 14 (Ιανουάριος 2019), σ. 23.

⁴⁰⁰ Στο ίδιο, σσ. 23-24. Επιπλέον, ο Ι. Μεταξάς ήταν ιδιαίτερα ευαίσθητοποιημένος στο ζήτημα της ελονοσίας. Λόγω της στρατιωτικής του εμπειρίας γνώριζε την εν λόγω νόσο και λάμβανε συχνά κίνηση σε περιόδους εκστρατειών ή αδιαθεσίας. Μάλιστα, ήταν υπέρμαχος του εμβολιασμού, γεγονός που τον ώθησε σε διαφωνία με τη σύζυγό του. Βλ.: Ιωάννης Μεταξάς, *Το προσωπικόν του Ημερολόγιου*, τ. Α' και Β', ό.π.

⁴⁰¹ Το ίδιο ζήτημα πραγματεύεται και το αναγνωστικό των Δημ. Ανδρεάδου, Π. Παπαχριστοδούλου, *Ο Φάρος του χωριού*, Αναγνωστικόν Ε' Δημοτικού, Εκδ. Οίκος Δημητράκου Α.Ε., Αθήναι 1936.

λογικών συλλογισμών. Ο άνθρωπος δηλαδή παρατηρώντας τη φύση, εντόπισε τις αδυναμίες του και επιδίωξε να τις ξεπεράσει.

Έχοντας την επίγνωση πως το άλογο είναι γρηγορότερο από τον ίδιο, κατόρθωσε να το ιππεύσει και στη συνέχεια να το υποτάξει.⁴⁰² Έπειτα, έσκαψε τα βουνά για να δημιουργήσει σήραγγες και τοποθέτησε εντός τους γραμμές για να κινείται η νέα του εφεύρεση: ο σιδηρόδρομος. Το μέσο αυτό μπόρεσε να ξεπεράσει σε ταχύτητα τη φύση, η οποία συμβολίζεται από το άλογο. Επιθυμώντας να βελτιώσει κι άλλο το υπάρχον κατασκευάσμά του, επινόησε το αυτοκίνητο και το αεροπλάνο. Όλα τα νέα τεχνολογικά μέσα δημιουργήθηκαν από τον άνθρωπο προκειμένου να δαμάσει αλλά και να υπερβεί το φυσικό περιβάλλον του.

Η φύση δεν έχει κανένα δικαίωμα αντίστασης. Το νερό και η φωτιά, δύο στοιχεία αντίθετα μεταξύ τους, υποτάχθηκαν στην ανθρώπινη βούληση, η οποία τα μετουσίωσε σε ατμό. Ο τελευταίος «είναι πιο υποτακτικός [...] και μ' αυτόν θα μπορέσω να τα βάλω με τον αέρα, τον αντάρτη».⁴⁰³ Διότι «ο ατμός κάμνει το ατμόπλοιο να ταξιδεύει όποτε θέλομε και όπου θέλομε. Ακόμη και αντίθετα στον άνεμο και στην τρικυμία».⁴⁰⁴ Έτσι, οι μαθητές και οι μαθήτριες του δημοτικού μάθαιναν πως ο άνθρωπος είναι παντοδύναμος, καθώς μπορεί να υποτάξει τη φύση μέσω των τεχνολογικών επιτευγμάτων του.

Ο θαυμασμός των παιδιών για την τεχνολογία και τις δυνατότητές της είναι αναμενόμενος. Η τεχνολογία είναι δύναμη και ο κάτοχός της μπορεί να γίνει κυρίαρχος. Αυτό αποδεικνύεται από την εξελικτική και ταυτόχρονα προοδευτική πορεία του ανθρώπου: αρχικά, ζούσε σε σπηλιές και σε δέντρα. Σταδιακά, χρησιμοποιώντας τα πρώτα εργαλεία, οι άνθρωποι μπόρεσαν να απαλλαγθούν από εκείνη την κατάσταση και να εξελιχθούν στις σύγχρονες δυτικές κοινωνίες. Ο άνθρωπος μέσω της βελτίωσης των τεχνικών πέτυχε να δημιουργήσει «τόσα πράγματα, που τα βλέπομε σήμερα γύρω μας και θαυμάζομε».⁴⁰⁵

⁴⁰² «Πώς ο άνθρωπος τρέχει επάνω στη γη» στο: Δημ. Καρνάβος, Σ. Δουφεξής, *Ο Καλός Σύντροφος...*, ό.π., σσ. 114-116.

⁴⁰³ «Η φωτιά και το νερό» στο: Παύλος Νιρβάνας, Δ.Γ. Ζήσης, κ.ά., *Ελληνόπουλα...ό.π.*, σ. 46

⁴⁰⁴ «Πώς ο άνθρωπος ταξιδεύει στο νερό» στο: Δημ. Καρνάβος, Σ. Δουφεξής, *Ο Καλός Σύντροφος...*, ό.π., σσ. 148- 150.

⁴⁰⁵ «Οι κατοικίες των παλαιών ανθρώπων» στο: Σ. Σπεράντσα, Αγγ. Μεταλλινού, *Παιδικά Χρόνια. Αναγνωστικόν Γ' Δημοτικού*, Εκδότης Α. Ι. Ράλλης & Σια, Αθήναι 1936, σ. 31.

Μερικές φορές η τεχνολογία μπορεί να προξενήσει δέος στον άνθρωπο. Ένας ασυρματιστής βρίσκεται στο ελληνικό πλοίο «Αφοβος» με προορισμό την Αμερική. Ξαφνικά πληροφορείται πως το πλοίο χτύπησε σε ύφαλο και καλείται να ζητήσει βοήθεια μέσω αποστολής ραδιοσημάτων. Όταν πετυχαίνει το καθήκον του «ο ασυρματιστής συλλογίζεται: «Αν δεν είχαμε τον ασύρματον...».⁴⁰⁶ Σε αυτή την περίπτωση η μια τεχνολογία (ο ασύρματος) μπόρεσε να «βοηθήσει» την άλλη (το πλοίο), ενώ ο άνθρωπος ως διαμεσολαβητής των δύο απέμεινε να θαυμάζει.⁴⁰⁷

Τα σχολικά εγχειρίδια διδάσκουν στα παιδιά πως η τεχνολογία έχει την ικανότητα να βελτιώνει τις ζωές των ανθρώπων. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η είσοδος του ηλεκτρισμού στις κατοικίες. Πριν από αυτόν οι άνθρωποι χρησιμοποιούσαν λάμπες πετρελαίου, οι οποίες «κάπνιζαν» και είχαν «άσχημη μυρωδιά». Τώρα το «καινούργιο φως είναι υγιεινό» σημειώνει ο αφηγητής στη σύντομη αυτή ιστορία.⁴⁰⁸ Η σύνδεση ανάμεσα στην τεχνολογία και τη βελτίωση της ποιότητας της ζωής υποβάλλεται περισσότερο μέσω της εικονογράφησης των αναγνωστικών της Α΄ τάξης του Δημοτικού. Τα παιδιά βλέπουν χαρούμενα κορίτσια και αγόρια να παίζουν στις αυλές των σπιτιών τους, ενώ στο πίσω μέρος του κάδρου φαίνονται οι στύλοι του ηλεκτρικού ρεύματος.⁴⁰⁹ Παρομοίως, τα μικρά παιδιά εξοικειώνονται με την εικόνα όλων των μεταφορικών μέσων, τα οποία κοσμούν αρκετές φορές τις σελίδες των εγχειριδίων.⁴¹⁰

Αν και η τεχνολογία μπορούσε πράγματι να αναβαθμίσει ποιοτικά το βιοτικό επίπεδο των ανθρώπων, είναι αμφίβολο πως αυτό συνέβαινε πανελλαδικά στα τέλη της δεκαετίας του 1930. Το παράδειγμα του ηλεκτρισμού είναι το χαρακτηριστικότερο: καθ' όλη τη διάρκεια του μεσοπολέμου οι πόλεις της χώρας ηλεκτροδοτούνταν από μικρά εργοστάσια με χαμηλή ισχύ. Παρόλο που η παραγωγή ηλεκτρικής ενέργειας

⁴⁰⁶ «Ο ασύρματος και το ναυάγιον» στο: Δημ. Κοντογιάννης, Ν. Κοντόπουλος, Π. Νιρβάνας, Δ. Ζήσης κ.ά., *Αναγνωστικό για την έκτη τάξη του δημοτικού σχολείου*, Οργανισμός Εκδόσεως Σχολικών Βιβλίων, Εν Αθήναις 1939, σσ. 197-200.

⁴⁰⁷ Ο Ζακ Ελλύλ αναφέρει μεταξύ άλλων χαρακτηριστικών την τάση της της μοντέρνας τεχνικής προς αυτονόμηση. Σημειώνει πως μόνο μια τεχνική μπορεί να σταθεί εναντίον μιας άλλης, ενώ ο άνθρωπος καθίστατο ανίκανος να επέμβει. Βλ. Jacques Ellul, *The technological society*, ό.π., σσ. 83-85.

⁴⁰⁸ «Η παλιά λάμπα» στο: Δημ. Καρνάβος, Σ. Δουφεξής, *Ο Καλός Σύντροφος...*, ό.π., σσ. 11-12.

⁴⁰⁹ Γ. Ζήση, Δ.Π. Δαμασκηνού, *Η χαρά μας. Αλφαθητάριο (Μέρος Α΄ και Β΄)*, Εκδοτικός Οίκος Δημητράκου Α.Ε., Αθήνα 1937, σ. 8.

⁴¹⁰ Στο ίδιο, βλ. πρώτες σελίδες (χωρίς αρίθμηση) και σσ. 11, 89, 91, 101.

σημείωνε υψηλά επίπεδα, η κατανάλωση παρέμενε χαμηλή.⁴¹¹ Ο αποσπασματικός χαρακτήρας του ενεργειακού δικτύου της Ελλάδας δεν λύθηκε παρά μόνο μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο.⁴¹² Επομένως, η προωθούμενη εικόνα των σπιτιών και των χωριών που τροφοδοτούνται από την ηλεκτρική ενέργεια, μοιάζει πλασματική για ένα παιδί του μεσοπολέμου, το οποίο είναι πιθανό να μελετά το αναγνωστικό του υπό του φωτός μιας λάμπας πετρελαίου.

Τέλος, μια άλλη διάσταση της τεχνολογίας στα σχολικά εγχειρίδια είναι η εκπολιτιστική της δύναμη. Η συγκεκριμένη ιδέα εκφράζεται σε ένα κείμενο με έντονα περιβαλλοντικό περιεχόμενο. Σε αυτό, ένα πεύκο εκφράζει το παράπονό του για την καταστροφική διάθεση του ανθρώπου εναντίον της φύσης και συγκεκριμένα του δάσους του. Ωστόσο, σε ένα σημείο το πεύκο ομολογεί πως η θυσία δικαιολογείται κάποιες φορές όταν «επρόκειτο δι' εν έργον εκπολιτιστικόν».⁴¹³ Το επιχείρημα αυτό θυμίζει τη ρητορική του Ι. Μεταξά κατά την κοινοβουλευτική του θητεία στην Οικουμενική κυβέρνηση Ζαΐμη.⁴¹⁴

Είναι πιθανό το παραπάνω κείμενο, όπως και άλλα τρία του συγκεκριμένου εγχειριδίου, που θα εξεταστούν στη συνέχεια, να συντάχθηκαν από τον ίδιο τον δικτάτορα. Η υπόθεση αυτή στηρίζεται στο γεγονός ότι τόσο η ποιότητα της έκφρασης (οι λέξεις, η σύνταξη, το ύφος) όσο και το περιεχόμενο (κείμενα που αφορούν όλα τεχνικά έργα, τα οποία θεωρούνται πως θα συμβάλλουν στην εθνική αναγέννηση) ταιριάζουν στο προφίλ γραφής του Ι. Μεταξά. Επιπλέον, τα τρία από αυτά συνοδεύονται στο τέλος με αποσπάσματα από τους λόγους του. Συνεπώς, θα μπορούσε να ήταν ο συγγραφέας τους.

Τα τρία αφηγήματα διαπραγματεύονται τα τεχνικά έργα στην Ελλάδα. Αναφέρονται στα αποστραγγιστικά έργα των πεδιάδων της Μακεδονίας και της εκμετάλλευσης του Γλαύκωνος ποταμού για την παραγωγή ηλεκτρικού ρεύματος.⁴¹⁵

⁴¹¹ Νίκος Παντελάκης, *Ο Εξηλεκτρισμός της Ελλάδας (1889-1956)*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1991, σσ. 344-351.

⁴¹² Χριστίνα Αγγριαντώνη, Γεωργία Μ. Πανσέληνα, «Η ελληνική οικονομία. Διεθνής κρίση και εθνικός προστατευτισμός» στο: Βασίλης Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τ. Ζ΄, Αθήνα 2003, σ. 131.

⁴¹³ «Του δάσους το παράπονον» στο: Δημ. Κοντογιάννης, Ν. Κοντόπουλος, Π. Νιρβάνας, Δ. Ζήσης κ.ά., *Αναγνωστικό για την έκτη τάξη...*, ό.π., σσ. 222- 225.

⁴¹⁴ Βλ. 2^ο κεφάλαιο παρούσας εργασίας

⁴¹⁵ «Αι πεδιάδαι των Σερρών και των Φιλίππων» Δημ. Κοντογιάννης, Ν. Κοντόπουλος, Π. Νιρβάνας, Δ. Ζήσης κ.ά., *Αναγνωστικό για την έκτη τάξη...*, ό.π., σσ. 252- 255 και «Τα έργα του Γλαύκου» Δημ.

Και στις δύο περιπτώσεις φροντίζει να τονίσει ο συντάκτης τους τα θετικά αποτελέσματα της τεχνολογίας στην κοινωνία και την συμβολή τους στη βελτίωση του καθημερινού βίου. Στο κείμενο «Το τελευταίον μάθημα» γίνεται κατά κάποιον τρόπο μια ανακεφαλαίωση των προηγούμενων πληροφοριών που παρατέθηκαν στο εγχειρίδιο.⁴¹⁶ Το σημαντικό στοιχείο είναι η αποτίμηση αυτών ως έργων πολιτισμού, των οποίων η εκτέλεση έλαβε χώρα σε περίοδο ειρήνης.

Σύμφωνα με όσα αναφέρθηκαν παραπάνω, γίνεται φανερό πως μέσα από τα σχολικά εγχειρίδια επιβάλλεται η ιδεολογία της 4^{ης} Αυγούστου στα παιδιά. Οι προωθούμενες ιδέες για το τεχνολογικό φαινόμενο και τις πιθανές αντιδράσεις του ανθρώπου απέναντί του συνιστούν την εντύπωση που έχει η κυρίαρχη τάξη απέναντι σε αυτό. Οι αφηγήσεις περιγράφουν -ή καλύτερα προτείνουν- έναν τρόπο συμπεριφοράς των μαθητών απέναντι στην τεχνολογία. Τα παιδιά «είναι εκείνα, που θα έλθουν κατόπιν και πρέπει εκείνα να μας υπερβούν. Εκείνα πρέπει να φέρουν τον τόπο μας εις μεγαλύτερα ύψη».⁴¹⁷ Συνεπώς, η μελλοντική γενιά πρέπει να σταθεί με τόλμη δίπλα στην τεχνολογία, καθώς εκείνη συνιστά τον εκσυγχρονιστικό μοχλό μιας κοινωνίας. Η τεχνολογία ενέχει ένα στοιχείο δυναμικότητας το οποίο οφείλουν να έχουν οι νέες γενιές.

Οι νέοι δεν έπρεπε να φοβούνται το αεροπλάνο, ώστε να μπορούν να πετάξουν με αυτό εάν τους ζητείτο. Κι αυτό διότι η κατάσταση στην Ευρώπη ήταν κρίσιμη και προανάγγειλε την έναρξη του Β΄ Παγκόσμιου Πολέμου. Η δικτατορία, έχοντας γνώση αυτού του κλίματος, επιδίωκε την προετοιμασία της χώρας για την επερχόμενη σύγκρουση μέσω της διενέργειας αμυντικών έργων (βλέπε γραμμή Μεταξά) και της δημιουργίας πολεμικής αεροπορίας στη χώρα.⁴¹⁸ Σε αυτό το πλαίσιο, οι αναφορές στο αεροπλάνο, αλλά και εν γένει τα μεταφορικά μέσα, λειτουργούν προπαγανδιστικά για τα νεαρά άτομα προκειμένου να αποκομίσουν εκ των προτέρων μια θετική εντύπωση γι' αυτά. Ο Ι. Μεταξάς γνώριζε τον καθοριστικό ρόλο που είχε η ισχυρή συγκοινωνία σε ένα εμπόλεμο κράτος τόσο για τη μεταφορά εφοδίων όσο και τη μετακίνηση των

Κοντογιάννης, Ν. Κοντόπουλος, Π. Νιρβάνας, Δ. Ζήσης κ.ά., *Αναγνωστικό για την έκτη τάξη...*, ό.π., σσ. 256- 258.

⁴¹⁶ «Το τελευταίον μάθημα» στο: Δημ. Κοντογιάννης, Ν. Κοντόπουλος, Π. Νιρβάνας, Δ. Ζήσης κ.ά., *Αναγνωστικό για την έκτη τάξη...*, ό.π., σσ. 259- 263.

⁴¹⁷ «Το τελευταίον μάθημα», ό.π., σ. 263.

⁴¹⁸ Δημήτρης Βογιατζής, *Η εισαγωγή της στρατιωτικής αεροπορικής τεχνολογίας...*, ό.π., σσ. 244-258 και 468-540.

στρατευμάτων. Η εξασφάλιση λοιπόν της θετικής στάσης των νέων γενεών απέναντι στις νέες τεχνολογίες ήταν κάτι περισσότερο από μια επιθυμία.

Συμπεράσματα

Ο Ι. Μεταξάς υπήρξε ένας από τους κύριους πρωταγωνιστές του ελληνικού μεσοπολέμου. Γι' αυτό τον λόγο άλλωστε επιλέχθηκε ως κεντρικό πρόσωπο μελέτης στην παρούσα εργασία. Στα πλαίσιά της, επιδιώχθηκε η αναζήτηση της στάσης του απέναντι στο επιστημονικό και τεχνολογικό φαινόμενο. Για τον σκοπό αυτό, η έρευνα οργανώθηκε σε δύο μέρη: στο πρώτο, μελετήθηκαν οι επιρροές που έλαβε κατά τη διάρκεια των σπουδαστικών του χρόνων στη Σχολή Ευελπίδων (1895-1890) και στην Ακαδημία Πολέμου του Βερολίνου (1899-1902), καθώς επηρέασαν τις μετέπειτα κρίσεις του για την τεχνολογία και την επιστήμη. Στο δεύτερο μέρος, ανιχνεύθηκαν οι αντιλήψεις του Ι. Μεταξά για το τεχνοεπιστημονικό σύμπλεγμα μέσα από τους λόγους και τις πρακτικές του στη δημόσια σφαίρα.

Αναλυτικότερα, παρουσιάστηκε σύντομα η ιστορία της Σχολής των Ευελπίδων από την ίδρυσή της μέχρι την περίοδο φοίτησης του Ι. Μεταξά. Ο τελευταίος εισήχθη στη Σχολή το 1885 και αποφοίτησε ως ανθυπολοχαγός του Μηχανικού το 1890. Η αποφοίτηση από το εν λόγω όπλο επέτρεψε στον Ι. Μεταξά να παρακολουθήσει μια σειρά θεωρητικών μαθημάτων γύρω από τεχνικά ζητήματα. Άλλωστε, μέχρι το 1887 η Σχολή των Ευελπίδων ήταν το ανώτατο εκπαιδευτικό ίδρυμα από το οποίο μπορούσαν να αποφοιτήσουν πολίτες ως φυσικομαθηματικοί ή μηχανικοί. Εκεί λοιπόν ο Ι. Μεταξάς καταρτίστηκε επιστημονικά, λαμβάνοντας όλες τις απαραίτητες γνώσεις για το όπλο που θα υπηρετούσε.

Όταν έφθασε στο Βερολίνο, κατείχε ήδη ένα αξιόλογο θεωρητικό υπόβαθρο. Εκεί, μελέτησε συστηματικότερα ζητήματα τακτικής, ενώ μέσω της συμμετοχής του στις θερινές ασκήσεις του γερμανικού στρατού είχε τη δυνατότητα να εκφράσει τις προσωπικές του εκτιμήσεις για τον τρόπο διεξαγωγής τους. Εξίσου σημαντική για την ευρύτερη πολεμική παιδεία του ήταν η επίσκεψη του ίδιου, αλλά και των άλλων δύο συναδέλφων του, σε δύο γερμανικές βιομηχανίες κατασκευής όπλων.

Κατά τη διάρκεια της επίσκεψης, τού δόθηκε η ευκαιρία να εφαρμόσει στην πράξη την κεκτημένη επιστημονικοτεχνική του κατάρτιση. Πιο συγκεκριμένα, ο Ι. Μεταξάς φαίνεται να συνέδεε στην σκέψη του την επιστημονική επάρκεια με την κατοχή της θεωρητικής γνώσης. Η εφαρμογή της σε ένα αντικείμενο αποτελούσε για τον ίδιο την έκφραση ενός τεχνικού λόγου, μιας τεχνικής δηλαδή εκτίμησης. Για τον Ι.

Μεταξύ η εκφορά μιας τέτοιας κρίσης ήταν άκρως σημαντική, καθώς μπορούσε να έχει άμεσες συνέπειες για ένα κράτος τόσο σε οικονομικό όσο και σε κοινωνικό επίπεδο.

Η άποψη του αυτή διευρύνθηκε, όταν ανέλαβε το Υπουργείο Συγκοινωνιών το 1926. Η τεχνολογία μέσω της αποτύπωσής της στο δημόσιο χώρο (λχ μέσω της διάνοιξης δρόμων) εκλαμβάνεται από τον Ι. Μεταξά ως μια δύναμη με οικονομικές, στρατιωτικές αλλά και εκπολιτιστικές διαστάσεις. Εάν κανείς χρησιμοποιούσε ορθά τις δυνατότητές της, τότε θα μπορούσαν να επέλθουν αλλαγές στην κοινωνία, οι οποίες θα ωφελούσαν το κοινωνικό σύνολο βραχυπρόθεσμα και μακροπρόθεσμα.

Επιπλέον, η τεχνολογία για τον Ι. Μεταξά δύναται να κριθεί με όρους αποτελεσματικότητας. Μια ομάδα απαρτιζόμενη από ειδικούς μπορεί να μεγιστοποιήσει τα οφέλη για μια κοινωνία σε σχέση με μία από ερασιτέχνες. Στη μεταξική σκέψη, ο ειδικός εκτός από κάτοχος της τεχνικής δύναται να είναι και γνώστης θεωρητικών θεμάτων, όπως είναι για παράδειγμα τα ζητήματα νομικής φύσης. Σε κάθε περίπτωση θεωρεί τη συμβολή του πολύτιμη στη λήψη των αποφάσεων. Ωστόσο, η εκτίμηση ενός εμπειρογνώμονα μπορεί να παρακαμφθεί, εάν αυτό απαιτείται από τις διεθνείς σχέσεις (βλ. το ζήτημα με τις παραγγελίες βυθοκόρων). Σε αυτή την περίπτωση φαίνεται η υποταγή της τεχνογνωσίας στα πολιτικά συμφέροντα και τις διακρατικές συμβάσεις, αποδεικνύοντας την πρόσδεση της τεχνολογίας στα εκάστοτε πολιτικά δίκτυα της χώρας.

Ακόμη, όταν ο Ι. Μεταξάς κήρυξε τη δικτατορία του χρησιμοποίησε εκτεταμένα τις διαθέσιμες τεχνολογίες της εποχής για την εξυπηρέτηση των προπαγανδιστικών του στόχων. Εκκινώντας από τον έλεγχο του Τύπου, συνέχισε με το ραδιόφωνο, τη φωτογραφία και τον κινηματογράφο υποτάσσοντας τις «ουδέτερες» τεχνολογίες στην υπηρεσία του κράτους. Απώτερος σκοπός της 4^{ης} Αυγούστου ήταν η προώθηση των κρατικών απόψεων στους πολίτες και η μετατροπή αυτών σε πειθήνια υποκείμενα.

Ο εκπαιδευτικός τομέας δεν μπορούσε να μείνει εκτός των μεταξικών σχεδίων. Από την πρώτη στιγμή της εξουσίας του έλαβε μια σειρά νομοθετικών μέτρων για τον πληρέστερο έλεγχό του. Μέσω της κρατικής επέμβασης στα σχολικά εγχειρίδια του δημοτικού, το δικτατορικό καθεστώς είχε τη δυνατότητα να ελέγχει και να ορίζει το περιεχόμενο των πληροφοριών που διδάσκονταν. Έτσι, η μελέτη των διδακτικών

βιβλίων επέτρεψε την διερεύνηση του τρόπου με τον οποίο παρουσιαζόταν η τεχνολογία και η γνώση στα παιδιά.

Οι αφηγήσεις των σχολικών εγχειριδίων οργανώνονταν γύρω από τα αντιθετικά ζεύγη: νέος-ηλικιωμένος και γονέας- παιδί. Σε κάθε ιστορία τα δύο μέρη συγκρούονταν, αναδεικνύοντας «νικητή» της συνομιλίας εκείνον που θα εξέφραζε αντιλήψεις υπέρ του τεχνολογικού φαινομένου. Πάντοτε ο ρόλος αυτός ανατίθετο είτε στο νεαρό άτομο είτε στον γονέα. Αντίστοιχα, οι ηλικιωμένοι και τα παιδιά κατέληγαν οι «παραγκωνισμένοι» της συζήτησης. Σε αυτό το πλαίσιο, η τεχνολογία συνιστά πεδίο συγκρούσεων και ανάδειξης των εκσυγχρονιστικών απόψεων.

Άλλος τρόπος παρουσίασης της τεχνολογίας ήταν ως μέσο κυριαρχίας επί του φυσικού περιβάλλοντος. Μέσα από ιστορίες σχετικά με τη φύση ο άνθρωπος αποδεικνύεται ως εξουσιαστής και μοναδικός κυρίαρχός της. Η επιβολή του επιτυγχάνεται πάντοτε με την αρωγή της τεχνολογίας, η οποία με τη σειρά της τίθεται υπό της ανθρώπινης βούλησης. Έτσι, έχουμε το πρότυπο ενός ανθρώπου παντοδύναμου, απέναντι στον οποίο δεν υπάρχει καμιά περίπτωση αντίστασης.

Σε άλλα σημεία, η τεχνολογία και η επιστήμη παρουσιάζονται ως μέσα βελτίωσης του καθημερινού βίου. Ο ηλεκτρισμός για παράδειγμα απάλλαξε τον άνθρωπο από τη χρήση των λαμπών πετρελαίου, οι οποίες προκαλούσαν ένα ανθυγιεινό περιβάλλον για τον χρήστη. Ακόμη, ο γιατρός ή ο δάσκαλος εμφανίζονται ως εκπρόσωποι της γνώσης και ταυτίζονται με την κρατική βούληση. Τέλος, η τεχνολογία λαμβάνει χαρακτηριστικά εκπολιτισμού, ο οποίος νοείται ως εκσυγχρονιστικός παράγον μιας κοινωνίας.

Συμπερασματικά, η τεχνολογία και η επιστήμη κατέχουν σημαντική θέση στη μεταξική σκέψη. Μάλιστα, ο I. Μεταξάς συνδέει σε κάθε περίπτωση τη θεωρία με την πράξη, την γνώση με την εφαρμογή χωρίς να διακρίνει απαραίτητα τα δύο πεδία. Ακόμη, θεωρεί πως η παρουσία τους επιδρά βελτιωτικά σε μια κοινωνία, καθώς εκλαμβάνονται ως εκσυγχρονιστικοί παράγοντες. Συνεπώς, για τον I. Μεταξά η τεχνολογία δεν είναι ουδέτερη, αλλά κατέχει μια δυναμική παρουσία στον κοινωνικό χώρο, καθώς μπορεί να επιδράσει θετικά σε αυτόν. Έτσι, δεν διστάζει να θέσει υπό την εξουσία του όλα τα διαθέσιμα τεχνολογικά μέσα της εποχής προκειμένου να επιφέρει την επιθυμητή -για τον ίδιο- κοινωνική αλλαγή: τον Γ' Ελληνικό Πολιτισμό.

A) Πρωτογενείς Πηγές

1. Δημοσίευτο Αρχειακό Υλικό

i) Αρχείο Ιωάννη Μεταξά, Γενικά Αρχεία του Κράτους, Κεντρική Υπηρεσία

- φ. 74

- φ. 75

ii) Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού

- ΔΙΣ, 380B1/17/Γ/7, «Σχέδιον ενεργείας εν περιπτώσει επιθέσεως της Βουλγαρίας και της Τουρκίας κατά της Ελλάδος», Αθήνα, 29.7.1914

- ΔΙΣ, 380B12/17/Γ/7, «Περί απαιτούμενου χρόνου διά μεταφοράν στρατού εις Μακεδονίαν», άνευ τοποθεσίας έκδοσης, Οκτώβριος 1915

2. Δημοσιευμένα Τεκμήρια

i) Εφημερίς της Κυβερνήσεως

- Εφημερίς της Κυβερνήσεως, τχ. Α΄, αρ. φ. 59, 1.7.1882

- Εφημερίς της Κυβερνήσεως, τχ. Α΄, αρ. φ. 66, 20.07.1882

- Εφημερίς της Κυβερνήσεως, τχ. Α΄, αρ. φ. 39, 18.11.1870

- Εφημερίς της Κυβερνήσεως, τχ. Α΄, αρ. φ. 38, 26.02.1899

- Εφημερίς της Κυβερνήσεως, τχ. Α΄, αρ. φ. 323, 4.8.1936

- Εφημερίς της Κυβερνήσεως, τχ. Α΄, αρ. φ. 358, 19.8.1936

- Εφημερίς της Κυβερνήσεως, τχ. Α΄, αρ. φ. 378, 31.8.1936

- Εφημερίς της Κυβερνήσεως, τχ. Α΄, αρ. φ. 379, 31.8.1936

- Εφημερίς της Κυβερνήσεως, τχ. Α΄, αρ. φ. 391, 7.9.1936

- Εφημερίς της Κυβερνήσεως, τχ. Α΄, αρ. φ. 546, 18.12.1936

- Εφημερίς της Κυβερνήσεως, τχ. Α΄, αρ. φ. 22, 25.1.1937

- Εφημερίς της Κυβερνήσεως, τχ. Α΄, αρ. φ. 93, 12.3.1937

- Εφημερίς της Κυβερνήσεως, τχ. Α΄, αρ. φ. 469, 19.11.1937

- Εφημερίς της Κυβερνήσεως, τχ. Α΄, αρ. φ. 68, 22.2.1938

- Εφημερίς της Κυβερνήσεως, τχ. Α΄, αρ. φ. 251, 6.7.1938

- Εφημερίς της Κυβερνήσεως, τχ. Α', αρ. φ. 130, 1.4.1939

ii) Ημερολόγια - Απομνημονεύματα

- Δούσμανης, Βίκτωρ, *Απομνημονεύματα: Ιστορικά σελίδες τας οποίας έζησα*, Εκδοτικός Οίκος Πέτρου Δημητράκου Α.Ε., Αθήνα 1946

- Μεταξάς, Ιωάννης, *Το προσωπικό του Ημερολόγιο*, τ. Α', Βιβλιοπωλείον της "Εστίας", Αθήνα 1951

- Μεταξάς, Ιωάννης, *Το προσωπικό του Ημερολόγιο*, τ. Β', Βιβλιοπωλείον της "Εστίας", Αθήνα 1951

- Μεταξάς, Ιωάννης, *Το Προσωπικό του Ημερολόγιο (1921-1932)*, τ. Γ', Ίκαρος, Αθήνα 1964

- Μεταξάς, Ιωάννης, *Το Προσωπικό του Ημερολόγιο (1933-1941)*, τ. Δ', Ίκαρος, Αθήνα 1960

- Μεταξάς, Ιωάννης, *Λόγοι και Σκέψεις (1936-1941)*, τ. Α', Γκοβόστης, Αθήνα 1969

- Παρασκευόπουλος, Λεωνίδας, *Αναμνήσεις, 1896-1920*, (τ. Α'), Αθήνα 1955

iii) Αναγνωστικά

- Μέγας, Γεωργίου Α., κ.ά., *Αναγνωστικό για την τετάρτη του δημοτικού σχολείου*, Οργανισμός Εκδόσεως Σχολικών Βιβλίων, Εν Αθήναις 1939.

- Ταμπακοπούλου, Αρσινόη; Δρακοπούλου, Θεώνη (Μυριώτισσας), Κρινολούλουδα. *Αναγνωστικό Β' Δημοτικού*, Οργανισμός Εκδόσεως Σχολικών Βιβλίων, Εν Αθήναις 1939.

- Νιρβάνας, Παύλος; Ζήσης, Δ.Γ., κ.ά., *Ελληνόπουλα*, Αναγνωστικό Γ' Δημοτικού, Οργανισμός Εκδόσεως Σχολικών Βιβλίων, Εν Αθήναις 1939.

- Καρνάβος, Δημ.; Δουφεξής, Σ. Ο Καλός Σύντροφος. *Αναγνωστικόν Γ' Δημοτικού*, Εκδοτικός Οίκος Πέτρου Δημητράκου Α.Ε., Αθήναι 1937.

- Ανδρεάδου Δημ.; Παπαχριστοδούλου, Π., Ο Φάρος του χωριού, *Αναγνωστικόν Ε' Δημοτικού*, Εκδ. Οίκος Δημητράκου Α.Ε., Αθήναι 1936.

- Σπεράντσα, Σ.; Μεταλλινού, Αγγ., Παιδικά Χρόνια. Αναγνωστικόν Γ' Δημοτικού, Εκδότης Α. Ι. Ράλλης & Σια, Αθήναι 1936.

- Κοντογιάννης, Δημ.; Κοντόπουλος, Ν.; Νιρβάνας, Π., Ζήσης, Δ. κ.ά., Αναγνωστικό για την έκτη τάξη του δημοτικού σχολείου, Οργανισμός Εκδόσεως Σχολικών Βιβλίων, Εν Αθήναις 1939.

- Ζήση, Γ.; Δαμασκηνού, Δ.Π., Η χαρά μας. Αλφαβητάριο (Μέρος Α' και Β'), Εκδοτικός Οίκος Δημητράκου Α.Ε., Αθήναι 1937

iv) Περιοδικές Εκδόσεις της 4^{ης} Αυγούστου

- *Η Εκπαίδευσις μετά την 4ην Αυγούστου. Αι Νέαι Κατευθύνσεις*, αρ. 6, Εκδόσεις 4ης Αυγούστου, Αθήνα 1937

- Υφυπουργείον Τύπου και Τουρισμού, *Ο απολογισμός μιας διετίας: 4η Αυγούστου, 1936-1938*, αριθ. 21, Τύποις «Πυρσού» Α.Ε., Εν Αθήναις 1938

v) Εκδόσεις κειμένων του Μεσοπολέμου

Η Δίκη των εξ: τα εστενογραφημένα πρακτικά 31 Οκτωβρίου-15 Νοεμβρίου 1922, Έκδοσις της "Πρωίας", Αθήναι 1931

vi) Τύπος

- *Νέα Ημέρα*, φ. 12.10.1922, φ. 13.10.1922

- *Εστία*, φ. 12.10.1922, φ. 13.10.1922, φ. 14.10.1922, φ. 15.10.1922, φ. 16.10.1922

- *Η «Βραδυνή»*, φ. 28.5.1938, φ. 23.5.1938

- *Ελεύθερος Τύπος*, φ. 14. 10. 1922, φ. 15. 10. 1922, φ. 16. 10. 1922

- *Πολιτεία*, φ. 18.10.1922, φ. 20.10.1922

- *Εμπρός*, φ. 15.2.1928, φ. 25.2.1928, φ. 19.4.1928, φ. 18.4.1928, φ. 13.4.1928, φ. 29.1.1928, φ. 26.1.1928, φ. 10.2.1927, φ. 3.2.1927, φ. 26.5.1927, φ. 12.2.1927, φ. 9.2.1927, φ. 8.2.1927, φ. 4.2.1927, φ. 1.2.1927

- *Μακεδονία*, φ. 2.12.1927, φ. 26.11.1927, φ. 23.11.1927, φ. 10.6.1928, φ. 6.6.1928, φ. 14.5.1928, φ. 20.4.1928, φ. 19.3.1927, φ. 12.2.1927, φ. 11.2.1927, φ. 11.2.1927, φ. 10.2.1927, φ. 12.1.1927

- *Σκριπ*, φ. 2.12.1927, φ. 27.11.1927, φ. 7.4.1928, φ. 9.4.1927, φ. 27.8.1927, φ. 24.2.1928, φ. 29.3.1928, φ. 20.3.1927, φ. 16.3.1927, φ. 14.2.1927, φ. 13.2.1927, φ. 12.2.1927, φ. 11.2.1927, φ. 10.2.1927, φ. 9.2.1927, φ. 2.2.1927, φ. 1.2.1927

- *Ριζοσπάστης*, φ. 20.4.1928, φ. 16.6.1927, φ. 18.2.1927, φ. 10.2.1927, φ. 2.2.1927

Δευτερογενείς Πηγές:

Άρθρα - Βιβλία

Anderson, Matthew S., *The War of the Austrian Succession, 1740-1748*, Routledge, Νέα Υόρκη 1995

Antoniou, Yannis; Asimakopoulos, Michalis, “Notes on the genesis of the Greek engineer in the 19th century: The School of Arts and the Military Academy”, στο: Konstantinos Chatzis, Eftymios Nicolaïdis (επιμ.), *Science, Technology and the 19th Century State: The Role of the Army*, National Hellenic Research Foundation-Labotatoire Techniques, Territoires et Societes/C.N.R.S., Αθήνα 2003, σσ. 91-138.

Bald, Detlef, “Die ‘Jahresarbeit’ in der Generalstabsausbildung. Ein Beitrag zum Stellenwert von Wissenschaft in den Streitkräften”, *SOWI-Arbeitspapier*. Nr. 51, Μόναχο, Ιούνιος 1991

Beaud, Claude, “Les Schneider marchands de canons (1870 - 1914)”, *Histoire, économie et société*, τ. 14, τχ. 1 (1995)

Bellinger, Vanya Eftimova, “Introducing Scharnhorst: The Military Society and the Concept of Continuous Education”, *The Strategy Bridge* (Απρίλιος 2019). Διαθέσιμο στο: <https://thestrategybridge.org/the-bridge/2019/4/1/introducing-scharnhorst-the-vision-of-an-enlightened-soldier-on-experience-and-theory>

Bertaud, Jean-Paul, *The Army Of The French Revolution: From Citizen Soldiers To Instrument Of Power*, Princeton University Press, Νιου Τζέρσεϋ 1988

Mark Biondich, *The Balkans. Revolution, War, and Political Violence since 1878*, Oxford University Press, Οξφόρδη-ΝέαΥόρκη 2011

Black, Jeremy, *European warfare, 1660–1815*, UCL Press, Λονδίνο 1994

Boot, Max, *War Made New: Weapons, Warriors, and the Making of the Modern World*, Gotham Books, Νέα Υόρκη 2007

Browning, Reed, “New Views on the Silesian Wars”, *The Journal of Military History*, τ. 69, τχ. 2 (2005)

Bruce, Robert B.; Dickie Iain; Kiley., Kevin; F. Pavkovic, Michael; C. Schneid, Frederick, *Fighting Techniques of the Napoleonic, Age 1792-1815. Equipment, Combat Skills, and Tactics*, Thomas Dunne Books, Νέα Υόρκη 2008.

Chalmers, Alan F., *Τι είναι αυτό που το λένε Επιστήμη. Μια προσέγγιση της φύσης, του καθεστώτος και των μεθόδων της επιστήμης*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2009

Chandler, David G., *Jena 1806: Napoleon Destroys Prussia*, Osprey, Λονδίνο 1993

Clausewitz, Carl von, *On War*, David Campbell Publishers Ltd., Λονδίνο 1993

Clemente, Steven E., *For King and Kaiser! The Making of the Prussian Army Officer, 1860-1914*, Greenwood Press, New York- Westport, Connecticut- London 1992

Craig, Gordon A., *The Politics of the Prussian Army, 1640-1945*, Oxford University Press, USA 1964

Curey, M. C., *L' Artillerie: Schneider-Canet a L' Exposition Universelle de 1900*, Berger-Levrault et Cie, Paris 1902

Damaskos, Dimitris, "The uses of Antiquity in photographs by Nelly: imported modernism and home-grown ancestor worship in inter-war Greece", *Μουσείο Μπενάκη* (2008), σσ. 321-336

Duffy, Christopher, *Frederick the Great. A Military Life*, Routledge & Kegan Paul, Λονδίνο 1988.

Dupuy, Trevor N., *A Genius for War. The German Army and General Staff, 1807-1945*, Prentice-Hall, Η.Π.Α. 1977

Ellul, Jacques, *The Technological Society*, Vintage Books, Νέα Υόρκη 1964.

Forrest, Alan, *The legacy of the French Revolutionary Wars: The Nation-in-Arms in French Republican Memory*, Cambridge University Press, Καίμπριτζ 2009

Foucault, Michel, "Technologies of the self" στο: Luther H. Martin, Huck Gutman, Patrick H. Hutton (επιμ.). *Technologies of the self. A seminar with Michel Foucault*, University of Massachusetts Press, Μασαχουσέτη 1988, σσ. 16-49

Fremont-Barnes, Gregory, *The French Revolutionary Wars*, Osprey Publishing, Οξφόρδη 2001

Frevert, Ute, "War", στο: Stefan Berger (επιμ.), *A Companion to Nineteenth-Century Europe, 1789-1914*, Blackwell Publishing, Λονδίνο 2006, σσ. 417-431.

Gerolymatos, André, *The Balkan Wars*, Basic Books, NY 2002.

Goerlitz, Walter, *History of the German General Staff 1657-1945*, Kessinger Publishing, Μοντάνα 2010

Gross, Gerhard P., *The Myth and Reality of German Warfare: Operational Thinking from Moltke the Elder to Heusinger*, University Press of Kentucky, Κεντάκι 2016

Hackett, Edward J.; Amsterdamska, Olga; Lynch, Michael; Wajcman, Judy (επιμ.), *The Handbook of Science and Technology Studies* (3rd Edition), MIT Press, Μασαχουσέτη 2008

Hall, Richard C., *The balkan wars 1922-1913. Prelude to the first world war*, Routledge, London and NY 2000.

Hans Delbrück, *The Dawn of Modern Warfare*, University of Nebraska Press, Λονδίνο 1985

Herrera, Geoffrey L.; Mahnken, Thomas G., "The Napoleonic and Prussian Military Systems", στο: Emily O. Goldman, Leslie C. Eliason (επιμ.), *The Diffusion of Military Technology and Ideas*, Stanford University Press, Καλιφόρνια 2003

Holborn, Hajo, "The Prusso-German School: Moltke and the Rise of the General Staff", στο: Peter Paret (επιμ.), *Makers of Modern Strategy: from Machiavelli to the Nuclear Age*, Princeton University Press, Νιου Τζέρσεϋ 1986, σσ. 281-295.

Joachim, Joackim G., *Ioannis Metaxas: The Formative Years 1871-1922*, Bibliopolis, Mannheim und Möhnese 2000.

Kuhn, Thomas, *Η Δομή των επιστημονικών επαναστάσεων*, Σύγχρονα Θέματα, Αθήνα 2008

Ladyman, James, *Τι είναι η φιλοσοφία της επιστήμης*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2016

Lecourt, Dominique, *Marxism and Epistemology: Bachelard, Canguilhem and Foucault*, NLB, Λονδίνο 1975.

Lee, Stephen J., *European Dictatorships 1918-1945*, Routledge, Λονδίνο και Νέα Υόρκη 2008

Leggiere, Michael V., *Napoleon and the Struggle for Germany: The Franco-Prussian War of 1914 (Volume 1), The War of Liberation, Spring 1814*, Cambridge University Press, Καίμπριτζ 2015

McLynn, Frank, *Napoleon: A Biography*, Pimlico, Λονδίνο 1998

Millntot, Christian O.E., *Understanding the Prussian-German General Staff System*, Strategic Studies Institute U. S. Army War College, Η.Π.Α. 1992

Mitcham, Carl, *Η τεχνολογική σκέψη. Το μονοπάτι μεταξύ μηχανοτεχνίας και φιλοσοφίας*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Ε.Μ.Π., Αθήνα 2005

Mumford, Lewis, *The Myth of the Machine. Technics and Human Development*, Harcourt Brace Jovanovich, Νέα Υόρκη 1967.

Newland, Samuel J., *Victories are not Enough*, Strategic Studies Institute U. S. Army War College, Η.Π.Α. 2005

Papastefanaki, Leda, "Mining engineers, industrial modernization and politics in Greece, 1870-1940", *The Historical Review/La Revue Historique* vol. XIII (2016), σσ. 71-115

Paret, Peter, *Yorck and the Era of Prussian Reform, 1807-1815*, Princeton University Press, Νιου Τζέρσεϋ 1966.

Pennanen, Risto Pekka, "Greek Music Policy under the Dictatorship of General Ioannis Metaxas (1936–1941)" στο: Leena Pietilä-Castrén, Marjaana Vesterinen (επιμ.), *Grapta Poikila I: Papers and Monographs of the Finnish Institute at Athens*, Foundation of the Finnish Institute at Athens, Αθήνα 2003, σσ. 113-124

Petrakis, Marina, *The Metaxas Myth. Dictatorship and Propaganda in Greece*, Tauris Academic Studies, Λονδίνο-Νέα Υόρκη 2006

Redman, Herbert J., *Frederick the Great and the Seven Years' War, 1756-1763*, McFarland & Company, Inc., Βόρεια Καρολίνα 2015

Rohracher, Harald, "History of Science and Technology Studies", στο: James D. Wright (επιμ.), *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences (2nd Edition)*, Elsevier, Οξφόρδη 2015, σσ. 200–205.

Roosth, Sophia; Silbey, Susan, "Science and Technology Studies: From Controversies to Posthumanist Social Theory", Bryan S. Turner (επιμ.), *The New Blackwell Companion to Social Theory*, Blackwell Publishing, Λονδίνο 2009, σσ. 451-473

Schieder, Theodor, *Frederick the Great*, Routledge, Λονδίνο 2013

Schifferle, Peter John, *The Prussian and the American General Staffs: An Analysis of Cross-Cultural Imitation, Innovation, and Adaptation*, Strategic Studies Institute U. S. Army War College, Η.Π.Α. 1981

Showalter, Dennis E., "Hubertusberg to Auerstädt: the Prussian Army in Decline", *German History*, τ. 12, τχ. 3 (Οκτώβριος 1994), σσ. 308-333.

Sismondo, Sergio, *An Introduction to Science and Technology Studies (2nd Edition)*, Blackwell Publishing, Λονδίνο 2010

Soursos, Nathalie Patricia, "The Dictator's Photo Albums: Photography under the Metaxas Dictatorship", *Journal of Modern European History*, τ. 16, τχ. 4 (2018), σ. 519.

Stathatos, John, "The Three-way Mirror: Photography as Record, Mirror and Model of Greek National Identity", στο: Philip Carabott, Yannis Hamilakis, Eleni Papargyriou (επιμ.), *Camera Graeca: Photographs, Narratives, Materialities*, Ashgate Publishing, Λονδίνο 2015, σσ. 25-52

Stübig, Heinz, "Das höhere militärische Bildungswesen zwischen Professionalisierung und sozialer Abgrenzung. Zur Entwicklung der Kriegsschulen und der Kriegsakademie in Preußen während des 19. Jahrhundert", στο: Karl Heinrich Kaufhold, Bernd Sösemann (επιμ.), *Wirtschaft, Wissenschaft und Bildung in Preussen: zur Wirtschafts-*

und Sozialgeschichte Preussens vom 18. bis zum 20. Jahrhundert, Franz Steiner Verlag, Στουτγάρδη 1998, σσ. 191-212

Szabo, Franz A.J., *The Seven Years War in Europe, 1756-1763*, Routledge, Νέα Υόρκη 2013

Telp, Claus, *The Evolution of Operational Art, 1740-1813. From Frederick the Great to Napoleon*, Frank Cass, Λονδίνο και Νέα Υόρκη 2005

Tyles, Mary, *Bachelard: Science and Objectivity*, Cambridge University Press, Κέμπριτζ 1984.

Vardas, Christine, "Les officiers du genie en Grece, precurseurs des ingenieurs civils", στο: Eftymios Nicolaïdis, Konstantinos Chatzis (επιμ.), *Science, Technology and the 19th Century State (Conference Proceedings)*, Institute for Neohellenic Research - National Hellenic Research Foundation, Αθήνα 2000, σσ. 57-68

Wilkinson, Spenser, *The brain of the army*, 1914

Williamson, Murray, *Military Adaptation in War: With Fear of Changer*, Cambridge University Press, Νέα Υόρκη 2011

Winner, Langdon, "Do Artifacts Have Politics?", *Daedalus*, Vol. 109, No. 1 (1980), σσ. 121-136.

Zacharia, Katerina, "Postcards from Metaxas' Greece. The uses of Classical Antiquity in Tourism Photography", στο: Dimitris Tziouvas (επιμ.), *Re-imagining the Past. Antiquity and Modern Greek Culture*, Oxford University Press, Οξφόρδη 2014, σσ. 186-208.

Zimmermann, Peter, "Die Technik in der Ausbildung des deutschen Offiziers" στο: Armin Hermann, Hans-Peter Sang (επιμ.), *Technik und Staat*, Springer-Verlag Berlin Heidelberg GMBH, Ντίσελντορφ 1992

Αλιβιζάτος, Νίκος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση, 1922-1974. Όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, Εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα 1983

Αγγελής, Βαγγέλης, «Γιατί χαιρέται ο κόσμος και χαμογελάει, πατέρα...». «Μαθήματα Εθνικής Αγωγής» και νοελαίστικη προπαγάνδα στα χρόνια της μεταξικής δικτατορίας, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2006

Αγριαντώνη, Χριστίνα, Γεωργία Μ. Πανσέληνα, «Η ελληνική οικονομία. Διεθνής κρίση και εθνικός προστατευτισμός» στο: Βασίλης Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τ. Ζ', Αθήνα 2003, σσ. 121-134

Αγριαντώνη, Χριστίνα, «Οι μηχανικοί και η βιομηχανία. Μια αποτυχημένη συνάντηση» στο: Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, τ. Β1, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2002, σσ. 269-292

Αθανασιάδης, Χάρης, «"Από σήμερα είστε μικροί στρατιώτες!" Ο Ιωάννης Μεταξάς και η δημοτική γλώσσα», *Τα Ιστορικά*, τχ. 68 (2018), σσ. 187-210

Ανδριώτης, Νίκος, «Η πρώτη προσφυγιά: ελληνικές προσφυγικές μετακινήσεις, 1906-1922», στο: Βασίλης Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, 1770-2000. Η εθνική ολοκλήρωση (1909-1923). Από το κίνημα στο Γουδί ως τη Μικρασιατική Καταστροφή* (τ. Στ'), Ελληνικά γράμματα, Αθήνα 2003

Αντωνίου, Γιάννης, *Οι Έλληνες μηχανικοί: θεσμοί και ιδέες (190-1940)*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2006

Ανωγιάτης-Pelé, Δημήτριος; Τσιάμης, Κωνσταντίνος; Αθανασοπούλου, Ιωάννα, «Πολιτικές παρεμβολές στην αντιμετώπιση του λοιμώδους νοσήματος της ελονοσίας: το ανθελονοσιακό πρόγραμμα της UNRRA στη μεταπολεμική Ελλάδα (1945-1949)», *Τετράδια Ιστορικής Δημογραφίας* τχ. 14 (Ιανουάριος 2019)

Ασπρέας, Γεώργιος Κ., *Πολιτική Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος* (τ. Β'), Εκδοτικός Οίκος Ι. Σιδέρη, Αθήνα χ.χ.

Βάρδα, Χριστίνα, «Πολιτευόμενοι στρατιωτικοί στην Ελλάδα στα τέλη του 19ου αιώνα», *Μνήμων*, τ. 8 (1982), σσ.

Βεντήρης, Γεώργιος, *Η Ελλάς του 1910-1920* (τ. Α'), Ίκαρος, Αθήνα χ.χ.

Βερέμης, Θάνος, *Ο στρατός στην Ελληνική Πολιτική: Από την Ανεξαρτησία έως τη Δημοκρατία*, Κούριερ Εκδοτική, Αθήνα 2000

Βογιατζής, Δημήτρης, *Η εισαγωγή της στρατιωτικής αεροπορικής τεχνολογίας στην Ελλάδα, 1912-1940* [διδακτορική διατριβή], Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών (ΕΚΠΑ), Αθήνα 2009

Βουρνάς, Τάσος, *Ιστορία της Νεώτερης Ελλάδας: Από την Επανάσταση του 1821 ως το κίνημα στο Γουδί (1909)*, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 1998

Βουρνάς, Τάσος, *Ιστορία της νεώτερης και σύγχρονης Ελλάδας*, τ. Β', Πατάκη, Αθήνα 2006

Γαϊτενίδης, Γιώργος, *Το μάθημα των θρησκευτικών στο Δημοτικό Σχολείο κατά την πεντηκονταετία 1932-1982*, Κυριακίδης, Θεσσαλονίκη 2000

Γεραμάνης, Αθανάσιος, *Πολεμική Ιστορία Νεωτέρας Ελλάδος*, χ.έ., Αθήνα 1980

Γεωργίου-Νίλσεν, Μυρτώ, *Η Οικογένεια στα Αναγνωστικά του Δημοτικού*, Κέδρος, Αθήνα 1980

Γρηγοριάδης, Σόλων, *Τα φοβερά ντοκουμέντα. Οι βαλκανικοί πόλεμοι 1912-1913*, "Ο Τύπος Α.Ε.", Αθήνα 1979

Δαφνής, Γρηγόρης, *Η Ελλάς μεταξύ δύο πολέμων (1923-1940)*, τ. Α', Κάκτος, Αθήνα 1997

Ευαγγελίδης, Βασίλης, *Τεχνολογικά δίκτυα στην αγροτική Ελλάδα 1950-1980* [διδακτορική διατριβή], Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών (ΕΚΠΑ), Αθήνα 2012

Καγκαλίδου, Ζαφειρούλα, *Εκπαίδευση και πολιτική: Η περίπτωση του καθεστώτος της 4ης Αυγούστου*, Εκδοτικός Οίκος Αδελφών Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1999

Καλλονάς, Δημήτριος, *Ιωάννης Μεταξάς : μαθητής, στρατιώτης, πολιτικός, αγωνιστής, κυβερνήτης*, χ.έ., Αθήναι 1938

Καμπαγιάννης, Θανάσης, *Το εργατικό συνδικαλιστικό κίνημα στην Ελλάδα, 1918-1926. Οι απεργίες, τα συνέδρια της ΓΣΕΕ και η οργανική σύνδεση με το ΣΕΚΕ-ΚΚΕ*, Μαρξιστικό Βιβλιοπωλείο, Αθήνα 2007

Κανταρτζή, Ευαγγελία, *Η εικόνα της γυναίκας: Διαχρονική έρευνα των αναγνωστικών βιβλίων του Δημοτικού Σχολείου*, Εκδοτικός Οίκος Αδελφών Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1991

Κανταρτζή, Ευαγγελία, *Ιστορική Αναδρομή της Εικονογράφησης των Παιδικών και Σχολικών Βιβλίων*, Εκδοτικός Οίκος Αδελφών Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2002

Καράλη, Μαριάννα, «Γυμνοί χοροί στον Παρθενώνα: μια τετριμμένη αφήγηση υπό το φως νέων δεδομένων», *Τα Ιστορικά* τ. 30, τχ. 58 (2013), σσ. 59-92

Καρδαμίτση Αδάμη, Μάρω; Δανιήλ, Μαρία, «Οι Μηχανικοί της Ελεύθερης Ελλάδας κατά την Οθωνική περίοδο», στο: Μ. Ασημακόπουλος, Γ. Καλογήρου, Ν. Μπελαβίλας, Θ.Π. Τάσιος, *170 Χρόνια Πολυτεχνείο. Οι Μηχανικοί και η Τεχνολογία στην Ελλάδα*, τ. Β', Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, Αθήνα 2012, σσ. 105-120

Στέλιος Μπένος, *Η κοινοβουλευτική παρουσία του Ι. Μεταξά (1926-1936)*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 2009

Η ιστορία του Εθνικού Διχασμού. Κατά την αρθρογραφία του Ελευθέριου Βενιζέλου και του Ιωάννου Μεταξά, Κυρομάνος, Αθήνα 2010

Καστάνης, Ανδρέας, *Η στρατιωτική σχολή των Ευελπίδων κατά τα πρώτα χρόνια της λειτουργίας της, 1828-1834*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2000

Κολιόπουλος, Ιωάννης Σ., *Νεώτερη Ευρωπαϊκή Ιστορία, 1789-1945. Από τη γαλλική επανάσταση μέχρι τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο*, Εκδόσεις Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2001

Κολιόπουλος, Ιωάννης Σ., *Παλινόρθωση, Δικτατορία, Πόλεμος, 1935-1941. Ο βρετανικός παράγοντας στην Ελλάδα*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 1985

Κοντού, Γεωργία, *Η πολιτική και κοινωνική ιδεολογία της 4ης Αυγούστου και ο τρόπος με τον οποίο αυτή επηρέασε την εκπαίδευση και τη νεολαία (Ε.Ο.Ν.)*, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων [διδασκαρική διατριβή], Ιωάννινα 2013

Κοτζιάς, Αλέξανδρος, *Επίλογος στο Γουδί: η Δίκη των Εξ*, Φυτράκης – Τύπος Α.Ε., Αθήνα 1974

Κούζης, Αριστοτέλης Π., *Εκατονταετηρίς 1837-1937: Ιστορία της Ιατρικής Σχολής* (τ. Γ'), Εθνικόν και Καποδιστριακόν Πανεπιστήμιον Αθηνών, Τύποις «Πυρσού» Α.Ε., Αθήνα 1939

Κουλούρη, Χριστίνα, «Φανατισμός, Δογματισμός, Συγκρότηση Ταυτότητας. Μια προσέγγιση στο λόγο των σχολικών εγχειριδίων», *Μνήμων* τχ. 18 (1996), σσ. 143-156

Κωνσταντινίδου, Άννα, «Το προσφυγικό ζήτημα στο ελληνικό κοινοβούλιο (1922-1930)», στο: Ιωάννης Σ. Κολιόπουλος, Ιάκωβος Δ. Μιχαηλίδης (επιμ.), *Οι πρόσφυγες στη Μακεδονία. Από την τραγωδία στην εποποιΐα*, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Αθήνα 2009, σσ. 129-137

Λέκκας, Παντελής, «Η συγκρότηση της εθνικιστικής ιδεολογίας: εθνική θεωρία και εθνικό φρόνημα», στο: *Έθνος-Κράτος-Εθνικισμός: 21 και 22 Ιανουαρίου 1994*, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα 1995

Λιβιεράτος, Δημήτρης, *Κοινωνικοί αγώνες στην Ελλάδα 1923-27: Επαναστατικές εξαγγελίες*, Εναλλακτικές εκδόσεις, Αθήνα 1985

Λιναρδάτος, Σπύρος, *4η Αυγούστου*, Εκδόσεις Θεμέλιο, 1988

Λιναρδάτος, Σπύρος, *Πώς εφτάσαμε στην 4η Αυγούστου*, Το Βήμα βιβλιοθήκη, Αθήνα 2009

Λούλος, Κωνσταντίνος, «Γερμανική πολιτική και ελληνική "ουδετερότητα"», στο: Τα Νοεμβριανά του 16 και το Ανάθεμα, *Ε Ιστορικά*, τχ. 57 (16 Νοεμβρίου 2000)

Μαγγίνη, Γκόλφω, «Τι είναι τεχνοεπιστήμη; Από τον Bachelard στον Latour», στο: Αραποστάθης Στάθης, Παπανελοπούλου Φαίδρα, Τύμπας Τέλης (επιμ.), *Τεχνολογία και κοινωνία στην Ελλάδα. Μελέτες για την ιστορία της τεχνολογίας και τις σπουδές επιστήμης και τεχνολογίας*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 2015, σσ. 285-310

Μαγγίνη, Γκόλφω, *Για μια ερμηνευτική του τεχνικού κόσμου. Από τον Χάιντεγκερ στη σύγχρονη τεχνοεπιστήμη*, Πατάκη, Αθήνα 2010

Μαλέσης, Δημήτρης, *Στρατιωτική πολιτική και θεμελίωση του ελληνικού κράτους. Οργάνωση, εκπαίδευση και λειτουργία του στρατού στην περίοδο της οθωνικής απολυταρχίας*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 2004

Μάνος, Φώτης, «Από το Ηπειρωτικόν 1912-1913. Σχέδια ενεργείας-Οχύρωσις Μπιζανίου και περιοχής», *Ηπειρωτική Εστία*, 12 (1964), τχ. 151, σσ. 820-829.

Μαντά, Ελευθερία; Κοντογεώργης, Δημήτρης; Μανδατζής, Χρήστος, *Φτώχεια και Φιλανθρωπία στη Θεσσαλονίκη (1930-1935)*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2017

Μαργαρίτης, Γιώργος, «Η εμπόλεμη Ελλάδα: Βαλκανικοί Πόλεμοι, Μακεδονικό Μέτωπο, Ουκρανία», στο: Βασίλης Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, 1770-2000. Η εθνική ολοκλήρωση (1909-1923). Από το κίνημα στο Γουδί ως τη Μικρασιατική Καταστροφή* (τ. Στ'), Ελληνικά γράμματα, Αθήνα 2003, σσ. 63-82

Μαυρογονάτου, Γεωργία, *Νεωτερικότητα και Μηχανικοί. Ιστορικές και Ιστοριογραφικές Διαστάσεις, 18ος – 20ός αιώνας*, 24 Γράμματα, Αθήνα 2020

Μαυρογορδάτος, Γεώργιος, «Μεταξύ δύο πολέμων: Πολιτική Ιστορία 1922-1940», στο: Βασίλης Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, 1770-2000. Ο Μεσοπόλεμος, 1922-1940. Από την Αβασίλευτη Δημοκρατία στη Δικτατορία της 4ης Αυγούστου* (τ. Ζ'), Ελληνικά γράμματα, Αθήνα 2003, σσ. 9-32

Μαχαίρα, Ελένη, *Η Νεολαία της 4ης Αυγούστου: φωτογραφές*, ΙΑΕΝ, Αθήνα 1987

Μεταξάς, Ιωάννης, «48ον Άρθρον Ιω. Μεταξά, 11 Δεκεμβρίου 1934. Πώς εσχηματίσθησαν και τι επεδίωκαν οι σύλλογοι των επιστράτων», στο: *Η Ιστορία του Εθνικού Διχασμού κατά την αρθρογραφία του Ελευθέριου Βενιζέλου και του Ιωάννου Μεταξά*, Εκδοτικός Οίκος Κυρομάνος, Θεσσαλονίκη 1994, σσ. 377-379

Μοσχόπουλος, Γεώργιος Ν., *Από την παλινόρθωση στη βασιλο-μεταξική δικατορία, 1935-1940*, Εκδόσεις Αθ. Χριστάκη, Αθήνα 1999

Μπίρης, Κώστας Η., *Ιστορία του Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου*, Εθνικόν Μετσόβιον Πολυτεχνείον, Αθήναι 1957

Μπογιατζής, Βασίλης Α., *Μετέωρος Μοντερνισμός. Τεχνολογία, Ιδεολογία της επιστήμης και Πολιτική στην Ελλάδα του μεσοπολέμου (1922-1940)*, Ευρασία, Αθήνα 2012

Μπουζάκης, Σήφης, *Νεοελληνική Εκπαίδευση (1821-1998)*, Εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα 2002

Μποχώτης, Θανάσης, «Εξωτερική Πολιτική» στο: Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα. Οι απαρχές 1900-1922 (τ. Α2)*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 1999, σσ. 37-106

Οικονόμου, Νικόλαος, «Εσωτερικές πολιτικές εξελίξεις 1905-1909», στο: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Τόμος ΙΔ΄: Νεώτερος Ελληνισμός από το 1881 ως το 1913*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1977, σσ. 179-197

Παντελάκης, Νίκος, *Ο Εξηλεκτρισμός της Ελλάδας (1889-1956)*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1991

Παντουβάκης, Μιχάλης Μ., *Στρατός και Εθνικό Ζήτημα στην Ελλάδα (1880-1909): Από την αναδιοργάνωση στην παρέμβαση*, Ασίνη, Αθήνα 2019

Παπακοσμάς, Βίκτωρ, *Ο Στρατός στην πολιτική ζωή της Ελλάδος : το πραξικόπημα του 1909 και οι επιπτώσεις του μέχρι σήμερα*, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», Αθήνα 1981

Παπαστεφανάκη, Λήδα, *Εργασία, Τεχνολογία και Φύλο στην ελληνική βιομηχανία. Η κλωστοϋφαντουργία του Πειραιά, 1870-1940*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2009

Παπαστεφανάκη, Λήδα, *Η Φλέβα της Γης. Τα μεταλλεία της Ελλάδας, 19ος – 20ός αιώνας*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2017

Λήδα Παπαστεφανάκη, «Οι μηχανικοί στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου: σπουδές, επαγγελματικές σταδιοδρομίες, διασυνδέσεις», *Μνήμων* 35 (2016), σσ. 233-264

Πετράκη, Μαρίνα, *Ο Ιωάννης πίσω από τον Μεταξά*, Η Καθημερινή, Νέο Φάληρο 2014

Πετρίδης, Παύλος Β., *Το έργο της κυβερνήσεως Βενιζέλου κατά την τετραετία 1928-1932. Τι υπεσχέθη προεκλογικώς και τι επραγματοποίησε*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2000

Πλουμίδης, Σπυρίδων Γ., *Το καθεστώς Ιωάννη Μεταξά (1936-1941)*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 2016

Ρηγοπούλου, Δήμητρα, *Η εκπαιδευτική και γλωσσική πολιτική της μεταξικής περιόδου (1936-1941)*, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης [διδακτορική διατριβή], Θεσσαλονίκη 2015

Σιορόκας, Γιώργος Α., «Μαρτυρίες για την απελευθέρωση των Ιωαννίνων: ο Γάλλος στρατιωτικός ακόλουθος και η αναφορά του», *Ηπειρωτικό Ημερολόγιο*, 1998, σσ. 61-146

Στασινόπουλος, Επαμεινώνδας Κ., *Η Ιστορία της Σχολής των Ευελπίδων*, χ.έ., 1953

Τζόκας, Σπύρος, *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και το εγχείρημα του αστικού εκσυγχρονισμού 1928-1932. Η οικοδόμηση του αστικού κράτους*, Θεμέλιο, Αθήνα 2002

Τρίχα, Λύντια (επιμ.), *Ημερολόγια και γράμματα από το μέτωπο. Βαλκανικοί πόλεμοι 1912-1913*, Εταιρεία ελληνίου λογοτεχνικού και Ιστορικού Αρχείου, Αθήνα 1993

Τσιρώνης, Θεοδόσης Α., *Ο πολιτικός λόγος και ρόλος της Εκκλησίας της Ελλάδος (1912-1940)*, [διδακτορική διατριβή], ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη 2007

Φουκώ, Μισέλ, *Επιτήρηση και Τιμωρία. Η γέννηση της φυλακής*, Εκδόσεις Ράππα, Αθήνα 1989

Φουντανόπουλος, Κώστας, *Εργασία και εργατικό κίνημα στη Θεσσαλονίκη 1908-1936. Ηθική οικονομία και συλλογική δράση στο Μεσοπόλεμο*, Νεφέλη, Αθήνα 2005

Φραγκιάδης, Αλέξης, *Ελληνική Οικονομία, 19ος – 20ος αιώνας*, Νεφέλη, Αθήνα 2007

Φραγκουδάκη Άννα, *Τα αναγνωστικά βιβλία του δημοτικού σχολείου. Ιδεολογικός πειθαναγκασμός και παιδαγωγική βία*, Θεμέλιο, Αθήνα 1979

Χαιρετάκης, Μανώλης, *Η ραδιοφωνία στην Ελλάδα, 1930-1950*, Στο Κόκκινο, Αθήνα 2014

Χατζηβασιλείου, Ευάνθης, «Η πτώση του δημοκρατικού πολιτεύματος, 1936» στο: Σπύρος Βλαχόπουλος, Ευάνθης Χατζηβασιλείου, *Διλήμματα της ελληνικής συνταγματικής ιστορίας: 20ος αιώνας. Ένας ιστορικός γράφει για το σύνταγμα και ένας συνταγματολόγος για την ιστορία*, Πατάκης, Αθήνα 2018

Χατζηιωσήφ, Χρήστος, «Κοινοβούλιο και Δικτατορία» στο: Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, τ. Β2, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2003, σσ. 37-124

Χατζηιωσήφ, Χρήστος, «Η βενιζελογενής αντοπολίτευση στο Βενιζέλο και η πολιτική ανασύνταξη του αστισμού στον μεσοπόλεμο», στο: Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος, Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Βενιζελισμός και Αστικός Εκσυγχρονισμός*, ΠΕΚ, Ηράκλειο 1988, σσ. 439-458